

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАРБАР ЄВГЕНІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 378.011.3-051:355.082]:37.015.31:172.12(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

011 – Освітні, педагогічні науки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Є. О. Гарбар

Науковий керівник: **Бабакіна Оксана Олексіївна**,
доктор педагогічних наук, доцент

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Гарбар Є. О. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. – м. Харків, 2021.

У дисертації досліджено проблему виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

На основі аналізу науково-педагогічних джерел, досвіду минулих епох щодо виховання громадянської відповідальності молодого покоління та проведене опитування науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти ЗВО, що приймали участь в експерименті дозволив визначити проблеми виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти, які в межах наукової розвідки будуть вирішені, а саме: не розробленість понятійно-термінологічного апарату виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти; теоретичних основ виховання даної відповідальності, а також відсутність ефективного комплексу інноваційних методів, форм, засобів, який би забезпечив результативність процесу виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.

Уточнено сутність базових понять дослідження «громадянськість», «громадянська відповідальність». Визначено ключові поняття дослідження: «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» – здатність майбутніх офіцерів професійно ставитися до виконання своїх обов'язків перед державою та суспільством (особливо під час службово-бойової діяльності); формувати гармонійні відносини

у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», власну активну громадянську позицію щодо служіння й відданості військовій справі; проявляти патріотизм, чесність, почуття поваги до інституцій влади, захисту громадян своєї держави, як при виконанні професійних обов'язків, так і в повсякденному житті, шанобливе ставлення до культурних, духовних та матеріальних цінностей Батьківщини», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти – як інтегрований процес цілеспрямованого і систематичного впливу на курсантів/підлеглих з метою формування у них гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; прищеплення їм поваги до культурних, духовних та матеріальних цінностей держави, її символіки, мови та громадян, здатності проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції».

Розроблено критерії вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти, а саме: мотиваційно-акмеологічний – характеризує здатність майбутніх офіцерів як членів суспільства перебувати у гармонійних відносинах у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; рівень мотивації до розвитку громадянської відповідальності, як власної, так і підлеглих, патріотизму, шанобливого відношення до духовних, культурних цінностей, виконання службових обов'язків тощо; інформаційно-пізнавальний – рівень володіння системними знаннями з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань, етичних норм прийнятих у суспільстві, нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина; знаннями комп'ютерної техніки, технологій дистанційної освіти тощо; діяльнісно-комунікативний – уміння застосовувати набуті знання з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань нормативно-правової бази

військовослужбовця та громадянина у процесі військової служби та повсякденному житті; уміння майбутніх офіцерів налагоджувати взаємовідносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; попереджати конфлікти ситуації у відповідності до військового статуту, норм і правил поведінки; а також показники та рівні (високий, середній, достатній).

Теоретично обґрунтовано структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову (соціальне замовлення, мету, завдання, зміст, об'єкт, суб'єкти та компоненти структури ГВ МО), методологічну (методологічні підходи, принципи), організаційну (методи, засоби, форми), функціональну (функції, педагогічні умови), результативну (критерії, показники та рівні, діагностичний інструментарій, результат).

Упроваджено структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти в освітній процес закладів вищої освіти експериментальної групи на формувальному етапі педагогічного експерименту за такими підетапами: підготовчим, організаційним, основним.

За результатами формувального етапу на контрольному етапі педагогічного експерименту здійснено оцінювання виховання ГВ МО ВЗВО – у респондентів ЕГ зафіксовано підвищення рівня за мотиваційно-акмеологічним критерієм – показниками «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 84,8 % до 99,3 %), «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» (з 64,6 % до 95,8 %), «мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 82,7 % до 96,2 %); за інформативно-пізнавальним критерієм – «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання

громадянської відповідальності» (з 64,9 % до 93,05 %), «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» (з 76,4 % до 90,3 %), «рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців» (з 73,6 % до 90,3 %); за діяльнісно-комунікативним критерієм – «рівень розвиненої комунікабельності» (з 52,6 % до 92,6 %), «здатність до попередження конфліктних ситуацій» (з 52,8 % до 94,5 %), «рівень готовності долати складнощі військової служби» (з 56,6 % до 97,5 %).

У респондентів КГ зафіксовано неістотне підвищення результатів: за мотиваційно-акмеологічним критерієм – показниками «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 86 % до 98,1 %), «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» (з 65,1 % до 68,1 %), «мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 82,7 % до 86,3 %); за інформативно-пізнавальним критерієм – «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» (з 64,9 % до 72,9 %), «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» (з 72,2 % до 76,4 %), «рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців» (з 75 % середнього рівня до 75% високого рівня); за діяльнісно-комунікативним критерієм – «рівень розвиненої комунікабельності» (з 53,3% до 74%), «здатність до попередження конфліктних ситуацій» (з 54,2 % до 77,1 %), «рівень готовності долати складнощі військової служби» (з 57,7 % до 71,9 %).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- **уперше** розроблено та експериментально перевірено: структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову (соціальне замовлення, мету, завдання, зміст, об'єкт, суб'єкти та компоненти структури ГВ МО), методологічну (методологічні підходи (системний, акмеологічний, аксіологічний, особистійно-зорієнтований, культурологічний), принципи), організаційну

(методи, засоби, форми), функціональну (функції, педагогічні умови), результативну (критерії, показники та рівні, діагностичний інструментарій, результат); розроблено критерії (мотиваційно-акмеологічний, інформаційно-пізнавальний, діяльнісно-комунікативний), показники і рівні вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; визначено ключові поняття дослідження: «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» й структуру громадянської відповідальності майбутніх офіцерів;

- *уточнено* базові поняття дослідження «громадянськість», «громадянська відповідальність»; відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти;

- *набули подальшого розвитку*: принципи (національної спрямованості; самоактивності й саморегуляції; полікультурності; соціальної відповідності; історичної і соціальної пам'яті; міжпоколінної наступності; гуманізації і демократизації виховного процесу; зв'язку виховання з реаліями військової служби, життям суспільства; виховання військовослужбовця в колективі під час спільної діяльності; послідовність, систематичність та єдність виховних впливів; свідомість, самодіяльність та активність воїнів); функції виховання шляхом їх конкретизації до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти (інформаційно-мотиваційна; військово-професійна; організаційно-просвітницька); форми й методи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Практична значущість результатів дослідження полягає в можливості їх використання задля підвищення ефективності виховання громадянської відповідальності завдяки упровадженню в освітній процес структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської

відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; уведення спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», семінари: «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків»; «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів»; факультатив «Самоосвіта військовослужбовців», *коучинг-сесії*: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтерація громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу»; організовано та проведено конкурси «Я громадянин! Я військовослужбовець!»; спортивно-військову гра-змагання «Козацькі розваги»; дискусійний клуб «Патріот», розроблено онлайн-бібліотеку «Виховання громадянської відповідальності» тощо.

Ключові слова: громадянська відповідальність, виховання громадянської відповідальності, майбутні офіцери, військові заклади вищої освіти.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. **Гарбар Є. О.** Контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти». *Теорія і методика професійної освіти* : електор. наук. фахове вид. 2018. Вип. № 15. URL : <https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee->

3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_030cce29965040e291932f129cd8906c.pdf
f.

2. **Гарбар Є. О.** Виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових ЗВО. *Інноваційна педагогіка* : наук. журнал. Одеса, 2019. Вип. 16. Т. 2. С. 138–141.

3. **Гарбар Є. О.** Структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Молодь і ринок* : щомісячний наук.-пед. журнал / Дрогобицького держ. пед. ун-т імені Івана Франка. Дрогобич, 2021. Вип. № 5-6 (191-192). С. 160–166.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

4. **Гарбар Є. О.** Analysis and interpretation of results of research of the level of education of civil responsibility. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. No. 4 (2021). URL : http://czvestnic.info/ojs/index.php/cz_ojs/issue/view/20.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

5. **Гарбар Є. О.** Етапи дослідження виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Теорія і практика управління сучасними освітніми системами* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 квітня 2018 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2018. С. 47–49.

6. **Гарбар Є. О.** Історичні аспекти виховання громадянської відповідальності. *Психолого-педагогічні та соціальні аспекти вдосконалення якості освіти* : матеріали Усеукр. наук.-практ. конф. (22 листопада 2018 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2018. С. 62–66.

7. **Гарбар Є. О.** Зміст, мета та завдання громадянського виховання студентської молоді. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information* : coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» з avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019. Bordeaux : OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. V. 5. P. 92–95.

8. **Гарбар Є. О.** Критеріальний апарат визначення рівня вихованості майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Формування ефективного освітнього середовища у контексті сучасних викликів реформування системи освіти України* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2019. С. 58–60.

9. **Гарбар Є. О.** Нормативні документи як підґрунтя для виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів. *Створення інклюзивного простору закладу освіти в контексті розбудови суспільства рівних можливостей в Україні* : матеріали Усеукр. наук.-практ. конф. (21 листопада 2019 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2019. С. 53–55.

10. **Гарбар Є. О.** Структура виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Формування творчої особистості в системі освіти й соціальному середовищі: сучасні виклики та інновації* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (22 квітня 2020 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. С. 67–69.

11. **Гарбар Є. О.** Упровадження спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів». *Розвиток національної педагогічної освіти у подіях і персоналіях : особливості, здобутки та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (19 листопада 2020 р.,

м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. С. 98–102.

12. **Гарбар Є. О.** Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти. *Від науки до практики : науково-методичні аспекти якості освіти* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (29 квітня 2021 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2021 р. С. 72–74.

SUMMARY

Harbar Y. O. Training Civic Responsibility of Future Officers of Higher Military Education Institutions. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Philosophy, specialty 011 – Educational, Pedagogical Sciences. – Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council. – Kharkiv, 2021.

The thesis deals with studying the issue of training future officers' civic responsibility in higher education institutions.

Having analysed scientific and pedagogical sources, the past experience on the education of civic responsibility of the younger generation and after surveying the academic staff and the students who participated in the experiment, we identified the issues of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions, which are to be solved in the framework of the current research, namely: insufficient development of the conceptual and terminological apparatus of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions; theoretical foundations for educating this responsibility, as well as the lack of an effective set of innovative methods, forms, tools that would ensure the effectiveness of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions.

The content of the basic research concepts «civic consciousness», «civic responsibility» is specified. The key research concepts are defined: «civic responsibility of future officers of higher military education institutions» as future officers' ability to professionally treat their duties to the state and society (especially when performing military service); to form harmonious relations in the systems «future officer-state», «future officer-serviceman», «future officer-society», their own active civic stand on service and devotion to military art; to act patriotically, to be honest, to respect state institutions, to protect their fellow citizens, both when performing professional duties and in everyday life, to respect

cultural, spiritual and material values of the Motherland, «training civic responsibility of future military officers of higher military education institutions» as an integrated process of purposeful and systematic influence on cadets / subordinates aimed at the formation of their harmonious relations in the systems «future officer-state», «future officer-serviceman», «future officer-society»; inculcating respect for the cultural, spiritual and material values of the state, its symbols, language and citizens into them, their ability to show personal initiative on the grounds of their own active civic stand.

The criteria for the formed civic responsibility of future officers of higher military education institutions are developed, namely: motivation-acmeological that describes the ability of future officers as members of society to be in harmonious relations in the systems «future officer-state», «future officer-serviceman», «future officer-society»; the level of motivation for developing civic responsibility, both their personal one and of their subordinates, patriotism, respect for spiritual and cultural values, performing official duties, etc .; information-cognitive, which deals with the level of system knowledge of Ukrainian history, its national traditions, customs, culture, spiritual heritage, ethical norms accepted in society, the legal framework of the serviceman and citizen; the knowledge of computer technology, distance education technologies, etc.; activity-communicative that concerns the ability to apply the acquired knowledge of of Ukrainian history, its national traditions, customs, culture, spiritual heritage, the legal framework of servicemen and citizens when performing military service and in everyday life; the ability of future officers to establish relationships in the systems «future officer-state», «future officer-serviceman», «future officer-society»; to prevent conflicts in accordance with the military statute, norms and rules of conduct. Their indicators and levels (high, average, sufficient) are specified as well.

The structural-functional model for the system of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions is theoretically substantiated. It consists of five interrelated components: content

(social order, purpose, tasks, content, object, subjects and components of the structure of civic responsibility of future officers), methodological (methodological approaches, principles), organizational (methods, tools, forms), functional (functions, pedagogical conditions), effective (criteria, indicators and levels, diagnostic tools, result).

The structural-functional models for the system of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions has been implemented in the educational process of higher education institutions of the experimental group at the formative stage of the pedagogical experiment according to the following substages: preparatory, organizational, main.

According to the results of the formative stage at the control stage of the pedagogical experiment, training civic responsibility of future officers of higher military education institutions is evaluated. The respondents of the experimental group (EG) demonstrate the growth rate according to motivation-acmeological criterion: the indicators «awareness of the need to train civic responsibility» (from 84,8 % to 99,3 %); «the aspiration for improving the level of their own civic responsibility» (from 64,6 % to 95,8 %), «motivation for the need to train civic responsibility» (from 82,7 % to 96,2 %); according to the information-cognitive criterion: «proficiency level in the system of knowledge necessary for servicemen on the fundamentals of civic responsibility education» (from 64,9 % to 93,05 %), «proficiency level in information and communication technologies» (from 76,4 % to 90,3 %), «the level of knowledge of ethical standards of servicemen's conduct» (from 73,6 % to 90,3 %); according to the activity-communicative criterion: «level of developed sociability» (from 52,6 % to 92,6 %), «ability to prevent conflict situations» (from 52,8 % to 94,5 %), «level of readiness to overcome the difficulties of military services» (from 56,6 % to 97,5 %).

The respondents of the control group (CG) demonstrated slight increase in the results: according to motivation-acmeological criterion: the indicators «awareness of the need to train civic responsibility» (from 86 % to 98,1 %); «the aspiration for improving the level of their own civic responsibility» (from 65,1 %

to 68,1 %), «motivation for the need to train civic responsibility» (from 82,7 % to 86,3 %); according to the information-cognitive criterion: «proficiency level in the system of knowledge necessary for servicemen on the fundamentals of civic responsibility education» (from 64,9 % to 72,9 %), «proficiency level in information and communication technologies» (from 72,2 % to 76,4 %), «the level of knowledge of ethical standards of servicemen's conduct» (from 75 % of the average level to 75 % of the high level); according to the activity-communicative criterion: «level of developed sociability» (from 53,3 % to 74 %), «ability to prevent conflict situations» (from 54,2 % to 77,1 %), «level of readiness to overcome the difficulties of military services» (from 57,7 % to 71,9 %).

The scientific novelty of the research is as follows:

- **for the first time** the structural-functional model for the system of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions is developed and experimentally tested, which consists of five interrelated components: content (social order, purpose, tasks, content, object, subjects and components of the structure of civic responsibility of future officers), methodological (methodological approaches (system, acmeological, axiological, person-centered, cultural), principles), organizational (methods, tools, forms), functional (functions, pedagogical conditions), effective (criteria, indicators and levels, diagnostic tools, result); criteria (motivation-acmeological, information-cognitive, activity-communicative), indicators and levels of training civic responsibility of future officers of higher military education; key research concepts «civic responsibility of future officers of higher military education institutions» and «training civic responsibility of future military officers of higher military education institutions» are defined as well as the structure of civic responsibility of future officers;

- the content of the basic research concepts «civic consciousness», «civic responsibility» is *specified*; correspondence of the structural components, criteria and indicators of the formed civic responsibility of future military officers of higher military education institutions;

- *the following issues were further developed:* principles (national orientation; self-activity and self-regulation; multiculturalism; social conformity; historical and social memory; intergenerational continuity; humanization and democratization of the educational process; connection of education with the realities of military service, social life; team training of servicemen during joint activities, consistency, systematicity and unity of educational influences, consciousness, initiative and activity of soldiers); educational functions by their specification to training civic responsibility of future officers of higher military education institutions (information-motivational; military-professional; organizational-educational); forms and methods of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions.

The practical significance of the research results lies in the possibility of their usage to increase the effectiveness of training civic responsibility by implementing the structural-functional model for the system of training civic responsibility of future officers of higher military education institutions into education process; introduction of a special course «System of training future officers' civic responsibility», seminars: «Problems of educating future officers' civic responsibility», «Motivation to training future officers' civic responsibility», «Formation of future officers' emotional stability when performing professional duties»; «Modern information and educational technologies to train future officers' civic responsibility», «Distance learning technologies in the process of training civic responsibility of servicemen», «Online library as a tool for exchanging knowledge of future officers»; an elective «Self-education of servicemen», coaching sessions: «The art of educating active civic stand», «Interaction of civic responsibility», «A future officer is a person who guards the borders of Ukraine», «Values of a modern officer of the Armed Forces of Ukraine: challenges and requirements of the time»; competitions «I am a citizen! I am a serviceman!»; sports and military game-competition «Cossack entertainment»; discussion club «Patriot» have been initiated and conducted, developed an online library «Training civic responsibility» has been developed, etc.

Key words: civic responsibility, training civic responsibility, future officers, higher military education institutions.

***The main content of the thesis is reflected
in the following publications***

Articles in professional scientific journals of Ukraine:

1. **Harbar Y. O.** (2018). Kontent-analiz poniattia «hromadianska vidpovidalnist maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity» [Content analysis of the concept "civil liability of future officers of military institutions of higher education"]. *Teoriia i metodyka profesiinoi osvity* : elektor. nauk. fakhove vyd, 15. URL : https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee-3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_030cce29965040e291932f129cd8906c.pdf [in Ukrainian].

2. **Harbar Y. O.** (2019). Vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti v maibutnikh ofitseriv viiskovykh ZVO [Education of civil responsibility in future officers of military institutions of higher education]. *Innovatsiina pedahohika* : nauk. zhurnal. Odesa, 16, T. 2, 138–141[in Ukrainian].

3. **Harbar Y. O.** (2021). Strukturno-funktsionalna model systemy vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [Structural and functional model of the system of education of civil responsibility of future officers of military institutions of higher education]. *Molod i rynek* : shchomisiachnyi nauk.-ped. zhurnal / Drohobyt'skoho derzh. ped. un-t imeni Ivana Franka. Drohobych, 5-6 (191-192), 160–166 [in Ukrainian].

Articles in foreign journals:

4. **Harbar Y. O.** (2021). Analysis and interpretation of results of research of the level of education of civil responsibility. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. No. 4. URL : http://czvestnic.info/ojs/index.php/cz_ojs/issue/view/20 [in English].

Approbation publications:

5. **Harbar Y. O.** (2018). Etapy doslidzhennia vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [Stages of research of education of civil responsibility of future officers of military institutions of higher education]. *Teoriia i praktyka upravlinnia suchasnymy osvity: materialy Rehion. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 25 kvitnia 2018 r.) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi ; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 47–49 [in Ukrainian].*

6. **Harbar Y. O.** (2018). Istorychni aspekty vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti [Historical aspects of civic responsibility education]. *Psykhologo-pedahohichni ta sotsialni aspekty vdoskonalennia yakosti osvity : materialy Useukr. nauk.-prakt. konf. (22 lystopada 2018 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 62–66 [in Ukrainian].*

7. **Harbar Y. O.** (2019). Zmist, meta ta zavdannia hromadianskoho vykhovannia studentskoi molodi [Content, purpose and tasks of civic education of student youth]. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information : coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» 3 avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019. Bordeaux : OP «Plateforme scientifique européenne», 5, 92–95 [in Ukrainian].*

8. **Harbar Y. O.** (2019). Kryterialnyi aparat vyznachennia rivnia vykhovanosti maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [Criteria apparatus for determining the level of education of future officers of military institutions of higher education]. *Formuvannia efektyvnoho osvithnoho seredovyshcha u konteksti suchasnykh vyklykiv reformuvannia systemy osvity Ukrainy : materialy Rehion. nauk.-prakt. konf. (24 kvitnia 2019 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-*

pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 58–60 [in Ukrainian].

9. **Harbar Y. O.** (2019). Normatyvni dokumenty yak pidgruntia dlia vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti maibutnikh ofitseriv [Normative documents as a basis for education of civil responsibility of future officers]. *Stvorennia inkluzyvnogo prostoru zakladu osvity v konteksti rozbudovy suspilstva rivnykh mozhyvostei v Ukraini* : materialy Useukr. nauk.-prakt. konf. (21 lystopada 2019 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 53–55 [in Ukrainian].

10. **Harbar Y. O.** (2020). Struktura vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti u maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity [The structure of civic education in future officers of military institutions of higher education]. *Formuvannia tvorchoi osobystosti v systemi osvity y sotsialnomu seredovyshchi: suchasni vyklyky ta innovatsii* : materialy Rehion. nauk.-prakt. konf. (22 kvitnia 2020 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 67–69 [in Ukrainian].

11. **Harbar Y. O.** (2020). Uprovadzhennia spetskursu «Systema vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti maibutnikh ofitseriv» [Introduction of a special course "System of education of civil responsibility of future officers"] . *Rozvytok natsionalnoi pedahohichnoi osvity u podiakh i personaliiakh : osoblyvosti, zdobutky ta perspektyvy* : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (19 lystopada 2020 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 98–102 [in Ukrainian].

12. **Harbar Y. O.** (2021). Vidpovidnist strukturnykh komponentiv, kpytepiiv ta pokaznykiv vykhovanosti hromadianskoi vidpovidalnosti maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladakh vyshchoi osvity [Correspondence of structural components, criteria and indicators of education of civil responsibility of future

officers to military institutions of higher education]. *Vid nauky do praktyky : naukovo-metodychni aspekty yakosti osvity* : materialy Rehion. nauk.-prakt. konf. (29 kvitnia 2021 r., m. Kharkiv) / za zah. red. H. F. Ponomarovoi; Komunalnyi zaklad «Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia» Kharkivskoi oblasnoi rady. Kharkiv : FOP Petrov V. V., 72–74 [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	21
ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ...	31
1.1. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти як історико-педагогічна проблема	31
1.2. Сутність та структура виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	52
1.3. Критерії, показники та рівні вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти	73
Висновки до першого розділу	85
Список використаних джерел до першого розділу	88
РОЗДІЛ 2. ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ	107
2.1. Сучасний стан виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	107
2.2. Обґрунтування структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	132
2.3. Впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	162
2.4. Аналіз та інтерпретація результатів експериментальної роботи	178
Висновки до другого розділу	215
Список використаних джерел до другого розділу	218
ВИСНОВКИ	235
ДОДАТКИ	238

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВЗВО	– військові заклади вищої освіти
ГВ	– громадянська відповідальність
ГВМО	– громадянська відповідальність у майбутніх офіцерів
ЗЗСО	– заклади загальної середньої освіти
МО	– майбутні офіцери
НПП	– науково-педагогічні працівники

ВСТУП

Актуальність та ступінь наукової дослідженості проблеми.

У Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді зазначено, що «сьогодні Українська держава та її громадяни стають учасниками, кардинальних змін у політиці, економіці та соціальній сфері. Пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд із забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування у європейське співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокomпонентної та багатовекторної системи, що формує майбутній розвиток Української держави».

Серед виховних напрямів сьогодення є патріотичне та громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін.

Основним пріоритетним завданням закладу вищої освіти, який здійснює підготовку здобувачів освіти за освітньою програмою підготовки офіцерів, є створення усіх умов для виховання громадянської відповідальності, що здійснюється у процесі громадянського виховання. Виховання громадянської відповідальності, всебічне розуміння її змісту та структури має важливе значення для майбутніх офіцерів. Вирішення цієї проблеми розширює межі наукового пізнання самого виховного процесу та сприяє виробленню єдиних, конкретних критеріїв, за якими можна з найбільшим ступенем ймовірності оцінити оптимальність функціонування даної системи.

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні зазначено, що очікуваним результатом її реалізації має стати «зацікавленість молоді щодо служби у Збройних силах України, готовність до захисту України та виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави; збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки; створення ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання молоді».

В останні роки питання громадянського виховання студентської молоді були предметом різнобічної уваги вчених. Досліджувалися питання патріотичного виховання студентів (О. Абрамчук, О. Бабакіна, Г. Пономарьова, Н. Ткачова, Х. Шапоренко), виховання громадянськості студентів закладів вищої освіти (Н. Волкова, Л. Вовк, С. Гнатенко, С. Гончаренко, О. Кошопал, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський), громадянськість як професійно значуща якість майбутнього офіцера (О. Молчанюк, О. Ставицький, А. Харківська), громадянського виховання в контексті полікультурного впливу на молодь (Р. Антонюк), становлення культури громадянськості та соціальної відповідальності молоді (Т. Белавіна, М. Боришевський), використання мистецтва в системі громадянського виховання молоді (В. Бутенко), інтерпретації творів як засобу громадянського виховання учнів (Л. Бутенко), виховання громадянина на засадах українського народознавства (П. Ігнатенко), громадянського самовизначення (О. Киричук).

Порівняльний аналіз досліджень представлених у відповідній тематиці дозволив констатувати, що на сьогодні існує значна кількість наукових, психолого-педагогічних, спеціальних робіт у яких представлено теоретичні та практичні аспекти виховного процесу. Водночас зазначимо, що проблема

виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти ще не стала предметом спеціального дослідження.

Про високий рівень актуальності обраної проблеми свідчить наявність суперечностей між:

- вимогами суспільства до рівня підготовки майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти та реальним станом підготовки курсантів у даному напрямі;
- ускладненням системи суспільних відносин та необхідністю формування у майбутніх офіцерів відповідального ставлення до захисту суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі у демократичному житті, вільному суспільстві;
- рівнем сформованості особистісних якостей, що досягається в ході освітньої підготовки курсантів до виховної діяльності, і відсутністю сучасної теоретико-методологічної основи даного процесу;
- сучасними потребами Збройних Сил України в офіцерських кадрах готових до вихованню громадянських якостей у військовослужбовців, і не достатньою розробленістю змісту, методів, засобів і форм такої підготовки.

Необхідність вирішення вищезазначених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до комплексної теми наукової роботи закладу вищої освіти «Модернізація педагогічної системи терціарної едукації у контексті підвищення якості професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців і вдосконалення професіоналізму науково-педагогічних і педагогічних працівників» (державний реєстраційний номер № 0120U105225).

Тема дослідження затверджена на Вченій раді Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 4, від 20.11.2019 р.).

Об’єкт дослідження: освітній процес підготовки майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Предмет дослідження: структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Відповідно до мети визначено основні **завдання дослідження:**

1. Висвітлити генезу ідеї виховання громадянської відповідальності особистості у різні історичні періоди.
2. Визначити ключові поняття дослідження «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» та структуру громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.
3. Розробити критерії та показники вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.
4. Обґрунтувати структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.
5. Експериментально перевірити ефективність упровадження в освітній процес структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Гіпотеза дослідження: в основу дослідження покладено припущення про те, що виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти буде ефективним в результаті впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що складається із п'яти взаємопов'язаних складових (змістова, методологічна, організаційна, функціональна, результативна).

Методи дослідження: теоретичні – системний, порівняльний, ретроспективний, функціональний, структурно-функціональний аналіз науково-педагогічної літератури, законодавчих та нормативно-правових документів для визначення стану розробленості даної проблеми; контент-аналіз – для визначення та уточнення ключових та базових понять дослідження; метод моделювання для розробки структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; емпіричні – спостереження – для з'ясування стану проблеми виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; педагогічний експеримент – для експериментальної перевірки ефективності структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; анкетування, опитування, тестування – з метою виявлення рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, методи математичної статистики (критерій Пірсона) для обробки експериментальних даних, інтерпретації результатів дослідження та перевірки сформульованої гіпотези.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

уперше розроблено та експериментально перевірено: структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову (соціальне замовлення, мету, завдання,

зміст, об'єкт, суб'єкти та компоненти структури ГВ МО), методологічну (методологічні підходи (системний, акмеологічний, аксіологічний, особистійно-зорієнтований, культурологічний), принципи), організаційну (методи, засоби, форми), функціональну (функції, педагогічні умови), результативну (критерії, показники та рівні, діагностичний інструментарій, результат); розроблено критерії (мотиваційно-акмеологічний, інформаційно-пізнавальний, діяльнісно-комунікативний), показники і рівні вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; визначено ключові поняття дослідження: «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» й структуру громадянської відповідальності майбутніх офіцерів;

уточнено базові поняття дослідження «громадянськість», «громадянська відповідальність»; відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти;

набули подальшого розвитку: принципи (національної спрямованості; самоактивності й саморегуляції; полікультурності; соціальної відповідності; історичної і соціальної пам'яті; міжпоколінної наступності; гуманізації і демократизації виховного процесу; зв'язку виховання з реаліями військової служби, життям суспільства; виховання військовослужбовця в колективі під час спільної діяльності; послідовність, систематичність та єдність виховних впливів; свідомість, самодіяльність та активність воїнів); функції виховання шляхом їх конкретизації до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти (інформаційно-мотиваційна; військово-професійна; організаційно-просвітницька); форми й методи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Практична значущість результатів дослідження полягає в можливості їх використання задля підвищення ефективності виховання громадянської відповідальності завдяки упровадженню в освітній процес структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; уведення спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», семінари: «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків»; «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів»; факультатив «Самоосвіта військовослужбовців», *коучинг-сесії*: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтерація громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу»; організовано та проведено конкурси «Я громадянин! Я військовослужбовець!»; спортивно-військову гра-змагання «Козацькі розваги»; дискусійний клуб «Патріот», розроблено онлайн-бібліотеку «Виховання громадянської відповідальності» тощо.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Національної академії Національної гвардії України (довідка № 84/2-1487 від 30.04.2021 р.), Національного університету цивільного захисту України (акт від 07.05.2021 р.), Військової академії (м. Одеса) (довідка № 28/4/260 від 05.05.2021 р.), Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (довідка № 350/176/09-298/31 від 26.04.2021 р.).

Матеріали дослідження можуть бути використані для самоосвітньої діяльності науково-педагогічних працівників, майбутніх офіцерів й усіх зацікавлених осіб даною тематикою.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи доповідалися і обговорювалися на *міжнародних* науково-практичних конференціях, найвагоміші з яких: «La science et la technologie à l'ère de la société de l'information» : coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» з avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale (Bordeaux, 2019); *усеукраїнських*: «Психолого-педагогічні та соціальні аспекти вдосконалення якості освіти» (м. Харків, 2018 р.); «Створення інклюзивного простору закладу освіти в контексті розбудови суспільства рівних можливостей в Україні» (м. Харків, 2019 р.); «Розвиток національної педагогічної освіти у подіях і персоналіях : особливості, здобутки та перспективи» (м. Харків, 2020 р.); *регіональних*: «Теорія і практика управління сучасними освітніми системами» (м. Харків, 2018 р.); «Формування ефективного освітнього середовища у контексті сучасних викликів реформування системи освіти України» (м. Харків, 2019 р.); «Формування творчої особистості в системі освіти й соціальному середовищі: сучасні виклики та інновації» (м. Харків, 2020 р.); «Від науки до практики : науково-методичні аспекти якості освіти» (м. Харків, 2021 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковано в 12 одноосібних працях, зокрема у 3 статтях – у провідних наукових фахових виданнях України, 1 статті – в іноземних періодичних виданнях, 8 публікаціях – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, списку використаних джерел до кожного розділу, загальних висновків і додатків. Загальний обсяг дисертації – 299 сторінок. Робота містить 29 таблиць, 36 рисунків, список використаних джерел до першого розділу із 151 найменування (із яких 11 джерел іноземною мовою, 30 електронних інформаційно-освітніх ресурсів) на 19

сторінках, список використаних джерел до другого розділу із 140 найменувань (із яких 3 джерела іноземною мовою, 28 електронних інформаційно-освітніх ресурсів) на 17 сторінках, 6 додатків на 62 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації становить 237 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти як історико-педагогічна проблема

У сучасних умовах невизначеності (нестабільної політичної, економічної, соціальної ситуації в Україні) з'являються нові проблеми, пов'язані, зокрема, і з вихованням громадянина з активною життєвою позицією, патріота своєї країни, здатного захищати її суверенність. Відтак, одним із головних завдань суспільства і держави в цілому стає виховання відповідального ставлення до виконання своїх професійних, громадянських обов'язків у всіх сферах життєдіяльності.

Виховання громадянської відповідальності (ГВ) у майбутніх офіцерів (МО) військових закладів вищої освіти (ВЗВО) є різноплановою, пролонгованою, систематичною освітньо-просвітницькою діяльністю з метою формування у курсантів, військовослужбовців активної громадянської позиції, патріотизму, захисту інтересів Батьківщини, чесності, поваги до суспільства, національних традицій, рідної мови, культурних, духовних цінностей як світових, так і національних, толерантного відношення до національних меншин, готовності до активного прояву ГВ у різних сферах життя суспільства тощо.

Головним змістом виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів (ГВМО) є формування у військовослужбовців якостей громадянина, військового професіонала, надійного захисника Вітчизни, патріота своєї країни із розвиненими почуттями поваги до інституцій влади тощо.

О. Бабакіна у науковій праці «Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки» стверджує, що «досвід, накопичений українським суспільством, є свідченням того, що для сталого демократичного розвитку недостатньо прийняття відповідних законів, проголошення виборів та громадянських свобод. Запорукою стабільності перетворень в Україні є високий рівень громадянськості та соціальної активності громадян» [7, с. 3].

На сучасному етапі розбудови української державності та становлення українського суспільства вагомим значення набуває процес виховання національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного громадянина держави, який має чітке усвідомлення цінності громадянської відповідальності та патріотизму, має почуття національного обов'язку та стійку громадянську позицію.

Проблема виховання громадянської відповідальності ставала предметом дослідження як вітчизняних [3–6; 16; 48–51; 57–59; 75–89; 95; 116–120; 127–131; 135; 136; 144–147; 149–151], так і зарубіжних науковців [141–143; 148]. Аналіз першоджерел [71; 17], психолого-педагогічної [3–6; 16; 58; 77–89; 116; 119; 120; 127; 135; 34; 99] та наукової літератури [7; 70; 15; 18; 14; 25; 32; 59; 68; 69; 87; 132] з досліджуваної теми дозволяє стверджувати, що зв'язок особистості й суспільства турбував представників філософії, педагогіки, психології (Арістотель, Е. Аркін, І. Арямов, П. Блонський, Х. Вівес, Вільгельм Август Лай, Вікторіно да Фельтре, Гельвеція, Джон Дьюї, А. Залкінд, А. Залужний, Златоуст, Т. Кампанелла, Я. Коменський, Я. Корчак, Д. Локк, А. Макаренко, С. Моложавий, М. Монтень, Т. Мор, Р. Оуен, Д. Піко делла Мірандола, Платон, Ф. Рабле, А. Сен-Сімон, Г. Сковорода, К. Ушинський, С. Френе, Ш. Фур'є та інші), які, залежно від епохи (політичного устрою, економічного стану держави, культурно-духовного розвитку нації), коли вони працювали, трактували даний феномен, акцентуючи увагу здебільшого або на особистості, або на її залежності від суспільства.

Грунтовний аналіз архівних даних, наукової та науково-педагогічної літератури, досвід минулих епох щодо виховання ГВ молодого покоління засвідчує: «наші предки виробили скарбницю світоглядних знань, ідей, які сучасна педагогіка лише почала використовувати у виховному процесі. Ідея поваги до предків, культу засновників роду, героїчних діянь дідів і прадідів, любові до минулого народу – надійне підґрунтя поглядів, переконань, ідеалів, що визначають патріотичну спрямованість, громадянськість суспільства» [34].

У Стародавній Греції домінуючою силою в громадянському вихованні був так званий «kalos kai agathos» (у перекладі з грец.: kalos – прекрасний і agathos – добрий), сутність якого полягала у формуванні фізично сильної особистості, яка здатна брати активну участь у соціально-економічному житті країни, успішно відстоювати інтереси господаря. Разом з тим, у Греції громадянин не позбавлявся особистісної індивідуальності, а вважався «абсолютною цінністю» [70, с. 27]. У процесі виховання патріотизму, відповідальності перед господарем суттєве значення надавалось військовій підготовці, підґрунтям якої був розвиток у людини свідомого усвідомлення і суворого підкорення цілям правителя.

Відповідно до цієї позиції давньогрецький філософ, мислитель Плутарх наголошував, що «спартанці вважали себе не такими, що належали сам собі, а державі» [70, с. 27].

Визначна постать, давньогрецький філософ Платон у своїй праці «Держава» класифікував громадянські чесноти за соціальним статусом у суспільстві: філософам притаманна мудрість (саме вони мають правити державою); солдатам – властиві хоробрість, мудрість і сміливість (адже вони обороняють державу); нижчому класу суспільства притаманні самодисципліна, самоконтроль, помірність [71]. Платон уважав, що ефективність політичного та громадянського виховання, громадянської відповідальності особистості залежить від умов, у яких вона знаходиться

і за яких наблизиться до сприйняття та розуміння державних інтересів, приналежності себе до держави, визнання суспільних прав, обов'язків і цілей.

У Стародавньому Римі, у процесі виховання громадянської відповідальності та громадянськості, зокрема домінувало поняття «*Virtus romanus*» (у перекладі «римська добродесність»), що передбачало розвиток духовної сили людини, усвідомлення високого соціального класу, почуття гідності й обов'язку, готовності до «завоювання світу».

Історико-порівняльний аналіз першоджерел [71], психолого-педагогічної [3–6; 16; 58; 77–89; 116; 119; 120; 127; 135; 34; 99] та наукової літератури [34; 99; 7; 70; 15; 18; 14; 25; 32; 59; 68; 69; 87; 132] дозволяє стверджувати, що за часів Раннього Середньовіччя церква мала значний ідеологічний вплив на суспільство, панівними позиціями якої була заперечність людських стосунків, людських взаємин (крайній аскетизм). Виховання ГВ, на той час, здійснювалося здебільшого як форма релігійного (відображається в обов'язковому служінні церкві та Богу) та політичного (відданість існуючій владі) напрямку.

У добу Відродження світоглядні позиції та ідея громадянського виховання набувають нового розуміння. Активно почали звертати увагу на соціалізацію людини, її всебічний розвиток та освіченість, рівень вихованості та спроможність до самовиховання, де безпосередню роль відіграло саме суспільство. Ж.-Ж. Руссо наголошував, що «громадянське в особистості придушує індивідуальне, природне, а тому треба виховувати людину, яка живе спочатку «для самої себе», а вже потім «для інших»» [15, с. 52].

Відповідно до теми дослідження здійснимо більш детальний ретроспективний аналіз історії виховання ГВ за часів Київської Русі.

Після створення Київської Русі процес виховання взаємин між людиною і державою зміщується з площини сімейних відносин на державний рівень. На початку заснування Київської Русі перші елементи системи громадянського виховання спостерігалися в родині, основою якого

були звичаї, традиції, обряди, свята. Ще з раннього віку в дітей закарбовували любов не тільки до природи, а й до свого народу, рідної землі. Так виховували й справжніх козаків. «Козаки вважали себе шляхетними громадянами, які інтереси свого народу ставлять над усе, вище за свої власні. У їхньому розумінні козацький рід – це рід, який уславився добрими, героїчними справами, лицарськими ділами в ім'я України» [99, с. 235].

В. Івашковський зазначає, що «козаки спершу не уособлювали українського національного війська. Ними були козаки уходники – переважно міщани з прикордонних замків, містечок, які не мали вищої військової організації, а збирались у ватаги по декілька десятків осіб, обирали собі отаманів. Поступово в українській молоді починає викристалізовуватись образ нового захисника – козака: славного лицаря, патріота свого народу, людини, насамперед, вільної, рішучої, хороброї» [34]. Відтак, почало пробуджуватись у свідомості молодого покоління розуміння поняття громадянської відповідальності перед суспільством і насамперед перед державою.

Р. Петронговський у своєму доробку зазначав, що «Київська Русь, заснована на завоюваннях, вже доводить незвичайну хоробрість народу, його відданість рідній землі. Ці риси вважались добродіями у наших предків, і слова улюбленого вождя: «станем крепко, не посрадим земли Русской» – вселяли у них впевненість перемогти або вмерти за свій край» [70, с. 29].

Подальший розвиток цієї ідеї знаходимо в «Повчанні дітям» (1096 р.) В. Мономаха, який створив ідеальний образ князя та вчителя українського народу, князя, який живе народом, опікується ним і державою. «Київський князь до стержневих якостей русичів відносив повагу до своєї землі, народу та постійно рекомендував культивувати й розвивати сміливість, мужність, здатність до захисту Вітчизни. «Не давайте сильним губити слабких», «не вбивайте ні правого, ні винного», «почитайте старих людей як батьків,

любить юних як братів», «на війні будьте діяльними» – такі настанови до виховання патріотизму ставить В. Мономах» [70, с. 29].

Одним із теоретиків-основоположників ідеї виховання громадянської відповідальності в молоді був видатний український філософ, просвітитель XVIII століття Григорій Савич Сковорода. Г. Сковорода вбачав необхідність виховання в особистості духовно-моральних, громадянських якостей, а «найважливішим завданням педагогів уважав пробудження національної самосвідомості, прагнення до свободи та незалежності. Виховувати молоде покоління треба для служіння Вітчизні, суспільству, українському народу. Учителі, вихователі повинні формувати в дітей високі духовно-моральні якості, громадянські, патріотичні почуття, любов до праці, прагнення до свободи, справедливості, загального щастя» [7, с. 19].

Видатні постаті в галузі педагогіки виховання другої половини XIX століття (Х. Алчевська, Б. Грінченко, С. Русова, К. Ушинський та інші) були прибічниками думки про те, що потрібно підготувати нове покоління педагогів, лояльних і вірних інтересам свого народу, запеклих патріотів, спроможних забезпечити культурний розвиток українського народу як свідомих громадян своєї держави, а отже, виховувати в них громадянську відповідальність.

Р. Петронговський стверджував: «виховання громадян у душі патріотизму, поваги і любові до мови і культури свого народу сприяло зростанню і зміцненню у них національної свідомості, причетності до свого народу, його духовності. Природно, що цьому всіляко сприяло дотримання віри і християнських добродетей. Церква у ті давні часи всіляко підтримувала у юних душах любов до рідної землі і матері-вітчизни» [70, с. 30]. Дотичні ідеї можемо спостерігати й у виховній системі козацьких шкіл (XVII – початку XVIII століття). Про це зазначалося у роботі Р. Петронговського: «основними рисами виховання на Січі, в інших козацьких школах, були: по-перше, демократичні засади виховання; по-друге, рівність у правах та обов'язках. Основними якостями формування

удітей і молоді були – патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу, самодисципліна, взаємодопомога, побратимство, повага до старших, до досвіду бувалих запорожців. Природно, що особлива увага приділялася релігійному вихованню, вивченню історичних переказів, найпопулярніших козацьких дум» [70, с. 30].

Проблема громадянського виховання дедалі більше зацікавлювала як вітчизняних, так і зарубіжних педагогів. Уже починаючи з кінця ХІХ – початку ХХ століття ідеї виховання громадянськості та громадянського виховання почали досліджувати і в американській, і у європейській педагогіці. Відомий американський філософ, педагог Дж. Дьюї був переконаний, що під час виховання відбувається об'єднання людей, адже людина й суспільство мають тісно співіснувати і розвиватися, як одна цілісна концепція. Дж. Дьюї прагнув змінити тип суспільства без масштабних революційних перетворень, а за допомогою певної системи громадянського виховання людини, яка б забезпечувала усебічний розвиток особистості, її духовне і моральне зростання, розвиток морально-особистісних якостей, до яких він включав і громадянську відповідальність особистості перед родиною, суспільством, державою.

Відомий педагог Д. Ушинський запевняв, що громадянське виховання стосується всіх без винятків. Він уважав моральність – «найголовнішим у вихованні особистості, а виховання громадянської відповідальності неможливе без розуміння моральних та духовних якостей» [125].

Питання громадянського виховання особистості залишалося актуальним на всіх етапах розвитку педагогіки виховання. Так, із початку ХХ століття А. Арсенєв, Н. Гончаров, А. Макаренко, М. Пістрак, В. Сухомлинський, С. Шацький та інші заклали науково-педагогічний фундамент вивчення цього феномену як одного із найважливіших процесів виховання молодого покоління.

Вагомий внесок у розв'язання проблем виховання свідомого громадянина, патріота своєї держави на основі власної теоретичної

та практичної діяльності зробив А. Макаренко. Він розробив науково обґрунтовану систему методів виховання молодого покоління, до якої включив і виховання такої особистісної якості, як громадянська відповідальність. Передусім він вказував на необхідність ідеологізації під час навчання і виховання в школі. Його ідеями й методами виховання керуються і сучасні педагоги, починаючи із молодих фахівців і до старшого, більш досвідченого покоління.

Видатний педагог В. Сухомлинський говорив, що громадянська освіта є найголовнішою, оскільки це стрижень і ядро всієї виховної роботи. Аналіз його педагогічних праць [112; 113; 114; 115] свідчить, що в них обґрунтовується необхідність формування стійкої громадянської позиції, відповідальності та віри особистості. Громадянське виховання він розумів як розвиток громадянської свідомості, національних почуттів любові до своєї держави, толерантного ставлення до індивідуальності кожної особистості. В. Сухомлинський уважав, що формування громадянських обов'язків та почуттів настільки ж важливе, як і формування громадянської свідомості.

Короткий історико-ретроспективний аналіз основних питань досліджуваної проблеми дозволяє дійти висновку щодо якісних змін у теорії і практиці ГВ особистості в різні історичні періоди, залежно від цілей і змісту державної ідеології та політики. Із цього випливає, що сучасний етап розвитку суспільства вимагає нових підходів до розробки теорії і практики виховання громадянської відповідальності громадянина загалом та майбутнього офіцера зокрема.

XXI століття в Україні ознаменувалось значними зрушеннями у свідомості суспільства, політичних та громадських діячів щодо необхідності підвищення ефективності виховання ГВ особистості.

Так, була прийнята низка стратегічно значимих законодавчих актів, нормативно-правових документів, у яких порушувалися дані питання. Наведемо приклади найбільш значущих із них.

16 червня 2015 року було затверджено Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України, у якій зазначено «Складовою частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Робота з військово-патріотичного виховання має проводитися комплексно, спільними зусиллями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, Збройних Сил України, інших силових структур» [42]. У даній Концепції визначено принципи національно-патріотичного виховання, шляхи її реалізації, методи, форми та засоби впровадження національно-патріотичного виховання, а також прописані очікувані результати.

3 жовтня 2018 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, у якій визначено, що «основними стратегічними напрямками громадянської освіти є: правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні (реалізація права на участь)» [43]. Також у представленій Концепції обґрунтовано ціннісні орієнтири громадянської освіти, сформульовано мету і завдання громадянської освіти, принципи реалізації та систему громадянської освіти.

В умовах гібридної війни на Сході України, порушення цілісності державних кордонів (анексія території Криму), 30 квітня 2020 року на сайті Міністерства оборони України було оприлюднено проєкт Указу

Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України» [94].

Розробка даної концепції стала нагальною та направленою на взаємодію органів державної влади у процесі виховання ГВ її народу, формування національної ідентичності, готовності військовозобов'язаних громадян стати на захист суверенітету країни тощо.

19 травня 2020 року Міністерство оборони України (МОУ) затвердило положення про Департамент соціального та гуманітарного забезпечення [74], у якому зазначалося про необхідність функціонування відділу військово-патріотичного виховання.

Одними із головних завдань відділу визначено: «моніторинг процесів патріотичного виховання, що відбуваються у державі, визначення основних засад організації військово-патріотичного виховання в МОУ, Збройних Силах та ДССТ; участь у реалізації заходів військово-меморіальної роботи; планування, організаційно-методичне забезпечення та здійснення заходів МОУ щодо реалізації державної політики в сфері військово-патріотичного виховання; організація взаємодії та координація діяльності структурних підрозділів МОУ з питань реалізації програм військово-патріотичного виховання громадян; участь у проведенні загальнодержавних заходів військово-патріотичного виховання стосовно відзначення державних та професійних свят, визначних подій в історії України; організаційно-методичне забезпечення діяльності органів військового управління, громадських об'єднань щодо проведення заходів військово-патріотичного виховання громадян» [74]. Представлені у положенні завдання сприяють забезпеченню формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», формуванню у військовослужбовців активної громадянської позиції щодо служіння і відданості військовій справі тощо.

Про актуальність обраної теми та наявні не вирішені проблеми свідчить й значна кількість наукових доробків вітчизняних учених.

О. Шестопалюк у монографії «Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти» зазначає причинами, що «актуалізують проблеми громадянського виховання молоді в сучасному українському суспільстві є: посилення бездуховності, падіння освітнього і культурного рівнів підростаючого покоління, що виявляється в погіршенні соціально-моральних і інших характеристик; деформація у виховній роботі з молоддю, що виявляється в падінні ролі освіти і явній недооцінці значення виховання» [139, с. 4].

Підтримуючи думку О. Шестопалюк, М. Серік дійшов висновку, що «одним із пріоритетних завдань сучасної освіти є формування особистості з високим рівнем громадянської культури, здатної до самовизначення і відповідальної поведінки в політичному, економічному і культурному житті суспільства. Необхідно готувати майбутніх фахівців до життя і діяльності в умовах громадянського суспільства» [103].

В. Мулява, Н. Замотаєва у статті «Актуальні проблеми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України» виділяють наступні причини низької ефективності національно-патріотичного виховання «складність і протиріччя соціально-економічних, політичних і духовних процесів становлення нової державності та динамічного громадянського суспільства; відсутність єдиної державної ідеології, що визначала б смисл і цілі існування української держави та народів, які проживають на її території; відсутність єдиної загальнодержавної системи формування у громадян України високих духовних і моральних якостей на основі споконвічних українських цінностей і традицій, у тому числі й військових; глибоку соціальну диференціацію та девальвацію духовних цінностей, втрату традиційно української патріотичної свідомості, почуття обов'язку перед вітчизною, особливо серед молоді; виключно споживацького відношення до держави, до військової служби, один до одного; відсутність єдиного понятійного апарату теорії військово-патріотичного виховання на національно-демократичній основі» [61]. У цілому погоджуючись

із авторами, до наведених причин, на наш погляд, доцільно додати необхідність формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; виховання ГВ МО.

Начальник Комунального закладу «Харківський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою «Рятувальник»» Харківської обласної ради С. Форостовець та начальник курсу факультету логістики Національної академії Національної гвардії України М. Баглай під час виступу на конференції «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» класифікували проблеми за трьома групами: «1) проблеми, пов'язані з недостатньою розробкою концептуальних основ сучасної теорії українського патріотизму; 2) проблеми, обумовлені практикою функціонування державної системи національно-патріотичного виховання, загальним рівнем і змістом патріотичної свідомості громадян України; 3) проблеми, що є слідством недосконалості системи виховної роботи у військових закладах освіти» [126], що, на наш погляд, є цілком правдивим.

О. Христюк у статті «До проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських» визначила споріднені, до теми наукового пошуку, проблеми «Керівники підрозділів Національної поліції України відмічають недостатній рівень патріотичного виховання серед молодих поліцейських. Зауважують, що з часу започаткування реформ, коли багато осіб прийшли в патрульну поліцію України на моменті сплеску найвищого з проявів патріотизму в історії Незалежної України – після кривавих подій на Майдані, коли градус громадянської та національної свідомості в суспільстві був найвищим і бути патріотом бути престижно. Наразі, на жаль, гіркий осад від втрат в АТО (ООС), політичні розчарування та тотальне, стрімко прогресуюче, зубожіння населення відтискають патріотизм на дальній план» [133].

Погоджуючись у цілому з О. Христюк, вважаємо за необхідне наголосити, що у ВЗВО здебільшого вступають громадяни, у яких розвинуте почуття патріотизму, бажання служити на благо Батьківщини, охороняти її цілісність та суверенітет, а проблемою стає необхідність підвищувати ефективність процесу виховання ГВМО, адже, на жаль, у закладах загальної середньої освіти даному напрямку виховної роботи приділяється недостатньо уваги.

Начальник сектору методичного забезпечення навчально-методичного відділу Навчального центру Оперативно-рятувальної служби ДСНС України А. Губенко у статті «Державне регулювання патріотичного виховання в закладах вищої освіти МВС України» зазначає, що «актуальність формування громадськості молоді обумовлена проблемами становлення громадського суспільства, основним чинником життєдіяльності якого виступає різноманіття форм власності, що є фундаментом свободи особи, задоволення її інтересів і потреб. Без громадського суспільства не можна реалізувати потенціал Конституції України, а без громадян не може виникнути саме громадське суспільство. Держава, як відомо, формує підданих, а громадське суспільство, у якому людина з підданого перетворюється на особу з певними цивільними якостями, виховує громадян» [28].

Своєю чергою В. Ніколаєв наголошує на тому, що «проблема підвищення престижу військовослужбовця і його служби в суспільстві важлива не лише для Збройних Сил, але і для суспільства в цілому. Адже військовослужбовець не відокремлений від суспільства, він походить з нього, живе в суспільстві і захищає його. Підвищення престижу військової служби – складна справа. Свій внесок в її вирішення роблять і держава, і школа, і ЗВО, і суспільство, і церква, і, власне, Збройні Сили» [66].

Для з'ясування практико-орієнтованих проблем виховання ГВ загалом та ГВМО зокрема було здійснено опитування НПП ЗВО (Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної

ради) та ВЗВО (Національна академія Національної гвардії України; Національний університет цивільного захисту України), а також здобувачів вищої освіти відповідних установ.

Сьогодні у багатьох ЗВО виховання ГВ здійснюється на недостатньому рівні. Так, результати опитування науково-педагогічних працівників (НПП) засвідчили про їх опосередковану теоретичну і практичну підготовку для реалізації даного напрямку виховного процесу. На питання: «У чому ви бачите призначення громадянського виховання?» – 70 % респондентів відповідали загально без будь-якої конкретики – «сприяти вихованню захисників Батьківщини», «повазі до державної символіки», «пропаганді патріотизму» тощо, і лише 15 % – зазначили, що у здобувача освіти, відповідно до даного напрямку виховання, необхідно виховувати особистісну моральну якість (громадянськість), яка б сприяла формуванню гармонійних відносин особистості з суспільством, державою на засадах людяності, толерантності, чесності тощо. На питання «Які форми, методи та засоби Ви використовуєте для виховання ГВ?»: 55 % НПП відповіли, що застосовують традиційні (бесіди, лекції, консультації, виховні заходи) методи виховання; 23 % – надають перевагу інноваційним (брифінги, вебінари, івенти, воркшопи тощо) методам. При цьому, слід зазначити, що за умов карантинних обмежень (2020 – 2021 рр.) 100 % НПП здійснювали освітній процес з використанням дистанційних форм навчання. У відповідь на запитання «Якими нормативно-правовими документами Ви користуєтесь проводячи виховну роботу з даного напрямку?» 35% опитуваних назвали два-три документи; 55% – окрім Концепції розвитку громадянської освіти в Україні та Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України; назвали також й наказ МОН, які вони використовують в освітньому процесі; і лише 10 % – назвали значну кількість відповідних цьому напрямку виховної роботи документів.

У той час, як виховання ГВ на практиці виступає як складний освітній процес, що передбачає взаємозв'язок цілеспрямованого впливу на здобувачів вищої освіти з метою формування і розвитку у них активної громадянської

позиції, духовних та культурних цінностей, шанобливого ставлення до державної атрибутики тощо.

Для з'ясування наявних проблем щодо необхідності виховання ГВ майбутніх офіцерів ми провели анкетування й опитування курсантів Національної академії Національної гвардії України і Національного університету цивільного захисту України та науково-педагогічних працівників, які працюють з ними.

Робота зі здобувачами вищої освіти включала їх анкетування з метою вивчення обізнаності майбутніх офіцерів щодо розуміння ними понять «громадянськість», «громадянська відповідальність», «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» та необхідності підвищення рівня вихованості ГВ у процесі професійної та військової підготовки. Проаналізувавши відповіді майбутніх офіцерів щодо розуміння ними поняття «громадянськість», з'ясовано, що більшість із них не мають чіткого розуміння сутності досліджуваного процесу, у відповідях зосереджено увагу на окремих ознаках і проявах ГВ, стверджуючи що громадянська відповідальність – це «стан людини, як члена суспільства, який характеризується відчуттям свободи в суспільстві з урахуванням певної відповідальності перед ним, характеризується усвідомленням суспільних цінностей, готовністю активно брати участь у житті держави».

Під час анкетування майбутнім офіцерам пропонувалося самостійно оцінити власний рівень вихованості ГВ за 5-бальною шкалою (високий (5 балів); середній (4 – 3 бали); низький (2 – 0 балів)). Результати самооцінювання представлено на рис. 1.1.

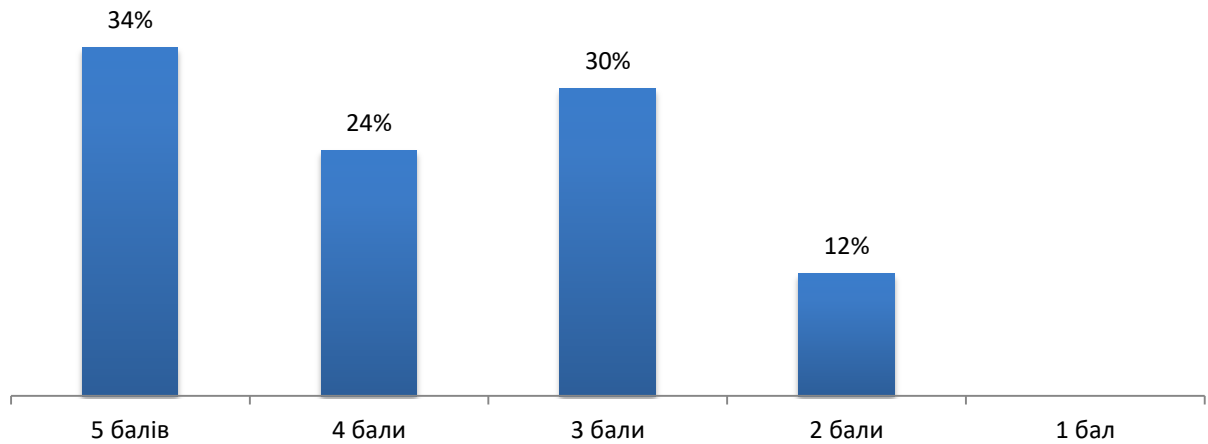

Рис. 1.1 Результати самооцінювання майбутніми офіцерами рівня власної вихованості громадянської відповідальності

Як бачимо з результатів анкетування, більшість МО (54 %) визначили свій рівень вихованості ГВ як середній, 34 % – високий, 12 % – низький.

Відповіді МО на питання «Чи потрібно оновлювати знання нормативних документів України (Конституції України, Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009 р.)), історії України, національних традицій, державної атрибутики тощо та підвищувати власний рівень вихованості ГВ?» показали, що 49 % опитаних МО вбачають необхідність їх оновлення; 31 % – не змогли дати однозначної відповіді; 20 % – вважають, що не потрібно їх оновлювати, адже це не є необхідною умовою для здійснення результативної професійної та військової діяльності.

Такі результати свідчать, що більшість МО вважають за необхідне виховання власної ГВ, однак є ті, які не повною мірою усвідомлюють його значущість у професійній діяльності та в повсякденному житті.

Щодо видів діяльності, у яких найбільше відбувається виховання ГВ, то відповіді майбутніх офіцерів розподілилися таким чином: 34 % вважають, що ГВ найкраще розвивається під час виробничої практики; 19 % – у навчальній діяльності; 8 % – у самостійній; 5 % науково-дослідницькій; 26 % – у всіх видах діяльності; 8 % – не відповіли на запитання.

Результати подано на діаграмі (рис. 1.2).

Рис. 1.2 Види діяльності МО, у яких найбільше здійснюється виховання ГВ

Підсумовуючи результати опитування МО, виявлено значний інтерес респондентів до оновлення знань нормативних документів (Конституції України, Концепції національно-патріотичного виховання молоді, Концепції громадянської освіти та виховання в Україні тощо), історії України, національних традицій, державної атрибутики (державні герб, прапор та гімн України), ментального відношення до національних меншин тощо та підвищення рівня вихованості громадянської відповідальності, здійснення рефлексії виховання власної ГВ.

На питання «Які складові входять до структури громадянської відповідальності?» 24 % майбутніх офіцерів військових ЗВО назвали такі компоненти структури, як: змістовно-технологічний, концептуальний, діяльнісний, критеріально-результативний; 53 % – затруднялись відповісти. Підсумовуючи, можна сказати, що високий відсоток респондентів, які не змогли повноцінно відповісти на запитання чи взагалі не знали відповіді, говорить про те, що вони недостатньо обізнані в теоретичних основах цього феномену.

Опитування НПП, які здійснювали підготовку МО, також підтверджує отримані вище результати. Зокрема, НПП зазначили, що більшість МО

не повноцінно володіють нормативно-правовою базою України, державною мовою, не досконало знають національні традиції, історію тощо.

Науково-педагогічні працівники були переконані в тому, що ГВ обов'язково потрібно виховувати, бо це є невід'ємним процесом навчання і виховання, запорукою якісної професійної і військової підготовки й майбутньої професійної діяльності.

Щодо виховання ГВ МО ВЗВО, то 89 % НПП уважали, що навчання сприяє поліпшенню рівня вихованості ГВ; 77 % – важливим аспектом виховання ГВ МО ВЗВО є виховання толерантного відношення до індивідуальності особистості; 91 % – що у процесі навчання у ВЗВО відбувається розвиток таких якостей, як патріотизм, чесність, доброчесність, почуття поваги до суспільства, традицій, мови, звичаїв, духовних надбань тощо, впевненість у собі, рішучість у подоланні труднощів, які виникають в освітньому процесі ВЗВО.

На питання «Чи використовуєте Ви інноваційні форми, методи та засоби навчання і виховання в освітньому процесі задля успішного виховання ГВ МО ВЗВО?» 27 % опитаних НПП відповіли «завжди так», 44 % – відповіли «більшою частиною», 29 % – «інколи».

Опитування НПП показало, що серед чинників, які найбільше впливають на виховання ГВ МО ВЗВО, є: необхідність розробки теоретичних основ та системи виховання ГВ МО, упровадження відповідного спецкурсу та використання інтерактивних методів навчання та нових інформаційно-комунікаційних технологій.

Постає питання, як у сучасних карантинних умовах (під час пандемії), в умовах інформатизації суспільства й освіти, упровадженням реформ та модернізації нормативної бази забезпечити виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО на рівні, що сприятиме їх подальшому професійному розвитку та підвищенню якості виховання і становлення в суспільстві.

У процесі здійснення опитування НПП та здобувачів вищої освіти була виявлена специфіка освітнього процесу у ВЗВО.

З'ясовано, що виховання ГВ МО у ВЗВО має два напрями: освітня діяльність направлена на формування інтегрованої особистісно-моральної якості МО (ГВ), а також на підготовку МО до виховання ГВ у військовослужбовців. При цьому об'єкт військово-педагогічної діяльності (військовослужбовець) офіцера одночасно є суб'єктом цієї діяльності.

Перший напрям. Формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство» в умовах освітнього процесу у ВЗВО. В основі даних відносин лежить ідейна переконаність МО, що є основним підґрунтям його особистості, адже він є патріотом своєї країни, а його життя безперервно пов'язане з життям військової частини зокрема, Збройних Сил загалом.

Освітній процес у ВЗВО характеризується тим, що за період навчання у МО формуються їх військово-педагогічна спрямованість, виховується активна громадянська позиція, мотивація до захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, інтерес до участі у громадсько-політичному житті країни та професії військового офіцера. Під час освітньої діяльності МО набувають практичних навичок обраної професії, вивчають різноманітні технології, методики, методи, форми, засоби педагогічного впливу(як необхідно поводитися в тій чи іншій службовій, навчально-виховної ситуації, будувати свої взаємини з командирами, підлеглими і товаришами), які в подальшому будуть застосовувати в професійній діяльності. Вивчаючи основи військової педагогіки та психології, теорії виховання МО опановують теорію педагогічної майстерності задля ефективного виховання, зокрема і ГВ, у процесі майбутньої роботи із особовим складом. Невід'ємне місце у процесі виховання ГВ МО займає їх самоосвітня діяльність, що передбачено розпорядком дня МО, для цього відводиться час на самопідготовку (до занять; вивчення нормативно-

правових документів (Конституції, Статуту військовослужбовця, Концепцій громадянського, національно-патріотично виховання тощо); підвищення рівня фізичної підготовки тощо).

Особливість освітнього процесу у ВЗВО обумовлена також і тим, що, реалізуючи конкретне педагогічне завдання, офіцер зобов'язаний передбачати можливість її едукції. У межах освітньої діяльності ВЗВО, коли наявні чітко регламентовані зміст, форми, методи, засоби занять, офіцер повинен самостійно знайти можливості для посилення їх виховного ефекту з метою формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», а під час проведення запланованих виховних заходів – самостійно вишукувати можливості забезпечення їх навчального впливу.

Аналізуючи освітній процес ВЗВО, ми дійшли до висновку, що, як і в інших ЗВО, у військових університетах існує досить велика відтермінованість результатів процесу виховання, адже формування особистісно-моральних якостей МО відбувається протягом тривалого часу (бойова підготовка МО та його військово виховання вимірюються роками служби).

Другий напрям. Навчально-виховна робота МО як майбутніх командирів передбачає вирішення значних різнопланових задач: формування особистості – громадянина-патріота з одного боку (формування, поряд із загальними рисами громадянина, особистісно-моральних якостей, сукупність яких обумовлена характером військової діяльності); навчання військовослужбовця – фахівця відповідної військової спеціальності (піхотинця, танкіста, сапера, десантника тощо); підготовка не тільки окремого військового професіонала, а й спецпідрозділу (колективу військовослужбовців), здатного на виконання завдань поставлених командиром, як у мирний час, так і під час кризових ситуацій.

Реалії сьогодення висувають більш жорсткі вимоги до виховання та навчання особистості військовослужбовця як відповідального

громадянина з високими моральними принципами, психологічно стійких у будь-яких кризових ситуаціях (громадянські перевороти, протидії агресору, ворожій пропаганді тощо). Отже, результативний процес навчання і виховання військовослужбовців має проходити у взаємодії офіцера і його підлеглих.

У той же час, МО у роботі з підлеглими надається як значна адміністративна влада, так і покладається велика відповідальності за життєдіяльність військовослужбовців (різних за віком, освітою, віросповіданням, соціальним положенням, психологічними особливостями, рівнем вихованості, національності тощо), що є специфікою їх навчально-виховної діяльності. До неї ми також відносимо сформовані професійно-педагогічні (чіткість викладання навчального матеріалу, використання різноманітних інноваційних технологій навчання та виховання тощо); особистісні (соціальні, моральні, етичні, громадянські тощо) якості; почуття громадського обов'язку, громадянської відповідальності.

Отже, у професійній діяльності МО центральне місце займає робота щодо керівництва над підлеглими, їх навчання і виховання. Аналіз особливостей навчально-виховної, професійної діяльності МО дозволив дійти висновку, що він як командир виступає в системі виховних відносин із військовослужбовцями одночасно керівником і вихователем і в той же час він є особистістю з певною громадянською позицією.

Отже, підсумовуючи усе вищезазначене, до проблем виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти, які ми в межах наукового пошуку можемо вирішити, відносимо: не розробленість понятійно-термінологічного апарату виховання ГВМО у ВЗВО; теоретичних основ виховання даної відповідальності, а також відсутність ефективного комплексу інноваційних методів, форм, засобів, який би забезпечив результативність процесу виховання ГВМО у ВЗВО.

1.2. Сутність та структура виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Вирішення поставлених у роботі завдань щодо виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти вимагає порівняльного аналізу, виокремленню ключових ознак базових понять наукової розвідки – «громадянськість», «громадянська відповідальність» та визначення сутності ключових понять дослідження – «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

Громадянськість особистості, громадянська відповідальність та особливості національно-патріотичного виховання регламентуються статтями Конституції України, Указами Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки» [123], проектом Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України» [94], наказами Міністерства освіти та науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [63]; листами Міністерства освіти та науки України «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році» [53], Національно-патріотичне виховання [60], постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020 – 2025 роки» [90], розпорядженнями Міністерства оборони України «Про Департамент соціального та гуманітарного забезпечення Міністерства оборони України» (Відділ військово-патріотичного виховання)» [74], Концепції

громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [40], Концепції громадянської освіти в Україні [41] та іншими підзаконними актами.

Разом із тим, у вище перерахованих нормативно-правових документах не надається чіткого визначення феноменів «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів», не виокремлюються їх найсуттєвіші ознаки та не представлено чіткої системи виховання ГВ у МО.

Для з'ясування сутності та структури ГВ МО у ВЗВО проаналізуємо роботи вчених.

Науковці О. Бабакіна, П. Вербицька, Н. Волкова, Л. Вовк, І. Гамула, С. Гончаренко, Ю. Завалевський, М. Павленко, С. Зябрева, О. Кошопал, Г. Пономарьова, В. Примак, Ю. Прокопович, М. Роганова, В. Сагарда, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, Х. Шапаренко досліджували сутність поняття «громадянськість» його характеристику та особливості; Д. Акімов, Т. Безверха, М. Боришевський, О. Войчун, А. Реан, М. Савчин, В. Семиченко, Е. Соколов, Ю. Шапран у своїх роботах схарактеризували змістове наповнення поняття громадянська активність; громадянська позиція особистості стала предметом наукових пошуків М. Михайліченко, Т. Саврасова-В'юн, Н. Чернухи та інших; громадянську відповідальність у контексті вирішення проблем наукової розвідки розглядали М. Левківський, Г. Ломакіна, Н. Наумова, К. Пекач, В. Примак, І. Сопівник та інші.

Проаналізуємо сутність поняття «громадянськість».

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності «громадянськість» трактується як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З ним пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених в державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття

власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та обов'язків» [39].

Для з'ясування сутності даного феномену здійснено контент-аналіз цього поняття (табл. 1.1, 1.2.)

Таблиця 1.1

Дефініції поняття «громадянськість»

№ з/п	ПІБ науковців	Дефініція
1	2	3
1	П. Вербицька	усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому [14, с. 15–16].
2	Л. Вовк	спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння і відданість рідній країні; користування правами і дотримання їх, виконання обов'язків, установлених законами держави [106, с. 49].
3	Н. Волкова	духовно-моральна цінність, світоглядна та психологічна характеристика особистості, яка визначає її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною [19, с. 104].
4	С. Гончаренко	усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище [24, с. 75].
5	С. Зябрева	складна інтегративна особистісно-моральна якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави [33, с. 8].
6	М. Павленко	зовнішня і внутрішня сторони структури особистості, які не просто взаємопов'язані, а є продовженням одна одної, оскільки внутрішня суть громадянськості особистості спонукає до прояву громадянських якостей у зовнішній формі: вчинках, діяльності, взаємовідносинах, а зовнішня форма прояву посилює внутрішню сутність громадянськості, актуалізує прояв громадянської позиції чи закріплює її [67, с. 5; 31].
7	«Політичний енциклопедичний словник»	спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння Батьківщині; виконання правил і обов'язків, встановлених законами держави [72, с. 27].
8	«Політологічний енциклопедичний словник»	це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості,

1	2	3
		почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни [73, с. 122].
9	Г. Пономарьова	це не тільки любов до землі батьків, не тільки і не стільки платонічне відчуття. Це усвідомлена життєва позиція, що виражається в активній, свідомій діяльності в ім'я принципів, що знаходяться в її основі [76, с. 271–272; 30; 124].
10		громадянськість і патріотизм є аспектами духовної культури особистості [76, с. 261; 79, с. 176].
11	Проект «Концепція громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні» (2012)	духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни [44].
12	М. Роганова	це не тільки любов до землі батьків, а й усвідомлена життєва позиція, що виражається в активній, свідомій діяльності в ім'я принципів, що лежать в її основі [97, с. 145].
13		невід'ємна від патріотизму – відданості Батьківщині. Не можна бути справжнім громадянином своєї країни, якщо ти не її патріот Але громадянськість – не тільки любов до рідної землі, але і грамотне, цивілізоване і свідоме виконання своїх громадянських обов'язків і боргу, збагнення політичної і правової культури, уміле використання своїх прав і обов'язків [98, с. 195; 17].
14	О. Сухомлинська	інтегративна якість особистості, яка дає змогу почувати себе морально, політично, соціально, юридично дієздатною та захищеною [111].
15	В. Сухомлинський	це насамперед відповідальність, обов'язок, це та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалу [112, с. 429].
16	Х. Шапаренко	дотичні поняття: соціальна відповідальність, лояльність, оптимальність взаємодій): уміння добре працювати членом групи або команди; лояльність до групових цінностей [136, с. 281].
17	Ю. Завалевський, Ю. Прокопович, В. Сагарда	одну з соціально-психологічних рис особистості, що проявляється в її свідомому, відповідальному ставленні до Батьківщини, народу, суспільного життя, сучасником і діячем якого вона є [31, с. 45].
18	О. Кошолоп	Як інтегрований комплекс якостей особистості, „що визначають її соціальну спрямованість, готовність досягнення соціально значущої та індивідуально-необхідної мети увідповідності з наявними в суспільстві можливостями й дотримання при цьому існуючих морально-правових норм” розуміє громадянськість науковець [46, с. 47].

Контент-аналіз поняття «громадянськість»

№ з/п	Ключові ознаки поняття «громадянськість»	ІІБ науковців														
		П. Вербицька	Л. Вовк	Н. Волкова	С. Гончаренко	С. Зябрева	М. Павленко	«Політ.енц.сл.»	Політ.енц.сл.»	Г. Пономарьова	Проект «Концепція ГО та вих. дітей і молоді в Україні» (2012)	М. Роганова	О. Сухомлинська	В. Сухомлинський	Х. Шапаренко	Ю. Завалевський, та ін.
1	складна інтегративна особистісно-моральна якість					+						+			+	+
2	усвідомлення своїх прав і обов'язків щодо держави				+											
3	зовнішня і внутрішня сторони структури особистості						+									
4	спрямованість на користь суспільства		+					+								
5	духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини			+							+					
6	відповідальність та обов'язок, вища сходинка в духовному житті людини												+			
7	готовність та здатність громадянина до активної участі у справах суспільства і держави							+								
8	усвідомлена життєва позиція	+							+		+					
9	відповідальність, обов'язок										+		+			
10	уміння працювати в команді, лояльність до групових цінностей													+		

Аналізуючи визначені запропоновані вітчизняними науковцями, у педагогічній, навчально-методичній, науковій літературі та словниках, з'ясовано, «громадянськість» як складну інтегративну особистісно-моральну якість представлено в чотирьох публікаціях С. Зябрева, О. Сухомлинської, Ю. Завалевського, Ю. Прокоповича, В. Сагарди та О. Кошолопа; як усвідомлену життєву позицію у трьох дослідженнях П. Вербицької, Г. Пономарьової, М. Роганової; як спрямованість на користь суспільства (Л. Вовк, політичний енциклопедичний словник), як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічна характеристику людини у працях (Н. Волкова, проєкт «Концепція ГО та виховання дітей і молоді в Україні» (2012)) у двох працях, усі інші ключові ознаки досліджуваного поняття розглядаються поодинокі тощо.

Грунтовний аналіз сутності вищенаведеного поняття дозволив дійти висновку, що науковці розглядають особистість як активну суспільну істоту, що вступає в процесі життя в певні матеріальні і громадські відносини, формуючи при цьому й самого себе як індивідуума. Однією із головних реально існуючих форм цих відносин є відносини громадянина і держави. Це дає право стверджувати, що в більш загальному розумінні взаємини особистості і суспільства, а в більш вузькому – взаємини громадянина і держави і визначають сутність та особливості громадянськості.

Враховуючи здійснений у п/п. 1.1 історичний огляд становлення громадянськості та проведений контент-аналіз сутності даного поняття, під громадянськістю будемо розуміти інтегративну особистісно-моральну якість людини, що сприяє формуванню гармонійних відносин (усвідомленню власних прав і обов'язків як громадянина, активної національно-патріотичної позиції, любові та відданості до Батьківщини, поваги до її історії, національних традицій та звичаїв тощо) між нею та державою.

Зроблене уточнення одного із базових понять дослідження обумовило з'ясування сутності дефініцій «громадянська активність» (табл. 1.3, 1.4).

Дефініції поняття «громадянська активність»

№ з/п	ПІБ науковців	Дефініція
1	2	3
1	Д. Акімов	діяльність людей, що пов'язана зі здійсненням суспільних функцій у тих сферах життя суспільства, які не можуть регулюватися або реально не регулюються державою [2].
2	Т. Безверха	внутрішнє прагнення до діяльності, що спрямоване на здійснення будь-якої суспільної мети, як важливу умову розвитку державотворення, акцентує увагу на залежності рівня громадянської активності від стану розвитку змісту національної ідеї [8].
3	М. Боришевський	вияв громадянської спрямованості, яку визначає як стійку сукупність мотиваційних утворень, що спрямовують активність особистості в русло суспільно значущої діяльності [10].
4	О. Войчун	одна з головних умов формування і функціонування громадянського суспільства і визначається як специфічна якість особистості кожного громадянина [18, с. 46].
5	А. Карась	це здатність залучати особистість до відданості суспільним справам і громадянській солідарності [36].
6	«Політологічний енциклопедичний словник»	одна з форм суспільної активності, спрямована на реалізацію інтересів соціальних груп у сфері суспільних відносин і громадського життя, яка регулюється правовими нормами держави. [73].
7	А. Реан	наявність інтересу до громадської роботи, організаторських здібностей, відповідальності за виконання доручень, ініціативності, вимогливості до себе й готовності допомагати іншим під час виконання громадських завдань [96].
8	М. Савчин	структурно-змістовна якість особистості, що формується та розвивається на основі власних ціннісних орієнтацій, урахування цінності суспільства та правові норми й вимоги держави, спрямовує діяльність, поведінку, спілкування людини як представника соціального, на створення світу громадянських відносин та відображає характер інституціональної взаємодії з владою [100].
9	В. Семиченко	складний стан і одночасно якість людини як представника соціального, завдяки якому відбувається не тільки зв'язок людини з навколишньою дійсністю, але й створення світу відносин, у яких розгортаються і реалізуються особливі форми і види громадянської активності у складній взаємодії суб'єктів [102].
10	Е. Соколов	діяльнісна сфера вияву громадянської особистості, яка складає комплекс громадянських якостей, що характеризують особистість людини як громадянина-патріота, громадянина-професіонала і громадянина-демократа [107].

Проаналізувавши вищенаведені визначення сутності поняття «громадянська активність», зазначимо, що слухним для нас, відповідно до теми дослідження, є трактування дефініцій подані Т. Безверховою, М. Боришевським, В. Сухомлинським, які виокремлюють такі найголовніші ознаки – залежність рівня громадянської активності від стану розвитку змісту національної ідеї, важлива умова розвитку державотворення (Т. Безверхова); стійка сукупність мотиваційних утворень, що спрямовують активність особистості в русло суспільно значущої діяльності (М. Боришевський); внутрішня спрямованість особистості, що пов'язана з реалізацією національних інтересів (В. Сухомлинський).

Розглядаючи проблему громадянської активності, О. Войчун [18] доводить, що громадянська активність сприяє визначенню цінності і цілісності особистості та включає в себе громадянськість і громадянську позицію.

У Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні громадянська позиція трактується як «система ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, які характеризують людину як громадянина країни та суспільства» [44].

М. Михайліченко [56], Н. Чернуха, Т. Саврасова-В'юн [134], розуміючи громадянську позицію майбутніх громадян як основу громадянської активності, обґрунтовують її як широку освітню концепцію, що спрямована не лише на формування в майбутніх громадян уявлень про сучасні соціальні проблеми і шляхи їх вирішення, але і на виховання певних особистісних якостей, умінь і позицій, необхідних громадянину демократичного суспільства; О. Киричук, С. Кириленко [37], доводять, що активна громадянська позиція особистості виявляється у соціально-комунікативній, громадсько-корисній та суспільно-політичній активності, а також в активності, спрямованій на самопізнання, самооцінку, самовдосконалення [18, С. 45–46]. А. Харківська впевнена, що забезпеченню активної громадянської позиції особистості також сприяє концепція LLL (lifelong

learning – «навчання впродовж життя»), від якої безпосередньо залежить безперервний розвиток, навчання і виховання особистості [131].

Для виконання першого завдання дослідження з'ясуємо види відповідальності, проаналізуємо сутність та дефініцій одного з базових понять наукової розвідки – «громадянська відповідальність», надамо визначення ключових «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

У філософській, соціологічній та політологічній науці немає загально визнаної класифікації видів соціальної відповідальності: з погляду теорії права: соціальну відповідальність можна класифікувати на неправову та правову. Неправова соціальна відповідальність не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної тощо; за І. Савченко та Н. Головки: юридична, моральна, політична, партійна, професійна, екологічна тощо; за А. Лановим, В. Шабаліним та А. Плахотним: моральна, політична, правова, економічна, національна, державна відповідальності; за М. Бахтіним: моральна, персональна, політична, спеціальна відповідальності; за Л. Грядуною: політична, цивільна, партійна, правова, моральна, виробнича, професійна, сімейна відповідальності [38].

За видами соціальних норм відповідальність поділяється на моральну (є найдавнішою з-поміж усіх форм, настає у разі порушення традицій, звичаїв, норм культури та естетичних норм. Вона відображається у суспільному осуді та соціальному відмежуванні від суб'єкта, що порушує чи ухиляється від виконання норм поведінки; забезпечує відповідність суб'єктів прийнятим у суспільстві уявленням про добро та зло, справедливість та несправедливість); релігійну (основується на нормах, що регламентують порядок відправлення релігійних культів, та на вірі у Бога. Забезпечують організацію релігійної сфери визначенням можливих засобів

впливу до суб'єктів, що порушують вимоги релігійних норм); дисциплінарну; політичну (виникає із появою держави, що й формує політичні і правові норми, та настає у разі порушення норм, дотримання яких покладається суспільством на публічного політика); правову; корпоративну (настає у разі порушення корпоративних правил, які прийняті певною соціальною структурою та не мають правового значення. Відображається в осуді членами корпорації чи вираженні недовіри порушнику) [38].

Проаналізувавши існуючі види соціальної відповідальності, можемо дійти висновку, що ГВ відноситься до неправової соціальної відповідальності та інтегрує в собі ознаки моральної, політичної, етичної, партійної, державної, персональної видів відповідальності.

Посилення уваги до проблеми громадянської відповідальності особистості зумовлена об'єктивною необхідністю її вирішення на загальнодержавному, регіональному, місцевому рівнях, а також у межах ЗЗСО, ЗВО й навіть у закладах дошкільної освіти (відношення до своєї держави – орієнтація на національні інтереси – патріотизм, повага до державної символіки, історії, звичаїв та традицій, матеріальної і духовної спадщини Батьківщини, самовідданість, почуття обов'язку щодо захисту інтересів родини, колективу, народу в цілому, почуття глибокої поваги до рідної мови тощо).

І. Голіна та Л. Кияшко у статті «Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя» наголошують, що громадянська відповідальність проявляється через «систему сформованих відносин громадянина до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей» [23, с. 55].

Здійснимо контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність» (табл. 1.5, 1.6).

Дефініції поняття «громадянська відповідальність»

№ з/п	ПІБ науковців	Дефініція
1	2	3
1	М. Левківський	здатність учнів, особливо у старшому шкільному віці, взаємозалежно поєднувати свої права і обов'язки, свідомо формулювати самозобов'язання щодо включення у різноманітні види діяльності та здатність утверджувати гуманні взаємини з батьками, вчителями, ровесниками для самоствердження, самореалізації у життєтворчості [52].
2	Г. Ломакіна	властивість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі чи шкоди для суспільства, яка порівнює свої вчинки з вимогами суспільства, нормами, законами та співвідносить свої потреби з реальними можливостями [54].
3	Н. Наумова	свідоме ставлення особистості як члена суспільства до його вимог, уміння відповідати за власне життя [64, с. 163].
4	К. Пекач	особистісне утворення, що включає громадянську самоідентифікацію, інтериоризовані громадянські цінності, готовність свідомо виконувати громадянські обов'язки та здійснювати громадянські права, з метою персональної самореалізації в системі «громадянин-держава» [68, с. 34].
5	В. Примак	моральна якість, що характеризується високим рівнем розвитку самосвідомості особистості з високорозвиненим почуттям громадянського обов'язку [91].
6	І. Сопівник	якість, яка характеризується наявністю в особистості системи моральних, правових, політичних, економічних, історичних, культурологічних усвідомлених знань, інтериоризованих громадянських цінностей та на їх основі поява громадянської позиції, яка реалізується у відповідальній громадянській поведінці [108].
7	В. Сухомлинський	любов до Батьківщини, праця на її користь, це ідеали, яким ми присвячуємо своє життя, високі духовні помисли [114].

Контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність»

№ з/п	Ключові ознаки поняття «громадянська відповідальність»	ІІБ науковців						
		М. Левківський	Г. Ломакіна	Н. Наумова	К. Пекач	В. Примак	І. Сопівник	В. Сухомлинський
1	здатність	+						
2	властивість особистості		+					
3	свідоме ставлення особистості			+				
4	особистісне утворення				+			
5	моральна якість					+		
6	якість						+	
7	любов до Батьківщини							+

Проведений аналіз дефініцій поняття «громадянська відповідальність» дозволив дійти висновку, що хоча ознаки досліджуваної категорії у цитованих вище науковців за своєю сутністю збігаються, проте співпадіння визначення даного феномену не виявлено, що дає підстави зробити його уточнення.

Під громадянською відповідальністю будемо розуміти здатність особистості, як члена суспільства, формувати гармонійні відносини у системі «громадянин-держава», використовуючи знання конституційних прав, свобод і законів держави; проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції в боротьбі з будь-якими порушеннями законів суспільства; патріотизм, чесність, почуття поваги до суспільства, традицій, мови, звичаїв, культури, духовних надбань з метою їх популяризації та примноження; здійснювати самоаналіз власної готовності захищати цілісність держаних кордонів та виконувати свій обов'язок перед країною тощо.

Відповідно до алгоритму наукової розвідки наступним визначимо одне з ключових понять дослідження – «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

Начальник кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного О. Капінус та старший викладач цієї кафедри О. Герус наголошують, що «незважаючи на стрімкий розвиток військової техніки й озброєння, а також на істотні зміни у поглядах на характер, форми та методи ведення бойових дій, на перший план в організації виховання майбутніх офіцерів поставлено питання формування належного рівня соціальної відповідальності, яка має вагомий вплив на якість виконання офіцером його функціонально-професійних обов'язків та службово-бойових завдань. ...Саме соціальна відповідальність узагальнено виражає усі форми відповідальності, причому особливості військово-професійної діяльності істотно розширюють спектр та межі соціальної відповідальності військовослужбовця» [35, с. 159].

2020 року підполковник, старший викладач кафедри військово-соціального та психологічного забезпечення оперативного-тактичного факультету Національної академії Національної гвардії України В. Васищев, виступаючи на науково-практичній конференції «Службово-бойова діяльність Національної гвардії України: сучасний стан, проблеми та перспективи» зробив акцент на необхідності розв'язання проблеми формування педагогічної культури майбутніх офіцерів у освітньому просторі військового закладу вищої освіти, військовослужбовець зазначив, що «світогляд офіцера визначає його помисли і почуття, етичні якості і громадянську відповідальність за результатами власної праці» [12].

О. Торічний у статті «Громадянськість у контексті професійної компетентності майбутніх офіцерів» [121] на основі аналізу низки

матеріалів із досвіду роботи Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького і Національної академії Національної гвардії України визначає місце і роль громадянськості офіцера-правоохоронця як основи для визначення рівня професійної готовності фахівця, який здатний швидко й правильно орієнтуватися у складних службово-професійних ситуаціях, приймати й реалізувати нестандартні рішення в обставинах бойових дій, від яких значною мірою залежить правопорядок і безпека громадян України. Автор приходить до висновку про значущість громадянської компетентності майбутніх офіцерів як провідної у складі загальнолюдської і загальнопрофесійної компетентностей та обов'язкової для формування у процесі професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів [121, с. 94].

Підсумовуючи все вищезазначене, під громадянською відповідальністю майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти будемо розуміти здатність майбутніх офіцерів професійно ставитися до виконання своїх обов'язків перед державою та суспільством (особливо під час службово-бойової діяльності); формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», власну активну громадянську позицію щодо служіння і відданості військовій справі; проявляти патріотизм, чесність, почуття поваги до інституцій влади, захисту громадян своєї держави, як при виконанні професійних обов'язків, так і в повсякденному житті, шанобливе ставлення до культурних, духовних та матеріальних цінностей Батьківщини.

Теоретичне дослідження процесу виховання ГВ передбачає вивчення суті базових понять та структури громадянської відповідальності МО. Отже, наступним етапом наукової розвідки стане аналіз наявних структур ГВ та визначення структури ГВ МО.

Н. Макогончук у статті «Сутність, зміст та структура громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників» [55] зазначає, що структура громадянської компетентності майбутнього офіцера-прикордонника складається із мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового компонентів, обґрунтовує їх змістове наповнення та сутнісні характеристики розкриваючи при цьому специфіку професійної діяльності військовослужбовців.

Ця наукова робота привернула нашу увагу з погляду розкриття специфіки діяльності МО через розуміння необхідності формування у них громадянської компетентності. Дослідник слушно зазначає, що «громадянська спрямованість майбутнього захисника кордону включає, насамперед, ставлення до України: любов до Батьківщини, патріотизм, переживання за її долю. Патріотизм і служіння Батьківщині для офіцера-прикордонника є найважливішими громадянськими цінностями» [55]. Дане твердження притаманне також для процесу виховання ГВ МО.

Є. Бобкова [9] до структури соціальної відповідальності відносить такі компоненти – ідейно-моральний (розуміння особистістю взаємозв'язку особистих і суспільних інтересів); емоційно-вольовий (усвідомлення емоційного ставлення до фактів і явищ навколишньої дійсності, до власного вибору); діяльнісний (цілеспрямоване подолання труднощів). Аналіз наукової праці, не принижуючи ґрунтовності даного дослідження, показав, що доречним було б включення до змістового наповнення компонентів структури соціальної відповідальності таких характеристик, як патріотизм, мотивація, рефлексія, професійні та соціальні знання.

А. Харківська запевняє, що у процесі виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів та «на етапі оволодіння професійними навиками мотивація пов'язана з зацікавленням до даної професії, виступає як ресурси і передумови, які необхідні для розвитку професіоналізму і громадянськості» [127, с. 133–140].

Заслуговує на увагу дослідження С. Васильєва, який розглядав структуру соціальної відповідальності курсантів ВЗВО: «когнітивний компонент – система засвоєних особистістю знань про сутність права обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, про способи регулювання відносин між людьми, з інстанціями та інститутами суспільства; мотиваційний – ієрархія мотивів соціально відповідальної поведінки; вольовий – система вчинків і спонукань до свідомого регулювання власної діяльності; діяльнісний – готовність до здійснення усвідомленого вибору певної лінії поведінки, здатність ухвалювати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження в поведінці на основі сформованого життєвого кредо і розвиненої самосвідомості» [11].

Однак, на наш погляд, у процесі виховання ГВМО необхідним є врахування цінностей як особистісних, так і національних цінностей.

Обґрунтовуючи структуру відповідальності як професійно-особистісної якості майбутніх офіцерів-прикордонників, Ю. Сичевський [104] виокремив чотири структурні компоненти та продемонстрував їх взаємозв'язок із функціями, а саме – мотиваційний (виконує стимулювальну та спонукальну функції), емоційний (спрямований на реалізацію оцінювальної функції), гностичний (виконує функцію основи усієї поведінки особистості) та вольовий (виконує функцію управління). Проте, на нашу думку, доречним включенням у структуру ГВМО є рефлексія та врахування в одному з її компонентів ціннісних орієнтацій.

Слушним, відповідно до теми дослідження, є науковий доробок О. Капінус та О. Герус [35], які до структури соціальної відповідальності майбутнього офіцера збройних сил України включають мотиваційний (ієрархія мотивів соціально відповідальної поведінки майбутнього офіцера, моральне прагнення до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою майбутню професійну діяльність на основі високої духовності), когнітивний (система засвоєних особистістю знань про сутність прав та обов'язків офіцера, про норми і правила поведінки в армійському

колективі та соціумі, про способи його регулювання) та конативний (здатність і готовність курсанта здійснювати усвідомлений вибір власної лінії поведінки, ухвалювати адекватні в конкретній ситуації рішення та оцінювати можливі позитивні та негативні наслідки своєї поведінки) компоненти.

С. Шевченко виділяє наступні компоненти когнітивний – презентований психофізіологічними особливостями студента, відповідним потенціалом когнітивних функцій та функціонуванням його основних пізнавальних процесів; емоційний – емоційними станами особистості студента, що активізуються під впливом розумового навантаження, інтенсивної або тривалої інтелектуальної діяльності; особистісний – характеризується сукупністю спеціальних особистісних якостей, що необхідні під час здійснення розумових дій, та демонструє відношення та готовність студента до здійснення інтелектуальної діяльності; конативний – процес та результат виконання розумових дій [138].

Підсумовуючи вище проаналізовані наукові праці, до структури ГВ МО включено – когнітивно-конативний (система сформованих знань щодо конституційних прав та свобод громадянина України, її політичного устрою, історії країни, державної атрибутики, світових та національних матеріальних, духовних, культурних надбань; розуміння ролі офіцера у зміцненні демократичних основ державності; усвідомлення майбутніми офіцерами сутності та результату виконання/невиконання професійних та громадянських обов'язків), мотиваційно-ціннісний (дбайливе та шанобливе ставлення до Конституції України, обраної професії, державної мови; ідентифікація себе як громадянина України; сформованість ціннісних орієнтирів (поваги, людяності, толерантності тощо до співвітчизників та етнонаціональних меншин; мотивація до чіткого виконання професійних та громадянських обов'язків, ураховуючи патріотизм, моральність, гідність, свободу думки тощо), рефлексивно-оцінювальний (усвідомлення себе як громадянина держави, захисника Вітчизни; уміння здійснювати самопізнання, самоаналіз, самооцінку

громадянської позиції і відповідальності як власної, так і оточуючих; оцінювання результатів власної громадянської відповідальності тощо), діяльнісно-вольовий (здатність МО сумлінно та відповідально виконувати професійні обов'язки; формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»); спонукати підлеглих до відповідального виконання військової присяги, захисту суверенітету держави, прав і свобод її громадян тощо) компоненти (рис. 1.3.).

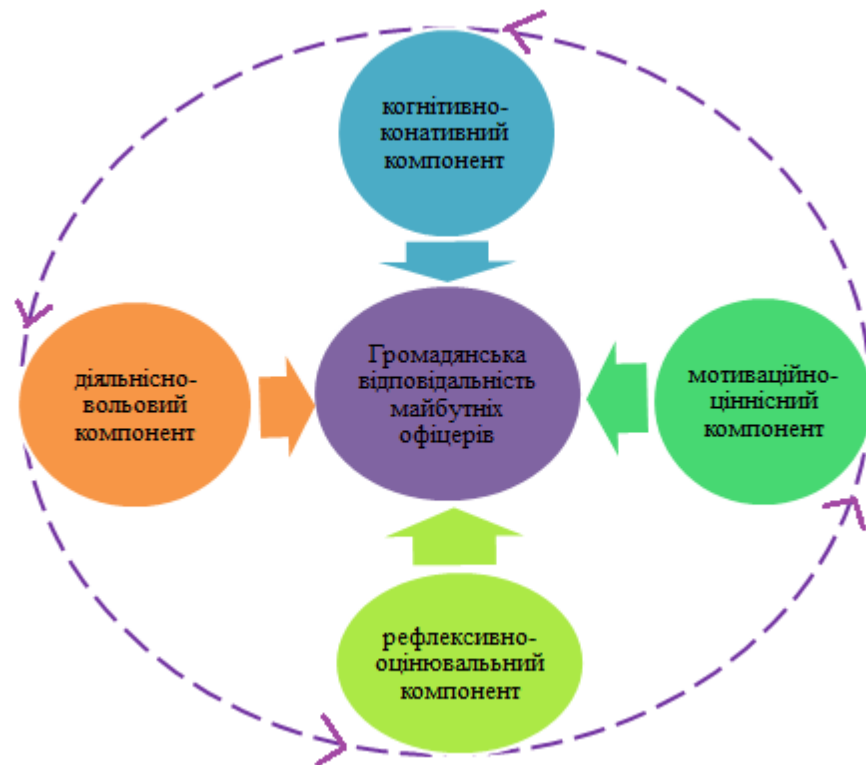

Рис. 1.3. Структури громадянської відповідальності майбутніх офіцерів

Запропонована структура ГВ МО, поєднавши визначені компоненти, стає підґрунтям для пошуку нових методик, методів, форм та засобів задля підвищення ефективності виховання ГВ МО й представляє собою сукупність системотвірних взаємозв'язків, якій властиве перетворення і саморегуляція.

Наступним відповідно до алгоритму дослідження проаналізуємо процес виховання ГВ МО у військових ЗВО.

О. Бабакіна зазначає, що «громадянськість тісно пов'язана з патріотичним, інтернаціональним, політичним, моральним вихованням, належить до загальнолюдських цінностей, соціальної активності індивіда» [7, с. 30].

Про актуальність дослідження даної теми свідчить наявність значної кількості документів, які слугують нормативно-правовим підґрунтям для її розв'язання.

Метою Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України визначено «становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави» [62].

Значущість ГВ відображено й у Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні, де зазначається, що «національне виховання – формування гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально-активної й національно-свідомої людини, що наділена глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими і духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативою» [93].

Виховання громадянської відповідальності, на наш погляд, самостійний напрям виховної роботи, що органічно взаємопов'язаний із національним, патріотичним, духовним та іншими її напрямками.

Я. Великий зазначає: «Процес громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку відрізняється тривалістю, системністю і наступністю. Розпочата громадянська освіта в загальноосвітніх навчальних закладах, у професійних навчальних закладах має поглиблюватися,

розширюватися, наповнюватися конкретними прикладами з життя. Важливим є власний приклад викладацько-офіцерського складу навчального закладу. Процес громадянського виховання має продовжуватися неперервно впродовж усього життя людини» [13].

Виховання громадянської відповідальності повинно базуватися, по-перше, на формуванні громадянських знань, на основі яких формуються уявлення про форми та способи життя, і реалізації потреб та інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави загалом та української зокрема; по-друге, на участі в соціально-політичному житті суспільства та практичному застосуванні знань; по-третє, на оволодінні такими громадянськими чеснотами, як норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства [26].

Отже, спираючись на матеріали Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України та Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні, а також враховуючи надані вище, визначення «виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» розглядається нами як інтегрований процес цілеспрямованого і систематичного впливу на курсантів/підлеглих з метою формування у них гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; прищеплення їм поваги до культурних, духовних та матеріальних цінностей держави, її символіки, мови та громадян, здатності проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції.

Наступним відповідно до алгоритму дослідження стане розробка моделі системи виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

1.3. Критерії, показники та рівні вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти

Для розуміння дієвості розробленої моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти необхідно визначити критерії оцінювання рівня вихованості досліджуваного феномену.

В. Харківський, аналізуючи доробки вітчизняних науковців, зазначає «Питання, пов'язані з розробкою та визначенням критеріального апарату, у педагогічних дослідженнях вивчало багато науковців В. Ашумов [1], П. Вяткіним [20], В. Гуторцевим [29], Л. Петриченко [69], П. Яременком [140]: число критеріїв повинно бути невеликим за кількістю, але достатнім для визначення рівня реалізації основних управлінських функцій; система критеріїв має відображати наявну діяльність керівництва із реалізації функцій, тобто бути об'єктивною; кожен окремий критерій повинен бути сформульований чітко, допускати як якісну, так і кількісну характеристику» [132, с. 69].

На сьогодні існує більше трьохсот запропонованих науковцями уточнень дефініції поняття «критерій». Наведемо декілька з них.

Критерій це:

- ознаки, за якими можна оцінити й порівняти педагогічні явища, процеси тощо (О. Молчанюк) [59, с. 225];
- найзагальніша сутнісна ознака, на основі якої здійснюється оцінка, порівняння реальних педагогічних явищ, при цьому ступінь вияву, якісна сформованість, визначеність критерію виражається конкретними показниками, які характеризуються, у свою чергу, низкою ознак (А. Семенова) [101, с. 217; 21, с. 93];
- ознака, завдяки якій відбувається оцінка, визначення або класифікація явища чи процесу (Словник-довідник з професійної педагогіки) [105, с. 172];

- у педагогічній теорії під критеріями розуміють ті якості явища, що відображають його суттєві характеристики і саме тому підлягають оцінці (В. Курило) [47, с. 36];

- ознака, яка характеризує різні якісні аспекти певного досліджуваного явища, сприяє з'ясуванню його сутності, допомагає конкретизувати основні прояви (Р. Торчевський) [122, с. 123].

- набір якісних характеристик, які використовують як інструмент оцінювання процесу виконання або його продукту (О. Локшина) [110, с. 217].

Отже, під критерієм будемо розуміти найсуттєвішу ознаку досліджуваного явища, за допомогою якого можна однозначно перевірити ступінь її вияву.

Як слушно зазначає Х. Шапаренко, «кожен із критеріїв містить показники, що відображають окремі сторони або доповнення і розкривають його зміст, ... основними ознаками яких є діагностичність, достовірність і комплексність» [136, с. 276].

О. Молчанюк, обґрунтовує, що «показники мають бути власне індикаторами, щоб давати повне уявлення про функціонування та розвиток системи освіти в цілому та її окремих складових. ... Визначаючи показники, доречно дотримуватись певних вимог, а саме: чіткість їх змісту, можливість вимірювання; системність показників, у якої має відобразитися найбільш повна характеристика досліджуваного процесу; бути гнучкими, адаптивними, щоб ними можливо було показати всі зміни об'єкта; впливати на результативність та ефективність досліджуваного процесу» [59, с. 225].

У нашому дослідженні при розробці критеріального апарату ми будемо спиратися на обґрунтовані в О. Молчанюк вимоги до показників відповідних критеріїв.

Проаналізуємо роботи вітчизняних науковців, у яких надаються критерії вихованості, виховання ціннісних орієнтацій здобувачів освіти, виховання, тих чи інших особистісних якостей МО, майбутніх офіцерів-прикордонників та інших військовослужбовців різних видів військ.

О. Горбенко у дослідженні «Виховання ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами східних єдиноборств» виокремлює критерії і показники виховання ціннісних орієнтацій «когнітивний (наявність знань про зміст, структуру, етапи, формування ціннісних орієнтацій, активність у пошуку шляхів фізичного й особистісного самовдосконалення); мотиваційно-ціннісний (наявна ієрархія цінностей та ціннісних орієнтацій); діяльнісний (прагнення до фізичного та особистісного самовдосконалення, систематичність занять східними єдиноборствами, досягнення спортивних результатів)» [25, с. 113].

Проаналізувавши запропоновані О. Горбенко критерії та показники, зазначимо, що, на наш погляд, у процесі виховання будь-якої особистісної якості людини необхідно враховувати прагнення до самовдосконалення бажаної якості, підвищення рівня мотивації до цього, готовності до застосування інноваційних технологій тощо.

О. Золотарьова у дослідженні «Формування ціннісних орієнтацій студентів у процесі виховної роботи вищого технічного навчального закладу» визначає критерії та показники виховання ціннісних орієнтацій здобувачів освіти – «мотиваційний (пізнавальний інтерес, ставлення до пізнання як цінності, самоактуалізація (контактність, спонтанність), гуманістична спрямованість); когнітивний (наявність знань про закономірності, структуру, етапи, формування ціннісних орієнтацій; активність у пошуку шляхів ціннісного розвитку); діяльнісний (сформованість практичних цінностей-умінь; здатність креативно привласнювати реальну дійсність, створювати діалогічне спілкування); рефлексивний (здатність до професійної рефлексії; здатність до самопізнання, самоконтролю, само ідентифікації)» [32, с. 103–104].

Однак, авторці, у процесі проведення дослідження, бажано було б урахувати такий показник як «усвідомлення значення необхідності виховання ціннісних орієнтацій», а також «рівень розвитку комунікативної компетентності здобувачів освіти».

Х. Шапаренко визначила наступні критерії та показники особистісного самовдосконалення майбутніх педагогів: «потребнісно-мотиваційний (мотивація самовдосконалення, духовні потреби, педагогічна спрямованість особистості), світоглядно-пізнавальний (наявність світоглядних знань, сукупність знань про структуру, етапи, закономірності, складники особистісного самовдосконалення, професійні знання), емоційно-ціннісний (система ціннісних орієнтацій, конативність, емоційний інтелект), діяльнісно-рефлексивний (наявність індивідуального стилю особистісного самопроекування, прагнення до особистісної самореалізації в педагогічній діяльності, уміння самоменеджменту)» [136, с. 295].

О. Бабакіна обґрунтовує критерії і показники громадянськості особистості майбутнього вчителя, а саме: «цілепокладальний (прагнення відповідати громадянським вимогам суспільства, ставлення перед собою високої мети й досягнення поставлених завдань, робота над зростанням власної професійно-громадянської компетентності); мотиваційно-ціннісний (керівництво у вчинках громадянсько-моральними вартостями й нормами, прагнення творити добро заради держави й суспільства, розуміння суспільної ролі вчителя у формуванні громадянськості молодого покоління); когнітивний (знання, уявлення, переконання, судження індивіда стосовно громадянськості особистості в цілому та громадянськості як значущої професійно-педагогічної якості вчителя зокрема); особистісно-якісний (альтруїзм, гуманність, доброта, емпатія, чесність, гідність, зичливість, вимогливість, відповідальність, самокритичність, об'єктивність, справедливість, щирість, толерантність); діяльнісно-поведінковий (активність, ініціативність, готовність до громадянсько-моральних учинків, уміння долати труднощі, взаємодіяти та співпрацювати з людьми, приймати самостійні рішення та нести за них відповідальність. Готовність до здійснення громадянського виховання школярів)» [7, с. 67].

Наступним відповідно до алгоритму дослідження проаналізуємо наукові доробки вітчизняних учених, у яких надано критерії та показники виховання якостей у майбутніх офіцерів різних родів військ.

І. Грязнов у науковому доробку «Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів державної прикордонної служби України» обґрунтував критерії та показники моральної виховності МО – «інформаційно-пізнавальний (рівень володіння системою необхідних для ефективного виконання службових обов'язків етичних знань; здатність самостійно оцінювати рівень моральної вихованості підлеглих; здатність здійснювати аналіз морального клімату в колективі підлеглих, формувати власну аргументовану позицію); мотиваційно-ціннісний (усвідомлення значущості морального виховання для майбутньої професійної діяльності; прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання; свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків, коли єдність слова та справи стає повсякденною нормою моральної поведінки курсанта); операційно-діяльнісний (уміння застосовувати етичні знання для вирішення завдань оперативно-службової діяльності; уміння оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників; уміння самостійно організувати процес морального виховання серед підлеглих)» [27].

У цілому, погоджуючись із науковцем щодо визначених критеріїв і показників, зазначимо, що відповідно до теми нашого дослідження вважаємо за необхідне, при розробці власних критеріїв та показників, враховувати рівень розвиненої комунікабельності, адже від результатів спілкування з підлеглими, колегами, родиною значною мірою залежить досягнення поставленої мети – виховання у співрозмовників ГВ.

Ю. Сичевський обґрунтовує систему основних критеріїв відповідальності майбутнього офіцера-прикордонника, яка повинна включати наступні параметри: «наявність усвідомленої професійно-особистісної мотивації на прийняття покладених обов'язків – параметр

спрямованості мотивів; знання основних обов'язків курсанта й офіцера-прикордонника, усвідомлення їх значущості для професійно-особистісного зростання і саморозвитку – параметр усвідомленості вимог; здатність та готовність самотійно приймати відповідальні рішення й організувати їх виконання для отримання необхідного результату – параметр організованості дій; емоційне ставлення до вимог, які висуваються навчальною та професійною діяльністю – параметр прояву почуттів» [104].

В. Примак у дослідженні виховання громадянської відповідальності курсантів вищих навчальних закладів МВС України визначає критерії вихованості – пізнавальний (успішність оволодіння знаннями з предметів правового циклу, знання основних громадянських прав і обов'язків; зрілість суджень про правові відносини), емоційний (прийняття громадянських норм; усвідомлення особистісної та соціальної значущості поваги до своєї країни й народу; емоційна готовність долати труднощі військової служби) та діяльнісний (участь у підготовці та проведенні громадських заходів; несення служби, захист правопорядку) [92].

Проаналізувавши запропоновані В. Примак критерії та показники виховання ГВ, зазначимо, що при вихованні ГВ МО ВЗВО обов'язково необхідно враховувати мотивацію, прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної ГВ, рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців.

І. Гамула, вивчаючи відповідальність курсантів військових інститутів, наводить наступні критерії даного явища – поведінковий, когнітивний, емоційно-оцінний [22, с. 66]. А. Немчинінов до критеріїв оцінки ефективності формування відповідальності як професійно-особистісної якості курсантів ВЗВО відносить мотиваційний (усвідомлення професійно-особистісної мотивації щодо прийняття обов'язків), гностичний (знання основних обов'язків курсанта і майбутнього військового спеціаліста, усвідомлення їх значимості для професійно-особистісного зросту та саморозвитку), вольовий (здатність та готовність самотійно приймати

відповідальні рішення та організувати їх виконання), емоційний (позитивне емоційне ставлення до вимог) [65, с. 67–68].

І. Коробейнікова, досліджуючи відповідальне ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності, розробила наступні критерії: «мотиваційно-цільовий (сукупність професійних потреб та мотивів, що їх усвідомлює курсант); когнітивно-діяльнісний (рівень самооцінки сформованості у курсанта відповідального ставлення до навчально-професійної діяльності та уміння творчо моделювати навчально-професійні завдання); результативний (результат діяльності інформаційно-аналітичного центра щодо організації процесу формування у курсантів відповідального ставлення до навчально-професійної діяльності у військовому навчальному закладі)» [45, с. 76].

Ретельно проаналізувавши дослідження І. Коробейнікової, ми дійшли висновку, що, на жаль, розроблені критерії не достатньою мірою сприяють досягненню мети наукової розвідки. Так, до мотиваційно-цільового критерію доречно було б включити усвідомлення значення необхідності відповідального ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності, щодо другої складової даного критерію, не зрозуміло як вона врахована; до когнітивно-діялісного критерію авторкою віднесено рефлексію, хоча даний показник доречно було б віднести до третього (визначеного І. Коробейніковою) критерію, також до цього критерію варто віднести показник «рівень знань, як загальних, так і професійних»; стосовно третього критерію взагалі не зрозуміло, як діяльність інформаційно-аналітичного центру впливає на рівень відповідального ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності.

Підсумовуючи все вищезазначене, визначимо наступні критерії та показники вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти:

- мотиваційно-акмеологічний характеризує здатність майбутніх офіцерів як членів суспільства перебувати у гармонійних відносинах

у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; рівень мотивації до розвитку громадянської відповідальності, як власної, так і підлеглих, патріотизму, шанобливого відношення до духовних, культурних цінностей, виконання службових обов'язків тощо. Відповідному критерію належить мотиваційна функція, яка «сприяє зростанню інтересу до нових методик громадянського виховання, самоосвітньої діяльності, які направлені на вдосконалення професійної діяльності майбутніх офіцерів» [129].

Показниками критерію є: усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності; прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності; мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності;

- інформаційно-пізнавальний – рівень володіння системними знаннями з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань, етичних норм прийнятих у суспільстві, нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина; знаннями комп'ютерної техніки, технологій дистанційної освіти тощо. Даний критерій вважаємо за доцільне обрати, оскільки виховання громадянської відповідальності не можливе без наявності відповідних знань, на яких ґрунтується така інтегрована особистісна моральна якість людини, як громадянськість. На думку А. Харківської, військовослужбовцям та майбутнім офіцерам вкрай також необхідно йти «в ногу» із сучасністю. Дослідниця зазначає: «В останнє десятиліття розвиток цифрової економіки належить до пріоритетних завдань, які Україна поступово вирішує. Стрімкий розвиток цифрових технологій у межах чергової хвилі науково-технічної революції перетворило їх в органічну складову практично всіх сфер життя людини і суспільства. Таке перетворення було позначено терміном «діджиталізація», тобто перехід «на цифру» або до цифрової економіки» [130, с. 99]. Це дозволяє підтвердити той факт, що майбутні офіцери мають: опанувати знання комп'ютерних та інформаційних технологій, які безпосередньо сприятимуть їх росту

в подальшій професійній та військовій діяльності; уміти керуватися різними засобами інформації. У науковому доробку А. Харківської зазначено: «Найбільш ефективним засобом масової інформації для цільової аудиторії ЗВО сьогодні є мережа Інтернет, так як більшість сучасних абітурієнтів та їх батьки здебільшого отримують інформацію за допомогою даної мережі. Прогресивні ЗВО активно ведуть діяльність у мережі Інтернет та інформують громадськість і цільовий ринок про проведені заходи, що відбуваються в цьому закладі» [128, с. 136–137].

Показниками критерію визначено – рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності; рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями; рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців;

- діяльнісно-комунікативний – уміння застосовувати набуті знання з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина у процесі військової служби та повсякденному житті; уміння майбутніх офіцерів налагоджувати взаємовідносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; попереджати конфлікти ситуації у відповідності до військового статуту, норм і правил поведінки.

Показниками даного критерію є – рівень розвиненої комунікабельності; здатність до попередження конфліктних ситуацій; рівень готовності долати складнощі військової служби.

Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти представлено на рис. 1.4.

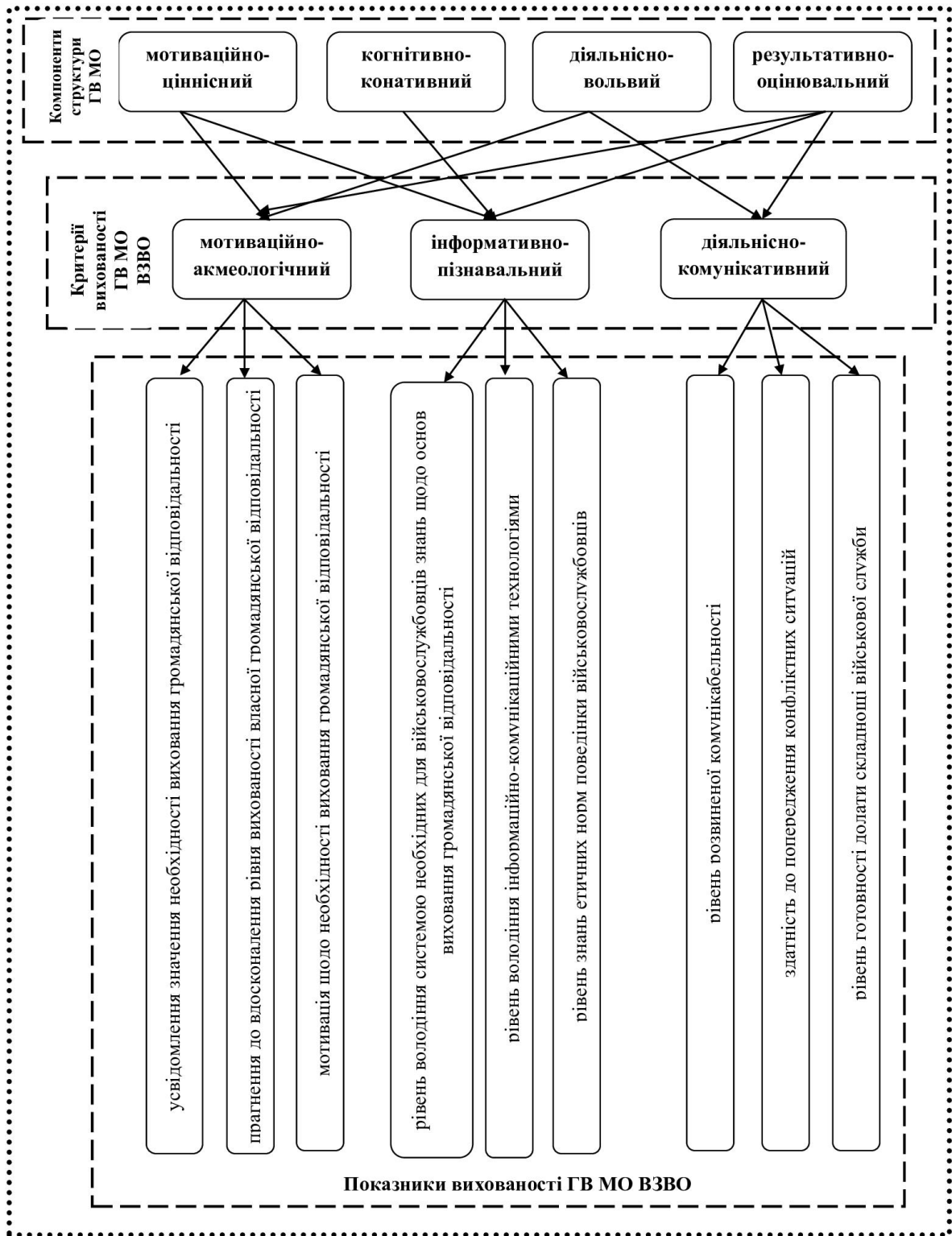

Рис. 1.4. Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Для оцінювання рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти представлено будемо використовувати засоби кваліметричної діагностики (табл. 1.7), зокрема кваліметричні анкети-вимірювальники, тести.

Таблиця 1.7.

Кваліметрична модель оцінки вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти

Критерії	Вага	Показники	Вага	Ступінь прояву				
				0	0,25	0,5	0,75	1
1	2	3	4	5	6	7	8	9
мотиваційно-акмеологічний	0,33	а) усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33					
		б) прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності	0,33					
		в) мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33					
інформаційно-пізнавальний	0,33	а) рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності	0,33					
		б) рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями	0,33					
		в) рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців;	0,33					
діяльнісно-комунікативний	0,33	а) рівень розвиненої комунікабельності	0,33					
		б) здатність до попередження конфліктних ситуацій	0,33					
		в) рівень готовності долати складнощі військової служби	0,33					

Визначивши критерії та показники, схарактеризуємо рівні вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.

Аналіз наукових доробків вітчизняних учених дозволив з'ясувати, що вчені виділяють такі рівні вихованості: дуже високий, високий, середній, низький та дуже низький (І. Грязнов) [27]; високий, середній, низький (Г. Пономарьова) [87], системний творчий, свідомий, реконструктивний, репродуктивний, ситуативний (Х. Шапаренко) [136], високий, середній, низький (І. Сопівник) [109], високий, достатній, низький (О. Бабакіна) [7] та інші.

Отже, рівнями вихованості ГВ МО у ВЗВО є: високий, середній, достатній.

Високий рівень демонструє розвинуте почуття громадянської відповідальності; майбутні офіцери виправдано задоволені рівнем вихованості власної громадянської відповідальності; у них чітко сформульовані мотиви щодо необхідності виховання громадянської відповідальності; виявляють стійкий інтерес до отримання знань із військових, культурологічних, соціально-правових освітніх компонентів, є висококомпетентними фахівцями у процесі використання інформаційно-комунікаційних технологій; мають розвинений рівень професійної та суспільної комунікабельності; їм притаманний креативний підхід до попередження конфліктних ситуацій та вирішення складнощів військової служби.

Середній рівень передбачає наявність громадянської відповідальності, проте в деяких ситуаціях власні почуття переважають над ГВ; майбутні офіцери відчують необхідність у підвищенні рівня вихованості власної громадянської відповідальності; їм притаманний опосередкований рівень мотивації щодо необхідності виховання громадянської відповідальності; знання із військових, культурологічних, соціально-правових освітніх компонентів, сформовані, однак не вони мають прогалини з деяких тем даних

курсів; при використанні ІКТ не враховують сучасні наукові досягнення; виникають труднощі у процесі професійної та суспільної комунікабельності; здатні до попередження конфліктних ситуацій та вирішення складнощів військової служби.

Достатній рівень – при прояві громадянської відповідальності здебільшого власні емоції переважають над ГВ; МО не проявляють зацікавлення у підвищенні рівня вихованості власної ГВ; відсутня мотивація щодо необхідності виховання ГВ; знання із військових, культурологічних, соціально-правових освітніх компонентів, сформовані не в повному обсязі відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики; потребують допомоги фахівців при використанні ІКТ; виникають значні труднощі у процесі професійної та суспільної комунікабельності; здатні до попередження конфліктних ситуацій та вирішення складнощів військової служби, однак не завжди досягають бажаного результату.

Відповідно до завдань дослідження, наступним етапом стане з'ясування сучасного стану вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.

Висновки до першого розділу

1. Проаналізувавши історико-педагогічну літературу щодо витоків ідеї виховання громадянської відповідальності у різні історичні періоди з'ясовано, що у Стародавній Греції виховання було спрямоване на формування фізично сильної особистості, яка готова стати на захист держави; у Стародавньому Римі – на розвиток духовної сили особистості, почуття гідності, обов'язку, готовності до захисту власних територій та завоювання нових; за часів Раннього Середньовіччя – на популяризацію служіння церкві та Богу, відданості існуючій владі; у добу Відродження – на соціалізацію людини, всебічний розвиток та освіченість, самовиховання; на початку заснування Київської Русі – на посилення ролі

родини, звичаїв, традицій, обрядів, свят суспільно-побутового значення; Г. Сковорода вбачав необхідність виховання в особистості духовно-моральних, громадянських якостей; Х. Алчевська, Б. Грінченко, С. Русова, К. Ушинський та інші (друга половини ХІХ століття) обґрунтовували актуальність підготовки нової особистості, патріота, спроможного забезпечити культурний розвиток українського народу; А. Арсенєв, Н. Гончаров, А. Макаренко, М. Пістрак, В. Сухомлинський, С. Шацький та інші (початок ХХ століття) заклали підґрунтя дослідження даного феномену як одного із найважливіших процесів виховання молодого покоління; провідні українські науковці ХХІ століття наголошують на необхідності підвищення ефективності виховання громадянської відповідальності особистості.

2. На основі аналізу науково-педагогічної, методичної, управлінської літератури, нормативно-правових документів уточнено базові поняття дослідження «громадянськість – інтегративна особистісно-моральна якість людини, що сприяє формуванню гармонійних відносин (усвідомленню власних прав і обов'язків як громадянина, активної національно-патріотичної позиції, відданості та любові до Батьківщини, поваги до її історії, національних традицій і звичаїв тощо) між нею та державою»; «громадянська відповідальність – здатність особистості, як члена суспільства, формувати гармонійні відносини у системі «громадянин-держави» використовуючи знання конституційних прав, свобод і законів держави; проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції в боротьбі з будь-якими порушеннями законів суспільства; патріотизм, чесність, почуття поваги до суспільства, традицій, мови, звичаїв, культури, духовних надбань з метою їх популяризації та примноження; здійснювати самоаналіз власної готовності захищати цілісність держаних кордонів та виконувати свій обов'язок перед країною тощо» та визначено ключові поняття дослідження – «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти»,

«виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

Схарактеризовано структуру ГВМО, яка складається із когнітивно-конативного (система сформованих знань щодо конституційних прав та свобод громадянина України, її політичного устрою, історії країни, державної атрибутики, світових та національних матеріальних, духовних, культурних надбань; розуміння ролі офіцера у зміцненні демократичних основ державності; усвідомлення майбутніми офіцерами сутності та результату виконання/не виконання професійних та громадянських обов'язків), мотиваційно-ціннісного (дбайливе та шанобливе ставлення до Конституції України, обраної професії, державної мови; ідентифікація себе як громадянина України; сформованість ціннісних орієнтирів (поваги, людяності, толерантності тощо до співвітчизників та етнонаціональних меншин; мотивація до чіткого виконання професійних та громадянських обов'язків враховуючи патріотизм, моральність, гідність, свободу думки тощо), рефлексивно-оцінювального (усвідомлення себе як громадянина держави, захисника Вітчизни; уміння здійснювати самопізнання, самоаналіз, самооцінку громадянської позиції й відповідальності як власної так і оточуючих; оцінювання результатів власної громадянської відповідальності тощо), діяльнісно-вольового (здатність МО сумлінно та відповідально виконувати професійні обов'язки; формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; спонукати підлеглих до відповідального виконання військової присяги, захисту суверенітету держави, прав і свобод її громадян тощо) компонентів.

3. Розроблено критерії вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти, а саме: мотиваційно-акмеологічний – характеризує здатність майбутніх офіцерів як членів суспільства перебувати у гармонійних відносинах у системах «майбутній

офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; рівень мотивації до розвитку громадянської відповідальності, як власної, так і підлеглих, патріотизму, шанобливого відношення до духовних, культурних цінностей, виконання службових обов'язків тощо; інформаційно-пізнавальний – рівень володіння системними знаннями з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань, етичних норм прийнятих у суспільстві, нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина; знаннями комп'ютерної техніки, технологій дистанційної освіти тощо; діяльнісно-комунікативний – уміння застосовувати набуті знання з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина у процесі військової служби та повсякденному житті; уміння майбутніх офіцерів налагоджувати взаємовідносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; попереджати конфлікти ситуації у відповідності до військового статуту, норм і правил поведінки; а також показники та рівні (високий, середній, достатній).

4. Схарактеризовано відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.

Основні положення розділу викладені у 7 публікаціях автора [1; 2; 6; 7; 9; 10; 12] (Додаток А).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

1. Ашумов В. Р. Якість освіти у ВНЗ. Київ : Наукова думка, 2010. 122 с.
2. Акимов Д. И. Социальный маркетинг. Киев : Наук. думка, 2008. 144 с.

3. Бабакіна О. О. Вивчення стану сформованості громадянськості майбутнього вчителя в сучасних педагогічних ВНЗ. *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка*. 2010. Вип. 49. С. 2–15.
4. Бабакіна О. О. Виховання громадянськості у майбутніх педагогів на засадах національної педагогіки. *Освіта і доля нації. Філософія і педагогіка миру в Україні та сучасному світі* : матеріали конференції. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. С. 62–65.
5. Бабакіна О. О. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до організації громадянського виховання. *Розвиток виховної роботи у сучасному вищому навчальному закладі: змістовні домінанти та тенденції* : матеріали конференції. Харків : ФОП Петров В. В., 2016. С. 29–31.
6. Бабакіна О. О. Сутність громадянськості як професійної якості вчителя. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харківський держ. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2007. Вип. 18. С. 181–190.
7. Бабакіна О. О. Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2008. 234 с.
8. Безверха Т. В. Державне управління етнонаціональними відносинами в контексті формування української національної ідеї : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Донецьк : ДРІДУ, 2008. 21 с.
9. Бобкова Е. Н. Педагогические условия воспитания социальной ответственности у старших школьников : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. Киев, 2004. 16 с.
10. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегій та цілей життєдіяльності особистості. Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці : наук.-метод. посіб. Київ : Міленіум, 2004. С. 5–16.
11. Васильев С. Н. Формирование социальной ответственности у курсантов военного вуза : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. Киев, 2006. 214 с.

12. Васищев В. Формування педагогічної культури майбутніх офіцерів у освітньому просторі військового закладу вищої освіти науково-практичної конференції : наук.-практ. конф. / Національної академії Національної гвардії України : *Службово-бойова діяльність Національної гвардії України: сучасний стан, проблеми та перспективи*. Харків, 2020.

13. Великий Я. Б. Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку: концептуальний підхід : пед. альманах. 2016. Вип. 31. С. 16–22. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2016_31_4 (дата звернення : 27.02.2019).

14. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 224 с.

15. Виховання громадянина України – стратегічна мета національно-патріотичного виховання сьогодення : матеріали студентської наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. Івана Огієнка, 2017. 291 с.

16. Виховання патріотичних почуттів та національної самосвідомості у дітей та молоді : навч.-метод. посіб. / уклад. : Л. Л. Савченко, Х. А. Шапаренко. Харків, 2016. 216 с.

17. Вишневський О. Сучасне українське виховання : пед. нариси. Львів, 1996. 235 с.

18. Войчун О. В. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, МОН України. Київ, 2020. 314 с.

19. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академія, 2002. 576 с.

20. Вяткин П. В. Качество образования. Москва : Педагогика, 2010. 153 с.

21. Гарбар Є. О. Виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових ЗВО. *Інноваційна педагогіка* : наук. журнал. Одеса, 2019. Вип. 16. Т. 2. С. 138–141.

22. Гарбар Є. О. Контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти». *Теорія і методика професійної освіти* : електор. наук. фахове вид. 2018. Вип. № 15. URL : https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee-3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_030cce29965040e291932f129cd8906c.pdf.

23. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя / Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 771. *Психологія*. 2007. Вип. 38. С. 54–58.

24. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.

25. Горбенко О. В. Виховання ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами східних єдиноборств : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 279 с.

26. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. 40 с.

27. Губенко А. Державне регулювання патріотичного виховання в закладах вищої освіти МВС України. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 26–27.

28. Гуторцев В. Р. Качество образования в ВУЗ. Москва : Педагогика, 2010. 310 с.

29. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ : Факт, 1993. 156 с.
30. Завалевський Ю. І., Прокопович Ю. А., Сагарда В. В. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти : наук.-метод. рекомендації. Чернівці : Букрек, 2004. 47 с.
31. Золотарьова О. В. Формування ціннісних орієнтацій студентів у процесі виховної роботи вищого технічного навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов`янськ, 2016. 269 с.
32. Зябрева С. Е. Виховання громадянськості студентів професійнотехнічних коледжів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2010. 23 с.
33. Івашковський В. Система виховання дітей в Україні за часів розквіту козацтва. *Початкова школа*. 2014. № 12. С. 41–45. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psh_2014_12_13 (дата звернення : 09.09.2018).
34. Капінус О. С., Герус О. П. Особливості формування соціальної відповідальності майбутнього офіцера Збройних Сил України. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. С. 159–163.
35. Карась А. Ф. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства / Універсум. журнал політології, футурології, економіки, науки та культури. 2000. № 3–4. С. 17–21.
36. Киричук О., Кириленко С. Науково-методичне забезпечення системи національного виховання в освітніх закладах України. : матеріали I Міжнародної науково-практ. конф. *Високі технології виховання*. Харків, 1995. Ч. 1. С. 34–38.
37. Класифікація форм та видів соціальної відповідальності. URL : <http://surl.li/vmyj> (дата звернення : 02.10.2018).

38. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : проект / наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін.. *Шлях освіти*. 2000. №3. С. 7–13.

39. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> (дата звернення : 09.09.2018).

40. Концепція громадянської освіти в Україні. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974> (дата звернення : 09.09.2018).

41. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України від 16 червня 2015 року. URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення : 09.09.2018).

42. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 3 жовтня 2018 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення : 09.09.2018).

43. Концепція громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні : проект. 2012. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226> (дата звернення : 09.09.2018).

44. Коробейникова И. Ю. Педагогические условия формирования ответственного отношения к учебно-профессиональной деятельности курсантов военного вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Челябинск, 2001. 196 с.

45. Кошолоп О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді. *Освіта Донбасу*. 2007. № 1 (120). С. 44–50.

46. Курило В. Моделювання системи критеріїв оцінки розвитку освіти в регіоні. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 35–39.

47. Кучерявий А., Бура Ю. Спільні та відмінні цілі й принципи виховання майбутніх фахівців у вищих педагогічних та військових навчальних закладах. *Військова освіта*. 2016. Т. 33. № 1. С. 165–170.

48. Кучерявий А. О. Служіння офіцера як чинник проектування виховної роботи у вищих навчальних закладах військового типу. *Вісник*

Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. 2016. № 14. С. 53–60.

49. Кучерявий А. О. Співвідношення категорій «мотивація до професійної діяльності» та «патріотизм» майбутнього фахівця у вимірах виховної роботи у вищому навчальному закладі військового типу. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : матеріали наук.-практ. Конференції (м. Харків, 8 квітня 2016 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. Справ. Харків, 2016. С. 21–24.

50. Кучерявий А. О. Функції курсанта вищого військового навчального закладу як суб'єкта самоуправління самостійною навчальною діяльністю. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2019. Вип. 2. С. 33–36. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2019_2_9 (дата : звернення : 02.10.2018).*

51. Левківський М. В. Соціально-громадянська відповідальність особистості / Наукові записки. Серія: *Педагогічні науки*. Кіровоград, 2003. Вип. 52. Ч. 1. С. 44–47.

52. Лист МОН України від 16.08.2019 № 1/9-523 «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році». URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-nacionalno-patriotichne-vihovannya-u-zakladah-osviti-u-20192020-navchalnomu-roci> (дата звернення : 09.09.2018).

53. Ломакіна Г. І. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільств. URL : http://www.rusnauka.com/27_NPM_2012/Pedagogica/3_117001.doc.htm (дата звернення : 02.10.2018).

54. Макогончук Н. В. Сутність, зміст та структура громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників : зб. наук. праць / Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 6. С. 96–100. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_6_25 (дата звернення : 27.02.2019).

55. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність майбутніх учителів : навч.-метод. посіб. Київ. Тернопіль : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 128 с.

56. Молчанюк О. В., Бабакіна О. О. Навчально-пізнавальна мотивація особистості: психолого-дидактичний аспект. *Наукові записки кафедри педагогіки* / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. 2013. № 32. С. 131–139.

57. Молчанюк О. В. Методологічні підходи до дослідження проблеми виховання ціннісного ставлення до природи майбутніх учителів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2018. Вип. 44. С. 66–78. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ttmniv_2018_44_8 (дата звернення : 02.10.2018).

58. Молчанюк О. В. Теоретико-методологічні засади виховання в майбутніх учителів біології ціннісного ставлення до природи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2020. 478 с.

59. МОН України «Про Національно-патріотичне виховання». URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robota-ta-zahist-prav-ditini/nacionalno-patriotichne-vihovannya> (дата звернення : 09.09.2018).

60. Мулява В. Д., Замотаєва Н. В. Актуальні проблеми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України. *Вісник Національного університету оборони України*. № 3 (28). 2012. С. 75–79.

61. Наказ МОН України від 29.07.2019 № 1038 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641». Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1038729-19#n3> (дата звернення : 09.09.2018).

62. Наказ МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо

реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> (дата звернення : 09.09.2018).

63. Наумова Н. К. Громадянська відповідальність як основа запобігання асоціальній поведінці неповнолітніх. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів : зб. матеріалів Всеукр. науково-практичної конференції. Конотоп, 2018. С. 163–170.

64. Немчинов А. В. Формирование ответственности как профессионально-личностного качества у курсантов младших курсов военного вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Саратов, 2005. 192 с.

65. Ніколаєв В. С. Теоретичні аспекти військово-патріотичного виховання молоді в сучасній Україні. Одеса. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1493/Nikolaev.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення : 27.02.2019).

66. Павленко М. А. Формування громадянської позиції майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 22 с.

67. Пекач К. А. Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховної роботи ліцею : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Київ, 2017. 237 с.

68. Петриченко Л. О. Теоретико-методологічні засади управління якістю освіти у вищому педагогічному навчальному закладі : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.06 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2014. 598 с.

69. Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників : монографія. Житомир : Полісся, 2003. 220 с.

70. Платон Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с. URL : <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm> (дата звернення : 09.09.2018).

71. Політичний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ : Генеза, 1997. 278 с.

72. Політологічний енциклопедичний словник / В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

73. Положення про Департамент соціального та гуманітарного забезпечення МОУ від 19.05.2020 № 159. URL : <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/departament-soczialnogo-ta-gumanitarnogo-zabezpechennya-ministerstva-oboroni-ukraini.html> (дата звернення : 09.09.2018).

74. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму студентів вищих навчальних закладів (з досвіду виховної діяльності Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради) : наук.-метод. посібник. Харків : Ранок, 2014. 79 с.

75. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Комуна. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2014. Вип. XXXVII. С. 258–272.

76. Пономарьова Г. Ф. Виховання майбутнього педагога: теорія і практика : монографія. Харків : Ранок, 2014. 547 с.

77. Пономарьова Г. Ф. Виховання як динамічна система. *Вісник Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка*. Житомир, 2009. Вип. 44. С. 42–47.

78. Пономарьова Г. Ф. Досвід громадянського виховання студентів педагогічних коледжів. Сєверодонецьк: СНУ імені В. Даля, 2017. Вип. 1 (76). С. 175–183.

79. Пономарьова Г. Ф. Духовний розвиток особистості в умовах вищої школи. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Сипченка. Словянськ : Вид. центр СДПУ, 2005. Вип. XXIII. С. 8–15.

80. Пономарьова Г. Ф. Духовні доміанти системи виховної роботи. *Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля; Науково-дослідний інститут духовного розвитку людини; Кафедра ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти». Сєверодонецьк : Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2015. Вип. 1 (64). С. 242–250.

81. Пономарьова Г. Ф. Національно-культурні джерела сучасного виховання. *Кримські педагогічні читання* / Крим. республ. ін-т післядипломної пед. освіти. [б.м.], 2005. С. 17–21.

82. Пономарьова Г. Ф. Національно-патріотичне виховання майбутніх педагогів у період державотворення. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук.праць / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Комунал. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2017. Вип. 40. С. 132–141.

83. Пономарьова Г. Ф. Нові підходи до проблеми морального виховання особистості. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харків. пед. коледж. Харків : Основа, 2006. Вип. XVI. С. 183–189.

84. Пономарьова Г. Ф., Яценко В. В. Особливості патріотичного виховання у вищих навчальних закладах (ВНЗ). *Проблеми виховання патріотизму в сучасному українському суспільстві* : матеріали I міжвуз. наук.-практ. інтернет-конф. / Г. С. Гамрецька ; за ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комунал. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради ; Хмельницька гуманітар.-пед. акад. (10 квітня 2015 року). Харків. Хмельницький, 2015. С. 102–110.

85. Пономарьова Г. Ф. Розвиток національної та громадянської самосвідомості майбутніх учителів в умовах поліетнічного освітнього

простору. *Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців. Організація системи взаємодії «Вища освіта – ринок праці»* : тези XV Всеукр. наук.-метод. конф. (м. Харків, 28 вересня 2018 року). Харків : ХДУХТ, 2018. С. 332–333.

86. Пономарьова Г. Ф. Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський нац. ун-т імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2016. 540 с.

87. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Громадянське та патріотичне виховання як проблема соціалізації самодостатньої особистості. *Громадянське та патріотичне виховання студентської молоді* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. педагогічних працівників і співпрацівників ВНЗ I-II рівнів акредитації Харків. обл., 26 лютого 2010 року. Харків : Шейніна О. В., 2010. С. 358–360.

88. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Соціально-педагогічні аспекти громадянського та патріотичного виховання студентської молоді. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків. гуманітар.-пед. ін-т. Харків : Вид. центр ХНУ, 2010. Вип. XIII. С. 149–157.

89. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020 – 2025 роки». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення : 09.09.2018).

90. Примак В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 4. С. 63–71.

91. Примак В. П. Формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луганськ, 2011. 22 с.

92. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні.
URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226> (дата звернення : 09.09.2018).

93. Проект Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України». URL : <https://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/gromadske-obgovorennya/57372/proekt-ukazu-prezidenta-ukraini-pro-konczercziyu/> (дата звернення : 09.09.2018).

94. Психолого-педагогічна діагностика якості освіти у педагогічному ВНЗ : практи.-метод. посіб. : у 3 частинах. Ч. 1 : Комплекс оцінювання якості освіти у педагогічних закладах вищої освіти / Г. Ф. Пономарьова, А. А. Харківська, Л. О. Петриченко та ін. Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, ФОП Бровін О. В., 2019. 360 с.

95. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 416 с.

96. Роганова М., Сігова Г. Духовні витоки громадянськості студентської молоді. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць. Слов'янськ : СДПУ, 2007. Вип. XXXVIII. С. 141–146.

97. Роганова М. В. Виховання громадянської культури у студентів ВНЗ. *Виховання студентської молоді на історичних традиціях* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Краснодар, 2012. С. 193–198.

98. Руденко Ю., Губенко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Київ : МАУП, 2007. 384 с.

99. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 424 с.

100. Семенова А. В. Формування професійної компетентності фахівців засобами парадигмального моделювання. *Педагогіка вищої школи* :

навч. посіб. / за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 432–446.

101. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 335 с.

102. Серік М. В. Теоретичний аналіз сутності поняття «громадянськість». *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_29 (дата звернення : 27.02.2019).

103. Сичевський Ю. О. Формування відповідальності як професійно-особистісної якості у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Харків, 2008. 18 с.

104. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. Одеса : Пальміра, 2006. 364 с.

105. Словник навчально-педагогічних понять і термінів : метод. посібник / уклад. : Л. П. Вовк, Г. Д. Панченко, О. С. Падалка та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. 83 с.

106. Соколов Е. В. Культура и личность. Москва, 1972. 228 с.

107. Сопівник І. В. Виховання моральної відповідальності сільської молоді : монографія. Київ : Логос, 2014. 352 с.

108. Сопівник І. В. Формування громадянськості студентів вищих аграрних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2006. 22 с.

109. Старша школа зарубіжжя: організація та зміст освіти / за ред. О. І. Локшиної. Київ : СПД Богданова А.М., 2006. 232 с.

110. Сухомлинська О. В. Громадянами не народжуються. *День*. 2002. № 5. С.4–5.

111. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.

112. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / ред. колегія : О. Г. Дзевєрін (голова), М. В. Черпінський та ін. Київ : Радянська шк., 1976. Т. 2. 670 с.
113. Сухомлинський В. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1970. 288 с.
114. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості : вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 1. С. 55–209.
115. Ткачова Н. О., Варенко Т. К. Досвід виховання толерантності в майбутніх учителів на засадах аксіологічного підходу. *Вісник Луганського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка*. Луганськ : ЛНПУ ім. Тараса Шевченка, 2011. Вип. 15 (226). С. 232–237.
116. Ткачова Н. О. До питання формування ціннісних орієнтацій у студентів вищих навчальних закладів. *Вісник Львівського ун-ту : зб. наук. праць сер. пед.* Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2008. Т. 1. № 21. С. 259–266.
117. Ткачова Н. О., Махновський С. С. Рефлексивне виховне середовище: сутність і роль у вихованні студентів вищої школи. *Педагогіка та психологія*. 2016. Вип. 54. С. 119–126. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ped_2016_54_15 (дата звернення : 27.02.2019).
118. Ткачова Н. О. Про ціннісні орієнтації студентів сучасних вищих навчальних закладів. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : зб. наук. праць Херс. нац. техн. ун-ту. Херсон : Грінь Д. С., 2015. Вип. 1 (12). С. 71–73.
119. Ткачова Н. О., Ткачов А. С., Ткачов С. І. Особливості морально-духовного виховання студентської молоді в умовах глобалізаційних викликів часу. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті* : міжнародна колективна монографія. Харків : ВНОО, 2019. С. 223–226.

120. Торічний О. Громадянськість у контексті професійної компетентності майбутніх офіцерів. *Українська професійна освіта*. 2017. № 2. С. 97–102.

121. Торчевський Р. Педагогічні умови розвитку управлінської культури майбутніх магістрів військового управління в системі післядипломної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Національна академія педагогічних наук України, Інститут професійно-технічної освіти. Київ, 2012. 300 с.

122. Указ Президента України від 18.05.2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text> (дата звернення : 09.09.2018).

123. Українська народність : нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. Київ, 1990. 123 с.

124. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. Київ : Радянська школа, 1974. 152 с.

125. Форостовець С., Баглай М., Національно-патріотичне виховання молоді у військових закладах освіти. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 38.

126. Харківська А. А. Мотивація майбутніх учителів фізичного виховання до професійної діяльності та саморозвитку освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Серія : «Педагогічні науки» : зб. наук. пр. / ЛНУ ім.. Т. Шевченка, 2017. № 153. С. 150–155.

127. Харківська А. А. Стратегія позиціонування закладу вищої освіти: від управління витратами до управління результатами. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 22. Том 2. С. 133–138.

128. Харківська А. А. Теоретико-методологічні аспекти виховання креативного ставлення до професійної підготовки майбутніх педагогів дошкільної освіти. *Теорія і методика професійної освіти: електронне наукове фахове вид.* 2018. Вип. 15. URL https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee-3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_816240454b714aa38409a8a611e32dd7.pdf (дата звернення : 14.11.2018).

129. Харківська А. А. Формування та розвиток цифрової компетентності педагога в системі навчання впродовж життя – вимога часу. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : зб. наук. пр. / Укр. інж.-пед. акад. Харків : Вид-во УПА, 2020. № 66. С. 98–105.

130. Харківська А. А. Life long learning – сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. дизайну і мистец. Харків : Вид-во ХПІ, 2008. № 9. С. 145–151.

131. Харківський В. С. Розвиток правової компетентності фахівців медичної галузі у післядипломній освіті : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / МОН України, Українська інженерно-педагогічна академія. Харків, 2019. 264 с.

132. Христюк О., Шуст Ю. До проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України.* Харків, 2020. С. 43–44.

133. Чернуха Н., Саврасова-В'юн Т. Громадянська активність студентів: психологічна характеристика появів розвитку. *Освітологія.* 2014. Вип. 3. С. 122–125. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ocvit_2014_3_22 (дата звернення : 14.11.2018).

134. Шапаренко Х. А., Савченко Л. Л. Національне виховання як складова цілісного формування особистості майбутнього педагога. *Теоретико-методологічні основи професійної підготовки педагога* : зб. наук. праць. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2013. С. 142–150.

135. Шапаренко Х. А. Особистісне самовдосконалення майбутніх педагогів дошкільної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / МОН України, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Східноукраїнський національний університет імені В. Даля. Харків, 2019. 733 с.

136. Шапран Ю. П. Впровадження компетентнісного підходу у процес професійної підготовки майбутніх учителів. *Вища освіта України*. 2011. № 3. Т. 2. С. 330–334.

137. Шевченко С. Психологічні особливості когнітивної та конативної складових розумової працездатності першокурсників. *Наука і освіта*. 2016. № 2–3. 35 с.

138. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти : монографія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця : Консоль, 2008. 260 с.

139. Яременко П. С. Якість освіти в Україні. Київ : Лібра, 2011. 157 с.

140. Citizenship education in England 2001–2010: young people's practices and prospects for the future: the eighth and final report from the Citizenship Education Longitudinal Study (CELS). URL : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/181797/DFE-RR059.pdf (дата звернення : 14.11.2018).

141. Citizenship: Programme of study for key stage 3 and attainment target (extract from National Curriculum 2007). URL : URL: http://curriculum.qcda.gov.uk/uploads/QCA-07-3329-pCitizenship3_tcm8-396.pdf (дата звернення : 14.11.2018).

142. Muller E., Seligson M. Civic Culture and Democracy : The Question of Casual Relationships. *American Political Science Review*. 1994. Vol. 88. № 3. P. 635–652.

143. Pekach K. A. Technology education Civil Liability students / Actual Problems of Science and Education (APSE – 2016) Held in Budapest an 31st of

January, 2016. URL : <http://scaspee.com/all-materials/technology-education-civil-liability-students-pekach-ka> (дата звернення : 02.10.2018).

144. Ponomaryova G. F. Education of student youth in the higher educational establishments. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2018. Вип. № 43 (1). С. 302–314.

145. Ponomaryova G. Theoretico-methodological bases of education of student youth in the higher educational establishments. *Oxford Journal of Scientific Research*. 2015. № 1 (9). P. 496–506.

146. Shaparenko Kh. A. Preparation of the future teacher to the patriotic education of preschool children. *Australian Journal of Education and Science*. University of Sydney : «Sydney University Press», 2015. V. II. № 2 (16). P. 389–394.

147. The Role of Civic Education. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. URL : http://civiced.org/papers/articles_role.html (дата звернення : 02.10.2018).

148. Voichun O. V. The peculiarities of upbringing civil activity in students in the conditions of modern Ukrainian state formation. *Science and society* : Collection of scientific articles. Fadette editions, Namur, Belgium, 2019. P. 107–110.

149. Voichun O. Features of the development of the effective and reflective component of students' civic engagement at the university. *Intellectual Archive*. Toronto : Shiny Word. Corp. (Canada). 2019. April/June. Vol. 8. №. 2. P. 201–210.

150. Voychun O. V. Dynamics of operational activity component of civil activity of students during the training on team building. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (East European Scientific Journal) (Warszawa, Polska). 2018. № 10 (38). P. 10–15.

РОЗДІЛ 2. ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Сучасний стан виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Необхідність дослідження рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів викликана сучасними складними умовами соціально-економічної, політичної, духовної кризи суспільства, знеціненням ролі національних, культурних надбань, змінами у свідомості громадян щодо важливості громадянської відповідальності загалом та у військовослужбовців зокрема.

Із метою з'ясування сучасного стану рівня вихованості ГВ МО ВЗВО доречним є використання кваліметричних методик вимірювання, які забезпечують достовірність отриманих результатів педагогічного експерименту.

«Кваліметрія – це наукова дисципліна, яка вивчає методологію та проблематику комплексних кількісних оцінок якості будь-яких об'єктів: предметів, явищ або процесів» [82; 90, с. 196]. «Педагогічна кваліметрія – це доповнення до всіх педагогічних наук контролем, діагностикою і корекцією результатів» [82].

У межах вирішення завдань дослідження кваліметрію будемо використовувати з метою проведення об'єктивного оцінювання рівня вихованості ГВ МО ВЗВО.

Дослідження виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти охоплювало чотири етапи та тривало із 2017 до 2021 року.

На першому етапі (2017 р.) було проаналізовано нормативно-правові документи, науково-методичну, філософську, педагогічну та спеціальну літературу відповідно до теми дослідження; обґрунтовано понятійний апарат (базові та ключові поняття), схарактеризовано науковий апарат (об'єкт, предмет, мета, гіпотеза та завдання дослідження).

Під час другого етапу (2017 – 2018 рр.) визначено критеріальний апарат (критерії, відповідні показники та рівні виховання ГВ МО ВЗВО, розроблено авторський та адаптовано наявний діагностичний інструментарій (анкети, тести, опитувальники, завдання); з'ясовано сучасний стан рівня вихованості ГВ МО ВЗВО (констатувальний етап педагогічного експерименту); розроблено структурно-функціональну модель системи виховання ГВ МО ВЗВО.

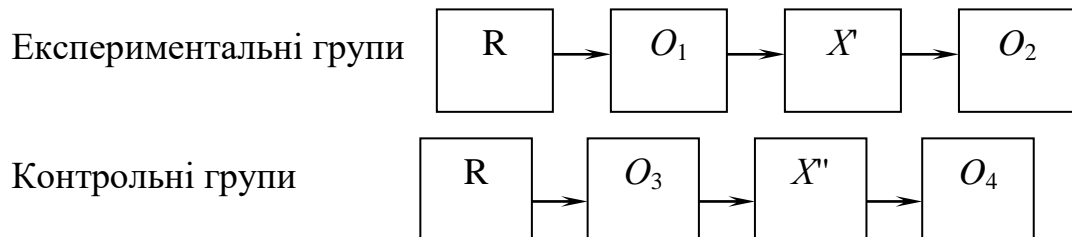
Третій етап (2018 – 2021 рр.) – практична реалізація авторської структурно-функціональної моделі виховання ГВ МО під час формувального етапу педагогічного експерименту в освітній процес військових закладів вищої освіти, що брали участь у педагогічному експерименті.

Четвертий етап (2021р.) передбачав перевірку ефективності впровадження структурно-функціональної моделі даного процесу; аналіз та інтерпретацію отриманих даних на контрольному етапі педагогічного експерименту; літературне оформлення дисертаційної роботи.

У педагогічному експерименті взяли участь здобувачі вищої освіти – майбутні офіцери двох військових закладів вищої освіти (Національна академія Національної гвардії України Національний університет цивільного захисту України) у загальній кількості 144 респонденти, по 72 особи в експериментальній групі (ЕГ) та контрольній групі (КГ). Для підвищення достовірності отриманих результатів було залучено до педагогічного експерименту також 12 науково-педагогічних працівників. Кількість учасників експериментальної та контрольної груп (обсяг вибірки) сприяла репрезентативності одержаних даних.

Склад контрольної й експериментальної групи визначено гніздовою вибіркою, коли одиницями дослідження відбиралися об'єкти, що представляють собою групи із подальшим вибором курсантів [121, с. 120; 32, с. 106].

Для проведення педагогічного експерименту була відібрана схема експериментального плану розроблена М. Лазарєвим (рис. 2.1.) [50].

Примітка: R = рандомізація (випадковий порядок вибору груп); X, X' = незалежні параметри експериментальної та контрольної груп; O₁, O₃ = початкове тестування в експериментальній та контрольній групах; O₂, O₄ = підсумкове тестування в експериментальній та контрольній групах

Рис. 2.1. Схема експериментального плану педагогічного дослідження

Із метою з'ясування надійності та валідності діагностичного інструментарію проведено його пілотажне дослідження. Коефіцієнт надійності – від 0,89 до 0,94 (при $p < 0,01$), що підтверджує їх високу гомогенність та надійність.

Математичний розрахунок достовірності отриманих результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО здійснювався за критерієм χ^2 , який оцінює достовірність відмінностей між відсотковими частками цих вибірок.

Перевірка гіпотези дослідження за допомогою критерію χ^2 Пірсона за формулою:

$$\chi^2_{\text{ТЕСТ}} = p(X > \chi^2), \text{ де}$$

$$\chi^2 = \frac{\sum_1^n (n_i - n_i^0)^2}{n_i^0} \quad (2.1)$$

Примітка: n_i = емпірична частота; n_i^0 = теоретична частота; n = об'єм емпіричної сукупності [64, с. 52–53].

Математична обробка результатів педагогічного експерименту представлено в Додатку Б.

На етапі виявлення відповідного рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти проведено: інтерв'ювання (науково-педагогічних працівників), опитування, анкетування, тестування (табл. 2.1) МО; здійснено математичну обробку та верифікацію отриманих результатів.

Таблиця 2.1.

**Діагностичний інструментарій визначення рівня
вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів
військових закладів вищої освіти**

№ з/п	Критерії	Показники	Діагностичний інструментарій
1	2	3	4
1	мотиваційно-акмеологічний	усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності	Опитувальник «Усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності»
		прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності	Інтерв'ювання
		мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності	Опитування «Мотиви виховання громадянської відповідальності»
2	інформаційно-пізнавальний	рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності	Тестування з історії України, української мови, української літератури, культурології
		рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями	Тестування з інформатики та основ комп'ютерної техніки [85]

1	2	3	4
		рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців	Тестування з етики
3	діяльнісно-комунікативний	рівень розвиненої комунікабельності	Адаптований тест В. Ряховського «Визначення рівня комунікабельності» [87]
		здатність до попередження конфліктних ситуацій	педагогічні ситуації
		рівень готовності долати складнощі військової служби	Адаптована методика О. Колесніченко «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» [43, с. 257–258]

Із метою з'ясування сучасного стану рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за мотиваційно-акмеологічним критерієм було проведено анкетування, опитування.

За першим показником «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності» проведено опитування щодо усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності (авторська розробка). Результати опитування подані в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Опитувальник щодо усвідомлення значення необхідності
виховання громадянської відповідальності (у %)**

№ з/п	Я поведжуся відповідально, тому що:	Так		Частіше так, чим ні		Частіше ні		Ні	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	У мене, як у майбутнього офіцера, є почуття громадянського обов'язку	83,3	84,7	8,3	8,3	5,6	5,6	2,8	1,4
2	Усвідомлюю, що маю допомагати іншим	15,3	13,9	75	76,4	6,9	8,3	2,8	1,4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3	Я не хочу розчаровувати тих, хто чекає від мене, як майбутнього офіцера, відповідальної поведінки	11,1	12,5	73,6	75	13,9	9,7	1,4	2,8
4	Відчуваю необхідність дотримання громадянських обов'язків	75	73,6	15,3	13,9	8,3	11,1	1,4	1,4
5	Маю активну громадянську позицію	6,9	8,3	34,7	36,1	55,6	54,2	2,8	1,4
6	Усвідомлюю свої права та обов'язки перед Вітчизною	84,7	86,1	8,3	11,1	5,6	1,4	1,4	1,4
7	Мені притаманна чесність та почуття поваги до суспільства	73,6	75	16,7	15,9	6,9	8,3	2,8	1,4
8	Готовий стати на захист цілісності державних кордонів	87,5	88,9	8,3	8,3	2,8	1,4	1,4	1,4
Середнє значення		54,7	55,4	30,1	30,6	13,2	12,5	2,1	1,6

Проаналізувавши відповіді респондентів ЕГ та КГ, з'ясовано, що переважна більшість МО (84,8 % ЕГ, 86% КГ) усвідомлюють значення необхідності виховання громадянської відповідальності (перший показник), 83,3 % (ЕГ) та 84,7 % КГ зазначають, що в них розвинуте почуття громадянського обов'язку; 84,7% ЕГ та 86,1 % КГ усвідомлюють свої права та обов'язки перед Вітчизною; 73,6 % ЕГ та 75 % КГ наголошують, що їм притаманна чесність, почуття поваги до суспільства; заслуговує на увагу, що 87,5 % ЕГ та 88,9 % КГ готові стати на захист суверенітету України та захищати її кордони, адже це їх прямиий обов'язок як військовослужбовців.

За другим показником «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» було проведене інтерв'ювання учасників педагогічного експерименту ЕГ та КГ. Так, на запитання «Чи задоволенні Ви власним рівнем вихованості громадянської

відповідальності? 80,6 % ЕГ і 81,9 % КГ відповіли «так», адже під час навчання у закладах загальної середньої освіти в цих особистостей учителі розвили дану якість і як наслідок вони забажали вступити саме до ВЗВО і своєю майбутньою професією обрали служіння Батьківщини в лавах ЗСУ.

На друге запитання «Чи здійснюєте Ви рефлексію рівня вихованості громадянської відповідальності?», на жаль, тільки 55,6 % ЕГ та 56,9 % КГ відповіли, що здійснюють самоаналіз письмово чи усно та виділяють аспекти, які необхідно удосконалити за для підвищення рівня виховності, інші респонденти не вбачають у рефлексії необхідності, адже на їх погляд це просто витрата часу.

На запитання «Який із перелічених компонентів структури громадянської відповідальності Ви вважаєте за необхідне підвищувати в себе?» 20,8 % ЕГ і 15,3 % КГ респондентів вибрали мотиваційно-ціннісний, адже при вступі до ВЗВО вони розуміли специфіку своєї майбутньої професії та в них уже сформовані особистісні якості, які при цьому повинні бути притаманні МО, зокрема ГВ перед суспільством та державою; 65,3 % ЕГ та 68,1 % КГ зосередилися на когнітивно-конативному, адже без знань, на їх погляд, не може бути повноцінним виховний процес та здійснюватися його оцінювання, і як наслідок 63,9 % ЕГ та 66,7 % КГ обрали результативно-оцінювальний; діяльнісно-вольовий компонент – 80,6 % ЕГ та 76,4 % КГ, адже вони вважають за необхідне підвищувати саме цей компонент, оскільки у них на початку навчання у ВЗВО не була розвинута здатність формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; вони не мали змоги спонукати підлеглих до відповідального виконання військової присяги, оскільки у період проведення опитування вони самі були лише підлеглими.

Для з'ясування рівня вихованості громадянської відповідальності МО за третім показником було проведено опитування «Мотиви виховання громадянської відповідальності». Респондентам ЕГ та КГ було

запропоновано перелік мотивів та запропоновано проставити у порядку зростання від 1 до 7, які мотиви у них переважають в процесі виховання ГВ. Результати опитування представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

**Результати опитування респондентів ЕГ та КГ за показником
«мотивація щодо необхідності виховання
громадянської відповідальності» (у %)**

№ з/п	Мотиви	ЕГ	КГ
1	2	3	4
1	Підвищення престижності професії офіцера	86,1	87,5
2	Шанобливе ставлення суспільства до військовослужбовців	87,5	88,9
3	Любов до Батьківщини, родини, міста де народився	100	100
4	Кар'єрний ріст	90,3	91,7
5	Гармонійні відносини із особовим складом	77,8	80,6
6	Гармонійні міжособистісні відносини «офіцер-офіцер»	83,3	84,7
7	Інше	54,2	51,4
Середнє значення		82,7	83,5

Проаналізувавши результати опитування респондентів, з'ясовано, що 82,7 % ЕГ та 83,5 % КГ замотивовані до виховання громадянської відповідальності та прагнуть підвищувати рівень вихованості; заслуговує на увагу те, що всі учасники вибрали одним із мотивів любов до Батьківщини, родини, міста де народився, адже вони переконанні, даний мотив це та основа завдяки, якій людина повноцінно живе, працює та відчуває себе особистістю; 90,3 % ЕГ та 91,6 % КГ обрали мотивом кар'єрний ріст, адже вони зауважують, що в майбутньому вбачають себе командирами відділення, взводу, роти, батальйону, полку, бригади, а без відповідного рівня вихованості ГВ це на їх погляд не можливо; і як наслідок, 86,1 % ЕГ та 87,5 % КГ виділяють одним із мотивів підвищення престижності професії офіцера, оскільки в умовах сьогодення суспільство з повагою ставиться до військовослужбовців (87,5 % ЕГ та 88,9 % КГ); більшість респондентів прагнуть налагодити гармонійні відносини

з особовим складом (77,8 % ЕГ та 88,9 % КГ) та в системі «офіцер-офіцер» (83,3 % ЕГ та 84,7 % КГ), адже від комунікації залежить і виконання професійних обов'язків загалом, і виховання громадянської відповідальності зокрема.

Загальні результати діагностики рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти за мотиваційно-акмеологічним критерієм представлено на рис. 2.2.

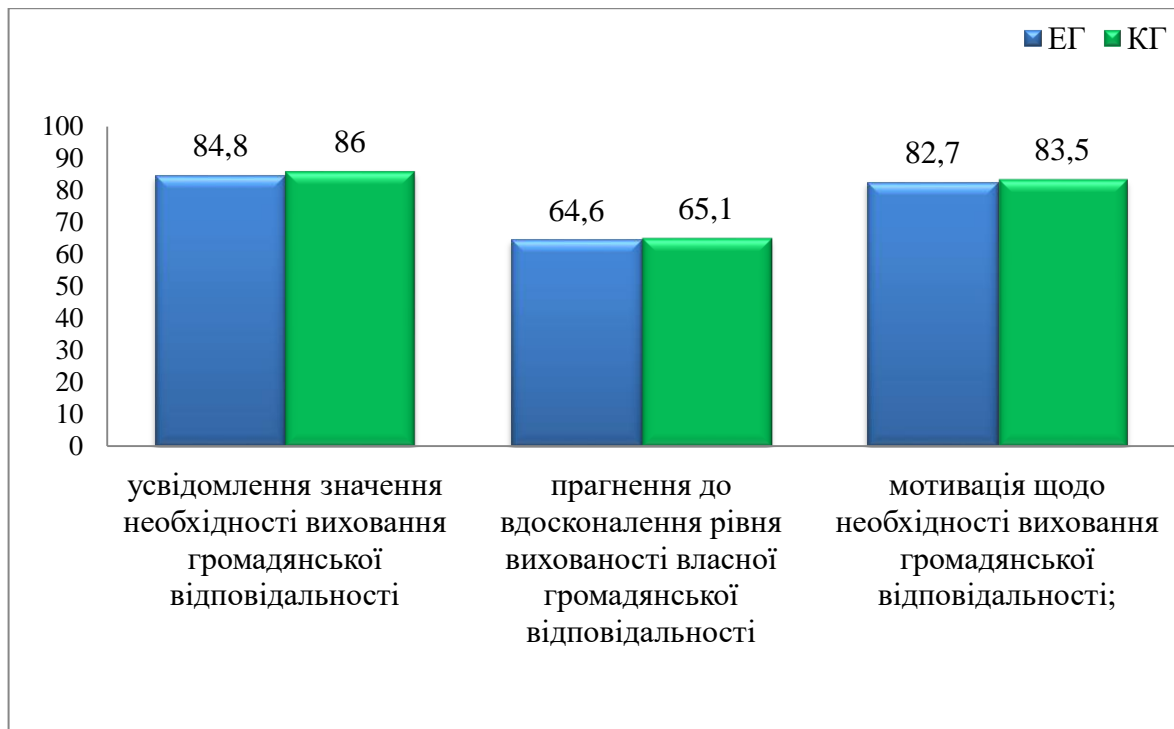

Рис. 2.2. Узагальнені результати виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за мотиваційно-акмеологічним критерієм у респондентів ЕГ та КГ (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши узагальнені результати вихованості ГВ МО ВЗВО за мотиваційно-акмеологічним критерієм з'ясовано, що у респондентів ЕГ та КГ прослідковується середній рівень (77,4 % ЕГ та 78,2 % КГ), а саме за показниками усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності (84,8 % ЕГ та 86 % КГ – середній рівень), прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності (64,6 % ЕГ та 65,1 % КГ – достатній рівень), мотивація

щодо необхідності виховання громадянської відповідальності (82,7 % ЕГ та 83,5 % КГ – середній рівень). Отже, для підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО необхідним вбачаємо заохочувати респондентів до усвідомлення важливості виховання ГВ, підвищувати рівень їх мотивації через відвідування семінарів, факультативів, круглих столів, участі у вебінарах тощо.

Для виявлення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за інформаційно-пізнавальним критерієм та його показниками було проведено тестування.

За першим показником «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» проведено тестування із історії України, української мови, української літератури, культурології тощо.

Наведемо фрагмент тестів із історії України. Повний варіант тестів представлено у Додатку В.

1. Українські землі звільнились від золотоординської залежності після битви:

- а) на Куликовому полі;
- б) на річці Сині Води;
- в) на річці Ворскла;
- г) під Грюнвальдом.

2. Вкажіть ознаки, що дають підстави називати Велике Литовсько-Руське князівство формою національного державотворення:

- а) 90% території, 2/3 населення становили землі та населення України-Русі, Галицько-Волинського князівства;
- б) реставрація руської династії;
- в) перенесення столиці до Києва;
- г) запозичення давньоруських законів, устрою;
- д) прийняття православної віри, звичаїв, мови.

3. Який період розвитку Великого князівства Литовського історики характеризують як Литовсько-Руську державу?

- а) першу половину XIV – другу половину XV ст.;
- б) друга половина XIV – друга половина XV ст.;
- в) друга половина XIV – перша половина XV ст.;
- г) першу половину XIV – перша половина XV ст.

4. Мовою ділових документів Великого Литовсько-Руського князівства в XIV – XV ст. були:

- а) литовська;
- б) латина;
- в) руська;
- г) польська.

5. За правління якого князя до складу Великого князівства Литовського було включено більшість українських земель?

- а) Гедиміна;
- б) Ольгерда;
- в) Любарта;
- г) Вітовта.

6. У землях України, що входили до складу Польщі та Литви, система норм, що встановлювали залежність селянина від феодалів і право останнього на селянина-кріпака як неповну власність сформувалася в:

- а) XIII-XIV ст.;
- б) XIV-XV ст.;
- в) XIII-XV ст.;
- г) XV-XVI ст.;

7. Причини зародження українського козацтва:

- а) наявність вільних земель на південному порубіжжі України;
- б) посилення соціального та національно-релігійного гноблення;
- в) необхідність захисту краю від татарських набігів;
- г) масова колонізація польсько-литовською шляхтою південних районів України.

8. Серед соціальних верств, з яких формувалося козацтво, найчисельнішу становили:

- а) переселенці з сусідніх земель, що межували з Україною;
- б) збідніла українська шляхта і духівництво;
- в) вихідці з представників міщан;
- г) промисловики-уходники і селян-втікачі.

9. Основними завданнями козацтва наприкінці XV-XVI ст. були:

- а) стримання натиску з боку Речі Посполитої;
- б) протистояння спробам сусідніх держав захопити українські землі;
- в) захист українського населення від фізичного знищення;
- г) збереження православної віри.

10. Адміністрація Великого князівства Литовського використовувала козаків у XV- першій половині XVI ст. для:

- а) охорони купецьких валок, що йшли через Україну;
- б) оборони порубіжжя від нападів татар;
- в) придушення селянських заворушень у своїх володіннях;
- г) нападу на порубіжні території Московського царства, Османської держави.

Фрагмент тестів із культурології за темою «Культура Київської Русі» представлено на рис 2.3. Повний тестовий пакет із культурології представлено у Додатку Г.

Рис. 2.3 Фрагмент тестів з культурології

Результати тестування представлено на рис. 2.4.

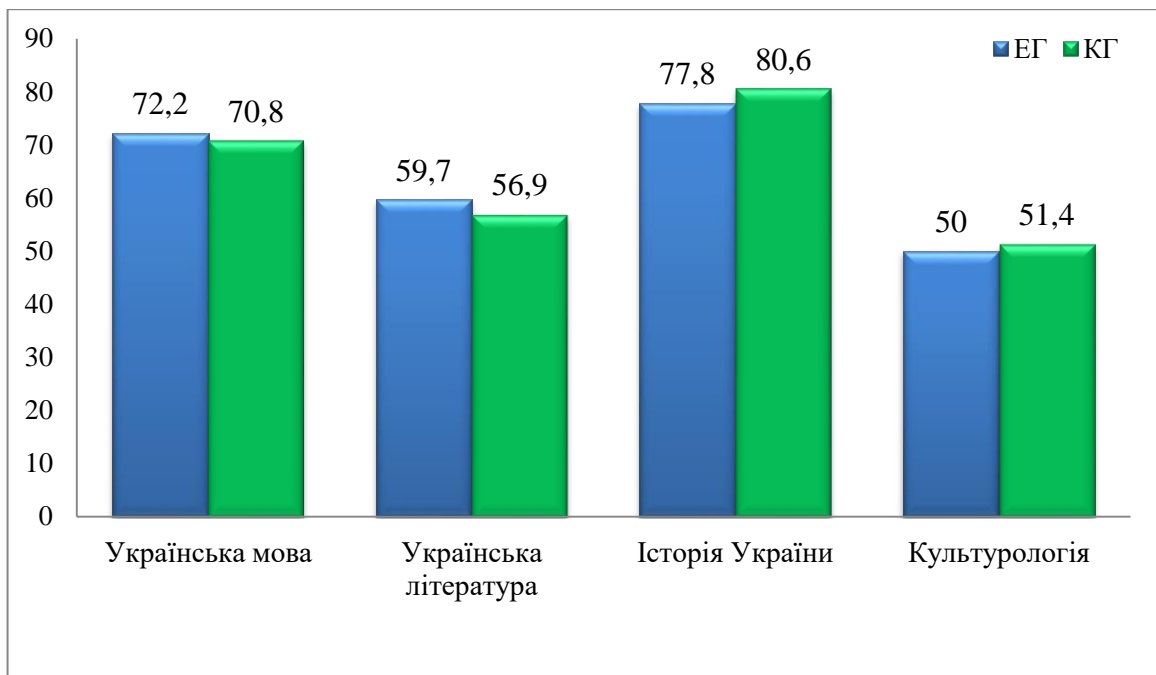

Рис. 2.4. Результати тестування респондентів EG та KG за показником «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши результати прямих тестів із історії України (77,8 % EG та 80,6 % KG), української мови (72,2 % EG та 70,8 % KG) з'ясовано,

що показники за цими дисциплінами знаходяться на середньому рівні, що є досить обґрунтованим, оскільки МО обов'язково проходили ЗНО із цих предметів і підсилено до них готувалися.

На жаль, знання національних традицій, обрядів, звичаїв та культурних і духовних надбань українського народу в респондентів обох груп виявилися лише на достатньому рівні (українська література – 59,7 % ЕГ та 56,9 % КГ; культурологія – 50 % ЕГ та 51,4 % КГ), це пояснюється недостатньою кількістю годин на вивчення відповідних тем у сучасному освітньому процесі ВЗВО.

За показником «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» було проведено тестування учасників експерименту з інформатики та основ комп'ютерної техніки. Фрагменту тестів подано нижче:

1. Команди меню Файл програми Microsoft Word призначені для:
 - а) Настроювання програми.
 - б) Роботи з документами.
 - в) Роботи з вікнами документа.
 - г) Будь-яким з перелічених способів.
2. Для виділення абзацу тексту потрібно:
 - а) Клацнути мишею на початку абзацу і при натиснутій лівій кнопці провести до кінця абзацу.
 - б) Двічі клацнути в межах абзацу.
 - в) Клацнути мишею на початку абзацу і двічі клацнути в межах абзацу.
 - г) Скористатися будь-яким із запропонованих варіантів.
3. Переглянути створений документ у Word можна:
 - а) клацнувши мишею по піктограмі Попередній перегляд;
 - б) виконати дії Файл / Відкрити;
 - в) виконати дії Формат / Табуляція.
 - г) Будь-яким з перелічених способів.

4. Щоб вставити таблицю в документ у Word, потрібно:
- а) виконати дії Таблиця / Додати таблицю;
 - б) виконати дії Сервіс / Створити таблицю;
 - в) виконати піктограму Список;
 - г) скористатися будь-яким із запропонованих варіантів.
5. Яке положення може займати малюнок відносно тексту?
- а) По контуру.
 - б) За текстом.
 - в) Перед текстом.
 - г) Всі запропоновані варіанти.
6. Чи можна трансформувати таблицю у текст?
- а) Так, потрібно скористатися командою Сервіс / Трансформація...
 - б) Так, потрібно скористатися командою Формат / Трансформація...
 - в) Так, потрібно скористатися командою Таблиця / Трансформація.
 - г) Скористатися будь-яким із запропонованих варіантів.
7. Яке положення може займати малюнок відносно тексту?
- а. По контуру.
 - б. За текстом.
 - в. Перед текстом.
 - г. Будь-яким з перелічених положень.
8. Для створення об'єкта WordArt потрібно:
- а. Скористатися кнопкою на панелі інструментів
 - б. Скористатися кнопкою на панелі інструментів
 - в. Скористатися кнопкою на панелі інструментів
 - г. Немає правильної відповіді.
9. Яка з перерахованих функцій виконує операцію знаходження середнього значення чисел?
- а) СУММ
 - б) ЯКЩО
 - в) СРЗНАЧ

г) РАХУНОК

10. Формули для розрахунків вводяться

а) Тільки «вручну» - з клавіатури

б) Тільки через меню Вставка-> Функція

в) Вручну (з клавіатури) або через меню Вставка-> Функція [85].

Результати тестування подано на рис. 2.5.

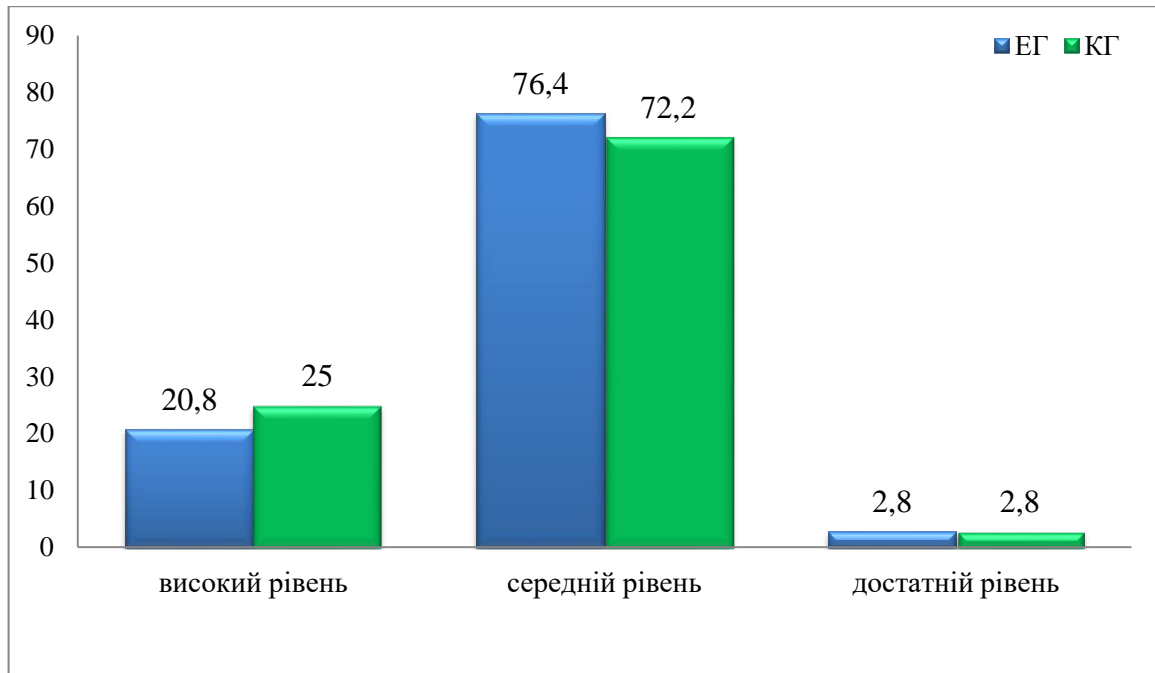

Рис. 2.5. Результати тестування респондентів EG та KG за показником рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши відповіді респондентів, з'ясовано, що за даним показником у респондентів EG та KG прослідковується середній рівень (76,4 % EG та 72,2 % KG), оскільки більшість із них володіють комп'ютерною технікою та знають основи роботи в Microsoft Office Word, Excel, PowerPoint, однак не володіють достатньою мірою хмарними технологіями, хоча користуються хмарою збереження даних тощо.

За третім показником «рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців» майбутнім офіцерам було запропоновано пройти тестування. Повний варіант тесту представлений у Додатку Д.

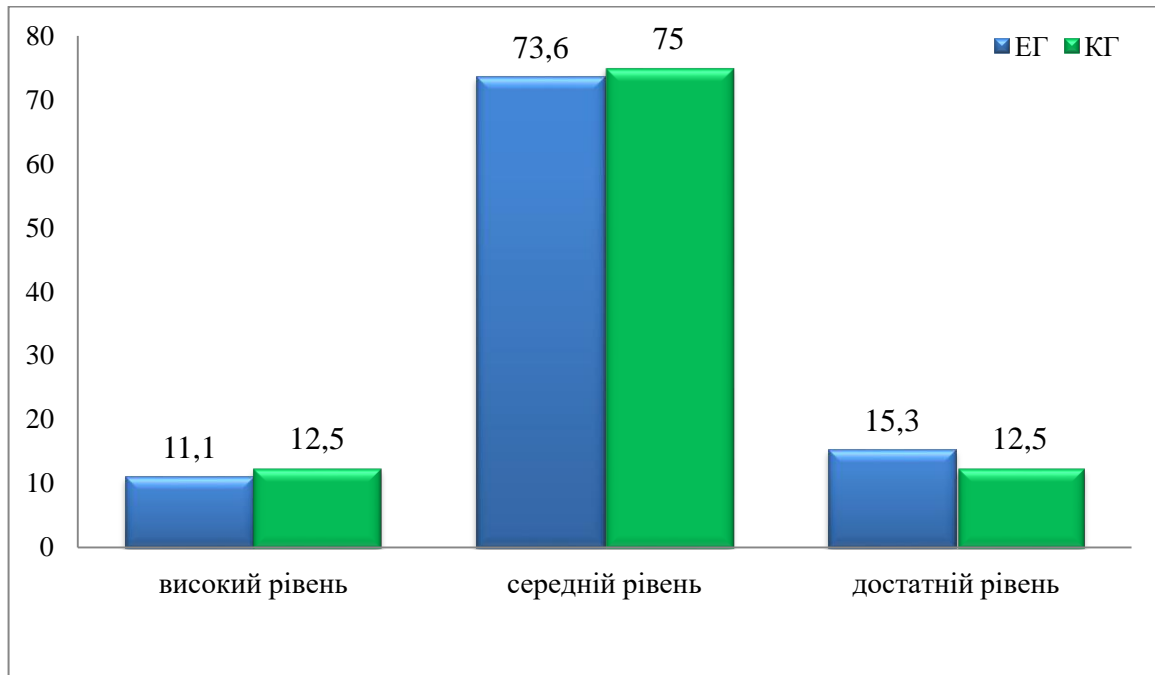

Рис. 2.6. Результати тестування респондентів EG та KG за показником рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Аналіз результатів тестування дозволив визначити середній рівень знань у респондентів EG (73,6 %) та KG (75 %), це дає підстави стверджувати, що майбутні офіцери володіють основами етики, знають норми та правила поведінки в громадських місцях (закладах відпочинку, парку, транспорті), однак, допускають незначні помилки у знаннях тонкощів етичних норм поведінки в закладах харчування, поводженні із колегами у неформальній обстановці тощо.

Загальні результати виховання ГВ МО ВЗВО за інформаційно-пізнавальним критерієм подано на рис. 2.7.

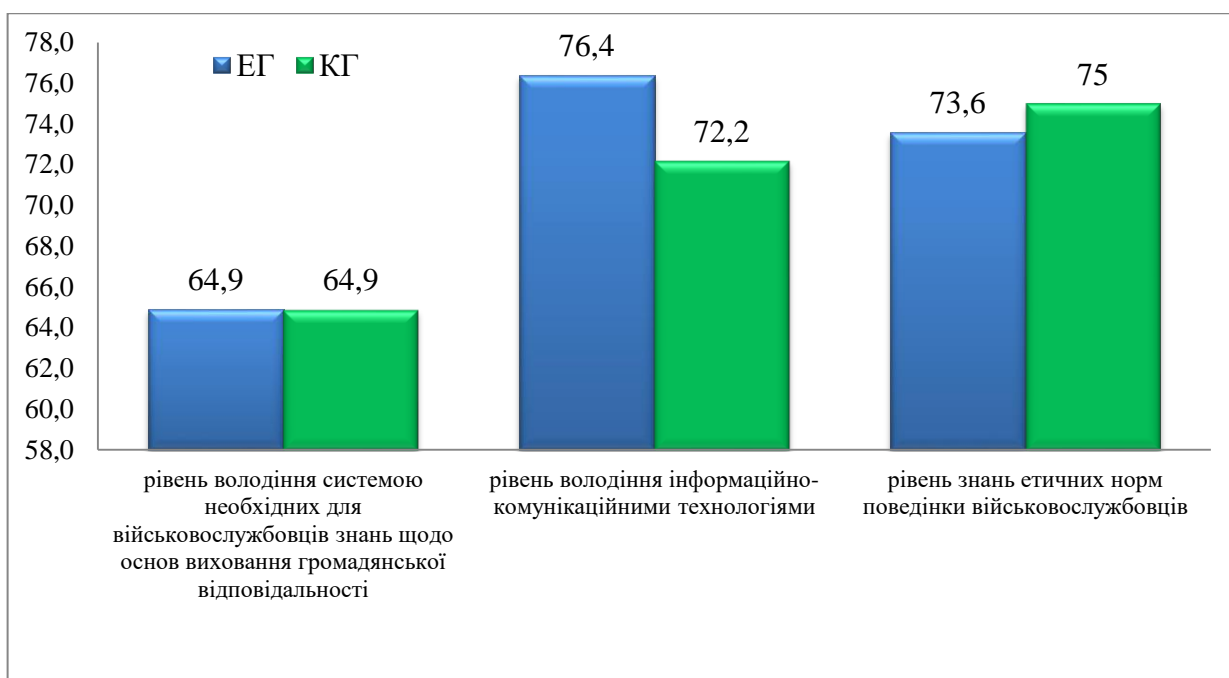

Рис. 2.7. Узагальнені результати виховання ГВ МО ВЗВО за інформаційно-пізнавальним критерієм у респондентів EG та KG (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши результати тестування респондентів за інформаційно-пізнавальним критерієм, у респондентів EG (71,6 %) та KG (70,7 %) зафіксовано середній рівень, а саме: рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності – 64,9 % EG та KG (достатній рівень); рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями – 76,4 % EG та 72,2 % KG (середній рівень); рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців – 73,6 % EG та 75 % KG (середній рівень). Отже, для підвищення результатів за даним показником майбутнім офіцерам доцільно більше уваги приділяти самоосвітній діяльності, відвідуванню додаткових занять, тренінгів, прослуховуванню вебінарів тощо.

За «діяльнісно-комунікативним» критерієм оцінювання рівня вихованості ГВ МО ВЗВО здійснювалося використовуючи тестування та педагогічні ситуації.

Для визначення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за першим показником «рівень розвиненої комунікабельності» було використано тест В. Ряховського «Визначення рівня комунікабельності» [87], який адаптовано відповідно до теми дослідження. Результати тестування подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Результати тестування «Визначення рівня комунікабельності»

№ з/п	Запитання	ЕГ			КГ		
		так	ні	іноді	так	ні	іноді
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Незабаром у Вас відбудеться ділова чи ординарна зустріч. Чи вибиває Вас з колії її очікування?	55,6	16,6	27,8	56,9	13,9	29,2
2.	Чи викликає у Вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?	61,1	8,3	30,6	62,5	8,3	29,2
3.	Вам пропонують поїхати у відрядження на конференцію. Чи докладете Ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?	51,4	15,3	33,3	52,8	12,5	34,7
4.	Чи любляєте Ви ділитися своїми переживаннями з кимось?	61,1	11,1	27,8	59,7	5,6	34,7
5.	Чи дратує Вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до Вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?	58,3	12,5	29,2	59,7	11,1	29,2
6.	Чи вірите Ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти один одного?	55,6	9,70	34,7	50	13,90	36,1
7.	У ресторані чи в їдальні Вам подали зіпсовану їжу. Чи промовчите Ви, лише сердито відсунувши тарілку?	40,3	4,1	55,6	43,1	8,3	48,6
8.	Залишившись наодинці з незнайомою людиною, Ви не вступите з нею в бесіду і відчуете себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?	52,8	16,6	30,6	54,2	15,2	30,6
9.	Чи боїтеся Ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?	58,3	8,4	33,3	56,9	2,8	40,3
10.	У Вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів художньої літератури, мистецтва, культури, і ні з чийми думками Ви не рахуєтеся. Чи так це?	48,6	12,5	38,9	50	12,5	37,5
11.	Почувши будь-де в кулуарах висловлювання явно помилкового погляду з відомого Вам питання, чи віддасте Ви перевагу мовчанню і не вступите в суперечку?	43,1	8,3	48,6	43,1	9,7	47,2

1	2	3	4	5	6	7	8
12.	Чи викликає у Вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?	47,2	8,3	44,5	51,4	2,8	45,8
13.	Вам краще викласти свою думку (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?	50	4,2	45,8	52,8	5,6	41,7
Середнє значення		52,6	10,5	37	53,3	9,4	37,3

Проаналізувавши результати тестування у респондентів ЕГ (52,6 %) та КГ (53,3 %) виявлено достатній рівень розвитку комунікабельності, з'ясовано, майбутні офіцери не завжди йдуть на контакт із незнайомою особою; їм важко зосередитися, якщо необхідно виступити з доповіддю перед малознайомою публікою; якщо їх відправляють у відрядження на конференцію; вони не завжди налаштовані позитивно та прагнуть знайти причини для відмови від участі в ній.

Для з'ясування рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за показником «здатність до попередження конфліктних ситуацій» здобувачам освіти ЕГ та КГ було запропоновано вирішити педагогічні ситуації. Наведемо приклади деяких із них.

Ситуація 1.

Вас призначили черговим роти. Один із військовослужбовців відмовляється застилати постіл. Які Ваші дії?

Ситуація 2.

На тренінгових заняттях зі спарингу курсант А тричі одержував перемогу над курсантом Б. У роздягальні курсант А почав вихвалитися своєю перемогою над курсантом Б перед однокурсниками. Ви – спостерігач даної ситуації. Які будуть Ваші дії щодо уникнення конфліктної ситуації між курсантами.

Ситуація 3.

У відведений час на самопідготовку група курсантів займалася самоосвітою, офіцер вийшов з аудиторії, а в цей час один із військовослужбовців (курсант X) достав телефон та включив музику. Двоє курсантів підійшли до нього з проханням вимкнути телефон, адже це заважало їм опановувати новий матеріал. Курсант X відмовився. Ваші дії при вирішенні даної конфліктної ситуації?

Аналіз результатів відповідей респондентів ЕГ та КГ щодо вирішення педагогічних ситуацій представлено на рис. 2.8.

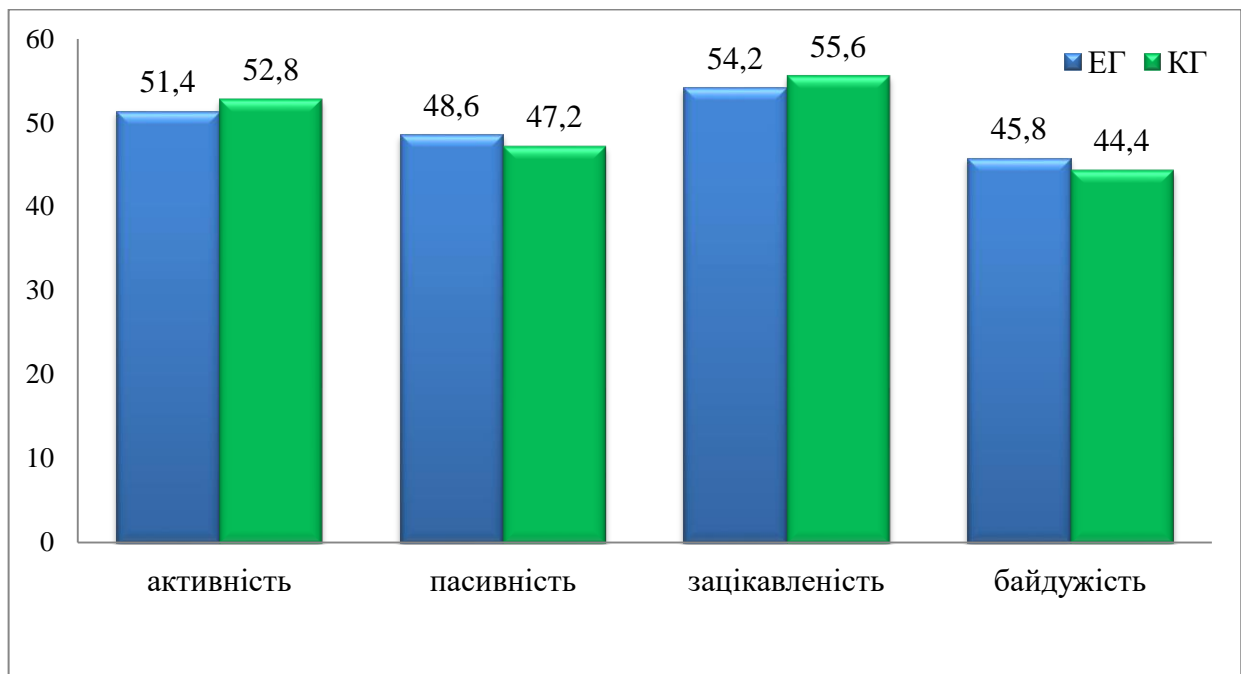

Рис. 2.8. Узагальнені результати рівня вихованості ГВ МО ВЗВО показником здатність до попередження конфліктних ситуацій у респондентів ЕГ та КГ (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши відповіді респондентів щодо вирішення педагогічних ситуацій професійного спрямування, виявлено (рис. 2.8.) що майже половина опитуваних курсантів ЕГ (47,2 %) та КГ (45,8 %) не захотіли втручатися у вирішення запропонованих конфліктних ситуацій. На жаль, з різницею

лише у 5,6 % ЕГ та 8,4 % КГ більшість респондентів втрутилися в дані ситуації і запропонували різні шляхи їх вирішення.

Для з'ясування рівня готовності долати складнощі військової служби було проведено опитування респондентів за адаптованою методикою О. Колесніченко «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» [43, с. 257–258]. Результати опитування подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Результати опитування респондентів ЕГ та КГ за показником «рівень готовності долати складнощі військової служби» у %

№	Запитання	Так		Ні	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1	2	3	4	5	6
1	Зміна місця постійної дислокації не завдає мені незручностей.	50	51,4	50	48,6
2	Відповідальне ставлення до службових обов'язків для мене не настільки вагоме, щоб виконувати дії, ризиковані й небезпечні для власного життя.	47,2	45,8	52,8	54,2
3	Інколи мені важко наважитися на дії у небезпечних ситуаціях без додаткового зовнішнього спонукання.	45,8	43,1	54,2	56,9
4	Моє вміння комунікувати з військовослужбовцями допомагає дотримуватися і виконувати складні службові обов'язки і завдання.	50	50	50	50
5	Мені, як майбутньому офіцерові, не завжди вдається впливати на ситуації, що відбуваються навколо.	38,9	37,5	61,1	62,5
6	Почуття громадянської відповідальності пробуджує в мені мотивацію до якісного виконання службових цілей і завдань.	52,8	54,2	47,2	45,8
7	У мене є боязнь до складнощів військової служби.	34,7	33,3	65,3	66,7
8	Іноді мені, як майбутньому офіцерові, важко втілювати свої національні ідеї і суспільні мотиви у життя.	33,3	36,1	66,7	63,9
9	Інколи події, що виникають у небезпечних та екстремальних ситуаціях, викликають у мене почуття розгубленості.	43,2	40,3	56,8	59,7

Проаналізувавши отримані дані (табл. 2.5.), зауважимо, що респонденти ЕГ (56,6 %) та КГ (57,7 %) проявили достатній рівень готовності долати складнощі військової служби, так більшість із них мають почуття громадянської відповідальності, яке як наслідок пробуджує в них мотивацію до якісного виконання службових обов'язків, однак інколи

їм важко вирішувати певні задачі, без додаткового зовнішнього спонукання, а в екстремальних ситуаціях, вони зазначають, що виникає почуття розгубленості.

Такий загальний рівень відповідей респондентів ЕГ та КГ свідчить про необхідність командирам взводів, офіцерам-вихователям приділяти більше уваги обговоренню подібних ситуацій, проведенню бесід, демонстрації відеороликів щодо уникнення можливих складнощів військової служби, а також доведення результативності здійснення самоосвіти, покращення власної бойової та фізичної підготовки тощо.

Узагальнені результати рівня вихованості ЕГ та КГ за діяльнісно-комунікативним критерієм представлено на рис. 2.9.

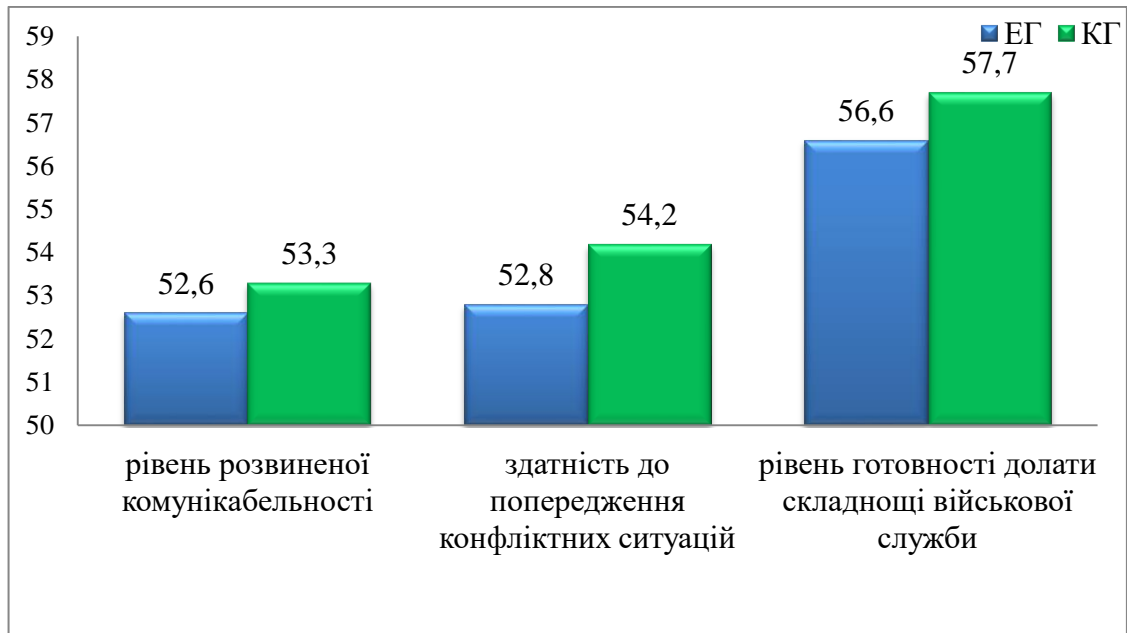

Рис. 2.9. Узагальнені результати виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за діяльнісно-комунікативним критерієм у респондентів ЕГ та КГ (констатувальний етап педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши результати діагностування рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за даним критерієм, виявлено достатній рівень (54 % ЕГ та 55 % КГ) за всіма показниками, а саме рівень розвиненої комунікабельності (52,6 % ЕГ та 53,3 % КГ), здатність до попередження конфліктних ситуацій (52,8 % ЕГ та 54,2 % КГ), рівень готовності долати складнощі військової служби

(56,6 % ЕГ та 57,7 % КГ), що свідчить про необхідність здобувачам освіти підвищувати рівень власної комунікабельності, відвідувати спецкурси, факультативи, коуч-сесії тощо.

Узагальнені результати констатувального етапу педагогічного експерименту представлено на рис. 2.10.

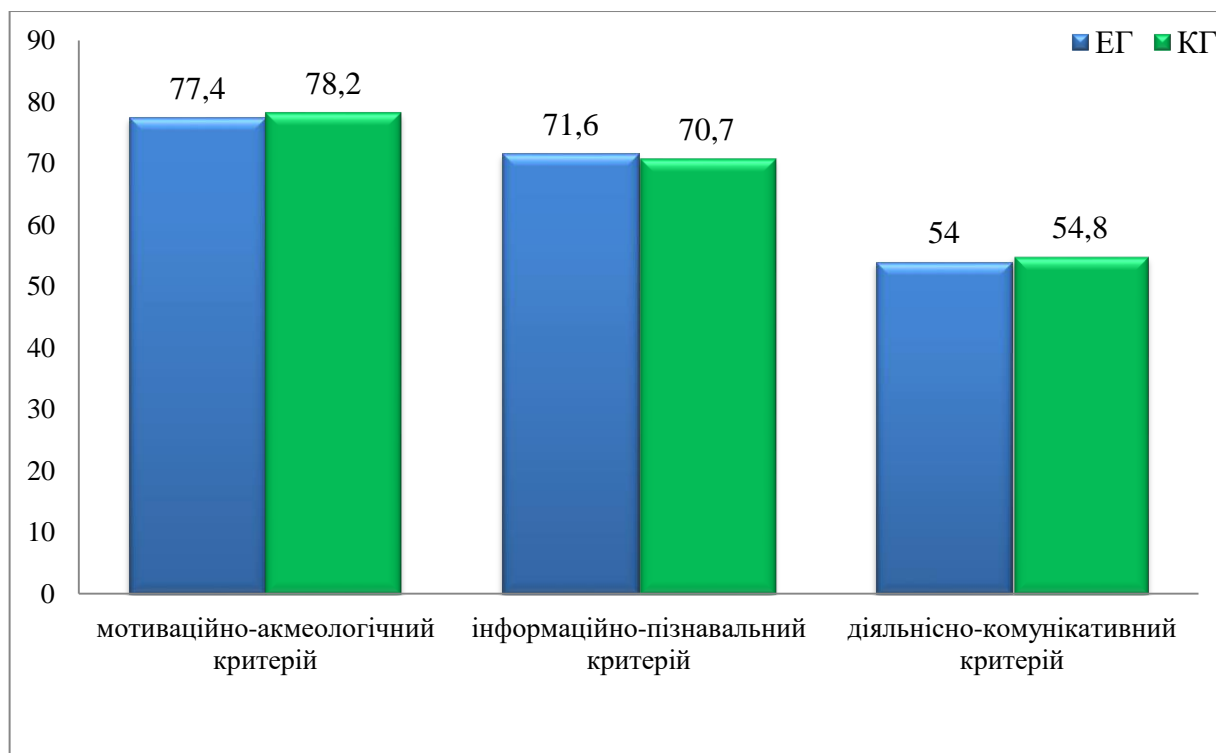

Рис. 2.10. Узагальненні результати рівня вихованості ГВ МО ВЗВО на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Отже, отримані результати свідчать про достатній рівень (66,7 % ЕГ та 68 % КГ) вихованості ГВ МО ВЗВО загалом (за мотиваційно-акмеологічним критерієм (77,4 % ЕГ, 78,2 % КГ) прослідковується середній рівень, за інформаційно-пізнавальним (71,6 % ЕГ, 70,7 % КГ) – середній рівень та діяльнісно-комунікативним (54 % ЕГ, 55 % КГ) – достатній рівень).

Для оцінювання рівня вихованості ГВ МО ВЗВО також було використано кваліметричні анкети-вимірювальники (табл. 2.6.).

Кваліметрична модель оцінки вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти

Критерії	Вага	Показники	Вага	Ступінь прояву				
				0	0,25	0,5	0,75	1
1	2	3	4	5	6	7	8	9
мотиваційно-акмеологічний	0,33	а) усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33			+		
		б) прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності	0,33		+			
		в) мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33			+		
інформаційно-пізнавальний	0,33	а) рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності	0,33		+			
		б) рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями	0,33			+		
		в) рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців;	0,33			+		
діяльнісно-комунікативний	0,33	а) рівень розвиненої комунікабельності	0,33		+			
		б) здатність до попередження конфліктних ситуацій	0,33		+			
		в) рівень готовності долати складнощі військової служби	0,33		+			

Отже, отримані дані під час констатувального етапу педагогічного експерименту засвідчили, що наявна система виховання ГВ МО ВЗВО потребує удосконалення, тому наступним етапом наукової розвідки стане впровадження в освітній процес ЕГ структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

2.2. Обґрунтування структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Згідно з алгоритмом наукової розвідки, після з'ясування сучасного стану рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за допомогою визначених критеріїв, показників та рівнів була виявлена потреба у розробці сучасної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, яка забезпечить підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО.

У цьому підрозділі будуть сформульовані конкретні цілі і завдання; обґрунтовані теоретико-методичні основи (методологічні підходи, принципи, функції), що слугуватимуть підґрунтям для вибору й використання у взаємозв'язку і взаємодії відповідних форм і методів для підвищення рівня вихованості ГВ МО; визначені необхідні організаційно-педагогічні умови, що забезпечуватимуть успішне виконання виховних завдань.

А. Харківська зазначає, що «в сучасних умовах розробляють такі моделі освітнього процесу, що допомагають утвердити якісно нові взаємини між його учасниками. Ці взаємини спрямовані на гуманізацію та активізацію навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів-учасників освітнього процесу, забезпечувати інтенсивне оволодіння ними необхідного комплексу знань, умінь і навичок, а також гармонійний розвиток особистості майбутнього фахівця, сприяти адаптації його до нових умов життя» [116].

М. Фіцула модель представляє як ««сміслову» представлену і матеріально реалізовану систему, яка адекватно відображає предмет дослідження (наприклад, моделює оптимізацію структури навчального процесу, управління навчально-виховним процесом тощо), є засобом теоретичного дослідження педагогічних явищ через уявне створення (моделювання) життєвих ситуацій; допомагає пізнати закономірність поведінки людини у різних ситуаціях» [109, с. 32]; «речова, знакова

або мисленна система, яка відтворює, імітує, відображає принципи внутрішньої організації або функціонування об'єкта, його властивості, ознаки чи характеристики» (Г. Шандригось) [125; 86, с. 274]; «концептуальний інструмент, аналог певного фрагменту соціальної дійсності, що служить для зберігання та розширення знання про властивості й структуру процесів, що моделюються, орієнтований на управління ними» (В. Штофф) [132, с. 19]; матеріальний чи уявний об'єкт, яким у процесі дослідження деякої предметної галузі замінюють реальний об'єкт-оригінал [59]; система елементів, яка відтворює деякі сторони, зв'язки, функції об'єкта дослідження (В. Краєвський) [45, с. 333]; суб'єктивне відтворення у свідомості людини (групи людей) та зовнішнє відображення різними способами формами найістотніших ознак, рис і якостей, які властиві конкретному об'єкту або процесу, які об'єктивно йому (об'єкту) притаманні і дають загальну уяву про феномен, що нас цікавить, чи його окремі складники (Г. Єльнікова, О. Зайченко, В. Маслов) [104, с. 180];

У нашому дослідженні, при розробці авторської моделі, будемо спиратися на визначення надане В. Штоффом.

Здійснюючи процес моделювання, відповідно до четвертого завдання наукової розвідки, надамо декілька визначень понять «моделювання», «педагогічне моделювання», які стануть підґрунтям у розробці моделі системи.

Моделювання:

- «метод дослідження об'єктів, пізнання на їх моделях; побудова й вивчення моделей реальних предметів і явищ, органічних і неорганічних систем, інженерних пристроїв, різних процесів: фізичних, хімічних, біологічних, соціальних, – раціоналізації способів їх побудови, управління тощо» (О. Івін) [110, с. 221];

- «метод дослідження різних явищ і процесів, вироблення варіантів управлінських рішень» (А. Третьак) [108];

- «вивчення певного об'єкта за допомогою спостережень або експериментів, проведених із його моделлю» (М. Саєнко) [92];
- «процес, створення, дослідження та використання моделі» (О. Семенова) [93, с. 301].

«Педагогічне моделювання» розкривається як відображення характеристик існуючої педагогічної системи в спеціально створеному об'єкті» (А. Харківська) [113]; науково обґрунтоване конструювання, яке відповідає заданим вимогам і наміченій побудові майбутньої моделі досліджуваного педагогічного процесу, враховуючи властивості, які вивчаються під час педагогічного експерименту. Метою педагогічного моделювання є виявлення можливостей удосконалення навчально-виховного процесу, пошуку резервів підвищення його ефективності і якості на основі аналізу моделі (С. Гончаренко) [27, с. 213].

Проаналізувавши вищенаведені визначення категорії «педагогічне моделювання», під цим поняттям будемо розуміти науково обґрунтоване конструювання, об'єднання різних видів педагогічної діяльності або досліджуваних (відповідно до теми наукової розвідки) характеристик освітньої системи в штучно розробленої моделі (схеми). Метою даного процесу є встановлення можливостей щодо підвищення ефективності педагогічної системи загалом та освітнього процесу зокрема або встановлення ризиків, які необхідно (за наявності) усунути.

Відповідно до алгоритму дослідження проаналізуємо наявні моделі систем виховання досліджуваних феноменів для різних груп здобувачів освіти.

В. Долженком у науковій розвідці «Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі» розроблено модель системи виховання загальнолюдських і національних цінностей, що включає в себе такі компоненти, як мета, засіб, зовнішні, внутрішні аспекти, проміжний і кінцевий результат [33, с. 13–14]. Однак, на наш погляд, модель має містити, окрім зазначених складових, ще й завдання, теоретико-

методологічні основи досліджуваного явища (методологічні підходи, принципи, функції), діагностичний інструментарій тощо.

Грунтовною є розроблена структурно-функціональна модель формування гармонійних міжособистісних відносин майбутніх педагогів, яку представила О. Борзик: цільовий блок – мета, основні та проміжні завдання, рольові позиції безпосередніх чи опосередкованих учасників цього процесу: суб'єкти, об'єкти й агенти змін; теоретико-методологічний – методологічні підходи, закономірності, принципи; змістовний – зміст професійної підготовки, виховання та спеціальний зміст, що продукується мотиваційним, когнітивним, афективним й інтеракційним компонентами гармонійних міжособистісних відносин; організаційно-дієвий – етапи організації й реалізації спеціального змісту, змісту професійної підготовки й виховання, форми, методи, засоби едукативного впливу на свідомість, духовність та особистісні якості майбутніх фахівців зазначеного профілю; діагностично-коригувальний – рівні, критерії, показники, діагностичний інструментарій [14].

Нам імпонує розроблена структурно-функціональна модель системи виховання соціальних цінностей у майбутніх педагогів дошкільної освіти О. Капустіною, що представлена із трьох блоків (теоретико-методологічний, змістовно-технологічний, діагностико-результативний), ґрунтується на аксіологічному, культурологічному, системному, компетентнісному, діяльнісному методологічних підходах, включає мету, завдання, принципи виховання, функції виховання, змістовий ресурс, педагогічну практику, форми, методи і засоби виховання соціальних цінностей, педагогічні умови, результат [41].

О.Ставицький у дисертаційній роботі «Теоретичні та методичні засади професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників» представив такі складові педагогічної системи професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників є: концептуальна частина (мета, зміст, принципи та функції виховання курсантів-прикордонників); процесуальна частина

(об'єкти і суб'єкти, етапи професійного виховання, зв'язки між складовими); методичне забезпечення (напрями, форми та методи, оцінка та корекція результатів професійного виховання; взаємозв'язки між ними) [98, с. 28–29]. Доречним було б, на наш погляд, додати до даної системи також завдання та методологічні підходи досліджуваного процесу.

А. Кравченя вважає, що компоненти структури повинні перебувати у взаємодії, взаємодоповнювати один одного та бути взаємопов'язані, а в сукупності забезпечувати цілісне функціонування; зміст визначених компонентів, за потреби, може коригуватися [44, с. 60].

Здійснийвший ґрунтовний аналіз представлених науковцями моделей системи, нами розроблено структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти (рис. 2.11.), складові якої структуровані та взаємопов'язані мають функціональну орієнтованість. Розроблена структурно-функціональна модель містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову, методологічну, організаційну, функціональну.

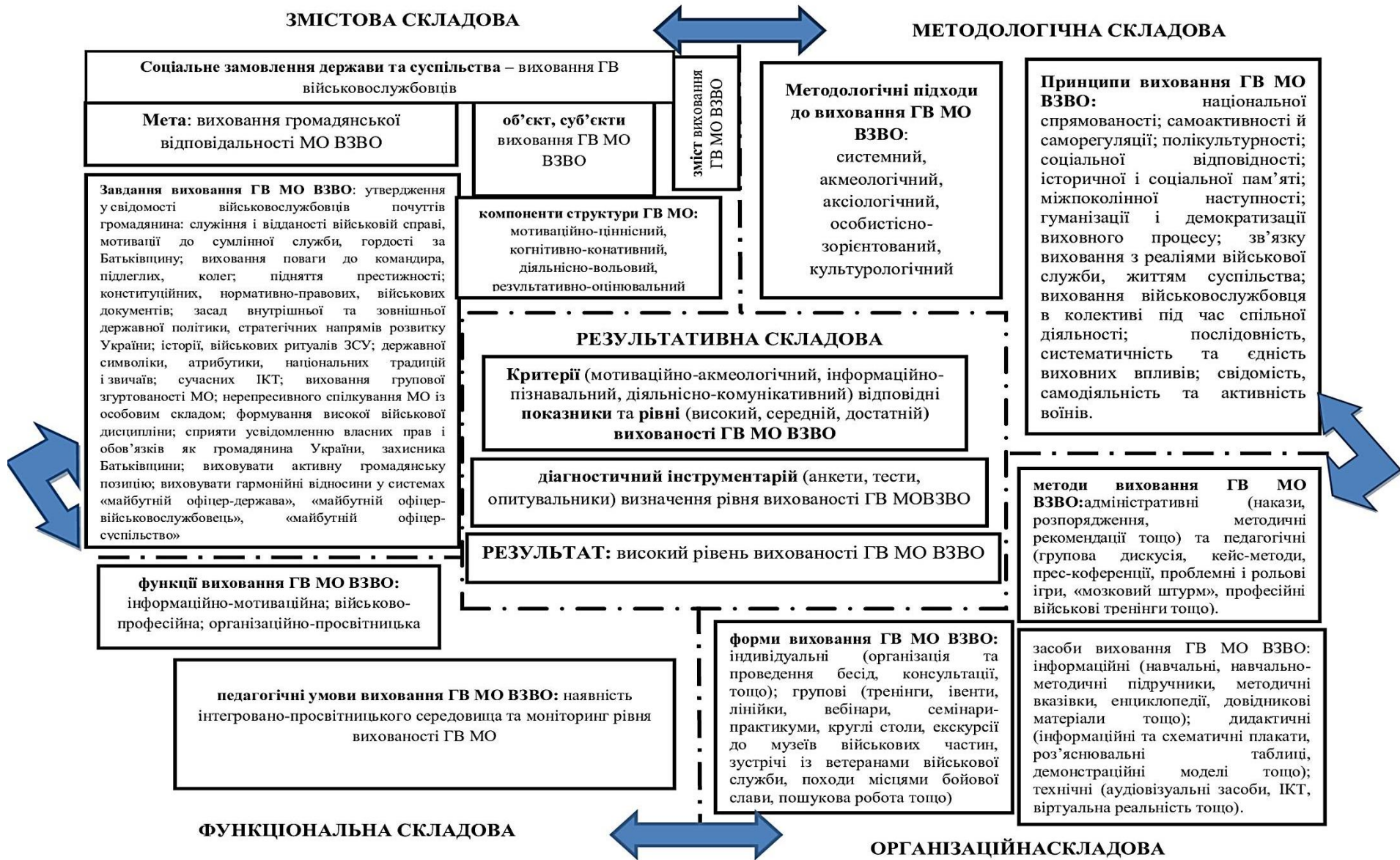

Рис. 2.11. Структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Розкриємо змістове наповнення кожної із складових розробленої структурно-функціональної моделі системи.

Змістова складова містить соціальне замовлення держави та суспільства, мету, об'єкт, суб'єкти, зміст, компоненти структури ГВ МО та завдання виховання ГВ МО ВЗВО.

Соціальне замовлення держави та суспільства визначено як виховання громадянської відповідальності військовослужбовців.

Мета даної структурно-функціональної моделі системи – виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО.

Об'єкт– процес виховання військовослужбовців; суб'єкти – майбутні офіцери – курсанти ВЗВО.

Погоджуємося із А. Харківською, яка зазначає, що: «основні стратегічні пріоритети в рамках їх ринкової діяльності, сучасного нестабільного навколишнього середовища, загострення конкуренції між ними складаються у досягненні стійкого становища на ринку освітніх послуг за рахунок розробки нових напрямів розвитку освітньої діяльності, розширення асортименту послуг, що надаються» [117, с. 134].

Отже, мета дослідження реалізується через конкретизовані завдання.

Завданнями, які підвищують рівень вихованості ГВ МО ВЗВО за:

- мотиваційно-ціннісним компонентом ГВ МО – 1) утвердження у свідомості військовослужбовців почуттів громадянина: служіння і відданості військовій справі, мотивації до сумлінної служби, гордості за Батьківщину; 3) виховання поваги до командира, підлеглих, колег; 4) підняття престижності;
- когнітивно-конативним компонентом ГВ МО – вивчення: 5) конституційних, нормативно-правових, військових документів; 6) засад внутрішньої та зовнішньої державної політики, стратегічних напрямів розвитку України; 7) історії, військових ритуалів ЗСУ; 8) державної символіки, атрибутики, національних традицій та звичаїв; 9) сучасних ІКТ;

- діяльнісно-вольовим компонентом ГВ МО – 10) виховання групової згуртованості МО; 11) нерепресивного спілкування МО із особовим складом; 12) формування високої військової дисципліни;
- результативно-оцінювальним компонентом структури ГВ МО – 13) сприяти усвідомленню власних прав і обов'язків як громадянина України, захисника Батьківщини; 14) виховувати активну громадянську позицію; 15) виховувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство».

Продемонструємо відповідність визначених завдань досягненню мети дослідження через підвищення рівня вихованості за розробленими компонентами структури ГВ МО (рис. 2.12.)

Рис. 2.12. Відповідність завдань структурним компонентам ГВ МО

Основними складниками змісту громадянської освіти, як вважає О. Бабакіна є: «базові знання про суспільство й механізми його функціонування; знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні; уміння, комунікативні навички, розвиток

критичного мислення, ініціативи, здатності вирішувати конфлікти; уміння, необхідні для відповідальної участі в громадсько-політичних процесах; цінності демократичного суспільства; формування критичного ставлення до негативних явищ у суспільному житті; створення умов для набуття досвіду громадянської дії, демократичної поведінки; вироблення вміння формувати соціально активну особистість, її політичну та правову культуру, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей» [4, с.182–183].

Погоджуючись із О. Бабакіною, вважаємо, що зміст виховання ГВ МО ВЗВО безперервно розвивається. У міру ускладнення суспільного життя, науково-технічного прогресу підвищуються і розширюються вимоги до членів суспільства, з'являється потреба в нових, осучасненні існуючих змістовних аспектах громадянської відповідальності.

Методологічна складова – включає методологічні підходи та принципи виховання ГВ МО ВЗВО.

Визначивши завдання, що сприятимуть досягненню поставленої мети дослідження, обґрунтуємо методологічні підходи (системний, акмеологічний, аксіологічний, культурологічний, феноменологічний) до системи виховання ГВ МО ВЗВО.

Системний підхід. Використання системного підходу до виховання досліджували О. Бабакіна [4], І. Бех [8], С. Гончаренко [28], О. Молчанюк [56; 57; 58], Г. Пономарьова [71–81], А. Харківська [116; 112; 80; 120; 115; 118], Х. Шапаренко [126; 127], Е. Юдін [134] та інші.

С. Гончаренко, В. Кушнір і Г. Кушнір системний підхід розглядають якособливо важливий методологічний напрям, в основі якого лежить розгляд педагогічних об'єктів як систем. Системний підхід спирається на домінуючу роль цілого щодо його частин. Він передбачає послідовний перехід від загального до часткового, коли в основі цього переходу лежить певна визначена мета. Системний підхід при дослідженні складноорганізованих об'єктів дає змогу реалізувати принципи єдності, розвитку, глобальної мети,

функціональності, поєднання децентралізації і централізації, ієрархії, визначеності, організованості [26, с. 4–5].

Р. Акофф вважає, що принциповою настановою системного підходу є урахування впливу на ефективність організації всіх істотних чинників у їх взаємодії «сутність» системного підходу полягає в дослідженні найбільш загальних форм організації, що припускає, перш за все, вивчення частин системи, взаємодії між ними, дослідження процесів, що поєднують частини системи з цілями [1]; «методологічний напрям у вивченні реальності, що розглядає будь-який її фрагмент як систему» (С. Максименко) [52, с. 106].

Слушною є думка А. Харківської, яка наголошує, що «впровадження системного підходу в контексті сучасних ринково-економічних відносин сприяє постійному перетворенню та вдосконаленню системи освіти. Сучасна освіта, спираючись на системний підхід, готує випускників до адаптації в різних умовах і обставинах професійної діяльності, розвиває в них здатність до самонавчання та самовдосконалення, сприяє швидкому освоєнню нових умінь і навичок» [116, С. 35.].

Отже, використання системного підходу до виховання ГВ МО ВЗВО дозволить проаналізувати різні шляхи досягнення визначеної мети за допомогою розробки відповідної структурно-функціональної системи; системний підхід, у цьому випадку, буде виступати як засіб для вирішення у науковій роботі завдань.

Наступним методологічним підходом розглянемо – акмеологічний, який досліджували Б. Ананьєв [2; 3], В. Беспалько [6], В. Вакуленко [15; 16], Н. Кузьміна [47; 48], В. Максимова [53], Х. Шапаренко [128] та інші.

Як зазначає Г. Пономарьова, «акмеологія, як теорія найвищих досягнень людини і цивілізації (акме – «квітучий стан»), корисна педагогові в процесі побудови виховної діяльності, у центрі уваги якої постають позитивні, гуманістичні досягнення цивілізації. Вивчаючи людину і спираючись на дані життя й культури, акмеологія шукає закономірності вияву максимальних можливостей особи й одночасно порушує пріоритетні

для культури (а також і для виховання) питання про зміни в житті, які б сприяли реалізації людських талантів» [78, с. 33].

А. Деркач визначає сутність акмеологічного підходу у здійсненні комплексного дослідження цілісності суб'єкта, який проходить ступінь зрілості, у вивченні його особистісних і суб'єктно-діяльнісних характеристик, що вивчаються у єдності, у всіх взаємозв'язках, для того, щоб сприяти досягненню вищих рівнів розвитку, на які може піднятися кожен [31; 78, с. 33].

«Акмеологічний підхід орієнтує освітній процес на цілісний і стійкий розвиток майбутніх фахівців з новим інтегративним способом креативного мислення, сформованими здатностями самореалізації та адаптації в сучасному світі, тобто тих чинників, які закладено в основу підприємницької компетентності» [38, с. 84].

А. Шабалдак наголошує, що «вагомим підґрунтям реалізації акмеологічного підходу в підготовці майбутніх офіцерів десантно-штурмових військ є розробка акмеологічної технології особистісного та професійного становлення курсантів і формування їхньої готовності до професійної діяльності» [124, с. 170].

Н. Осадчук у дослідженні «Культурологічна підготовка майбутніх офіцерів радіотехнічних спеціальностей на засадах акмеологічного підходу» доводить, що «ефективність упровадження акмеологічного підходу в процес культурологічної підготовки майбутніх офіцерів в умовах закладу вищої освіти забезпечується сукупністю чинників і умов для формування готовності майбутніх офіцерів до оптимальної самореалізації в культурологічній діяльності, що визначається відповідним рівнем сформованості їх культурологічної компетентності» [68, с. 70].

Отже, використання даного методологічного підходу до виховання ГВ МО ВЗВО сприяє розумінню особливостей становлення та розвитку особистості майбутнього офіцера враховуючи при цьому формування його світогляду, духовності; виховання у нього активної громадянської

позиції, як під час служби, так і при різних політичних, соціальних, життєвих ситуаціях.

У процесі дослідження виховання ГВ МО ВЗВО вважаємо за необхідне враховувати аксіологічний підхід, який став предметом наукового пошуку І. Бега [7], Є. Бондаревської [10; 11], О. Войчун [22], Г. Пономарьової [78], М. Роганової [88], В. Серікова [95; 96], Н. Ткачової [105] та інших.

Ціннісний підхід, що зосереджує увагу дослідників на вивчення цінностей як смислоутворювальних засад виховання, дає можливість зрозуміти цінності виховання як його культурний зміст, суспільно схвалені й передані з покоління в покоління зразки педагогічної культури, відбиті в духовному житті людини, зразках виховних відносин, у педагогічних теоріях, системах, технологіях (Є. Бондаревська) [12; 78, с. 35].

Н. Ткачова зазначає, що аксіологічний підхід дозволяє у процесі дослідження різноманітних педагогічних явищ і процесів визначати напрями їхнього подальшого розвитку з позиції введення певних гуманістичних ціннісних орієнтирів [105, с. 212].

Аксіологічний підхід, як вважає О. Войчун, сприяє переорієнтації цінностей у особистісній ієрархії студента, тобто особисті матеріальні цінності поступаються національним, таким, як любов до України, мови, традицій, історії українського народу [22, с. 122–123].

Г. Пономарьова наголошує, що «розробка виховних концепцій, ідей і підходів у вихованні студентської молоді дозволяє викладачам спеціальних навчальних закладів усіх типів активно перебудовувати освітню діяльність із метою створення оптимальних умов для всебічного саморозвитку особистості відповідно до загальнолюдських цінностей. А це передбачає насамперед звернення до певної системи цінностей, пов'язаних із кращими національними звичаями, загальнолюдськими традиціями гуманізму як глобального світогляду, що визначає ставлення людини до навколишнього світу» [78, с. 35–36].

М. Роганова, досліджуючи виховні аспекти освітнього процесу, доводить, що загальнолюдські цінності і гуманістичні тенденції у культурному освітньо-виховному середовищі є пріоритетними для аксіологічного підходу. «... Педагогічний аспект даного підходу полягає в тому, що об'єктивні цінності світової, вітчизняної і народної культур стануть специфічними потребами особистості, що формується і розвивається, стійкими життєвими орієнтирами людини, за умови перекладу їх у суб'єктивні смисли» [88, с. 27].

Ціннісний підхід до виховання ГВ МО ВЗВО є одним із найважливіших, відповідно до теми нашого дослідження, оскільки завдяки використанню даного підходу до досліджуваного явища у військовослужбовців виховується ціннісне ставлення до інституції влади, державної символіки, історії України, її національних, духовних, культурних надбань, почуття патріотизму, громадянської відповідальності перед державою та суспільством, ціннісне ставлення до виконання службових обов'язків тощо.

Наступним методологічним підходом до обґрунтування та розробки системи виховання ГВ МО ВЗВО є особистісно-зорієнтований підхід, адже в сучасних умовах, специфікою навчання МО особистість стає пріоритетом, враховуючи уставні стосунки «командир-підлеглий» та особистісні цінності військовослужбовців.

Досліджуючи виховні аспекти при використанні даного підходу науковці, до сих пір не можуть дійти однозначності. Так, особистісно-орієнтований підхід представлено у роботах І. Бега [8], А. Бойко [9], Є. Бондаревської [13], Т. Гуменникової [30], В. Серікова [95], Н. Щуркової [133], І. Якіманської [136].

У проекті Концепції громадянської освіти та виховання зазначається, що «у центрі навчально-виховного процесу стоять інтереси особи (особистісно-зорієнтований підхід). За таких умов центральною ідеєю громадянської освіти є поняття невідчужуваних прав людини, а зміст

її спрямовується на виховання громадянина демократичного суспільства, патріота України, що прагне вільного вибору і будує свою діяльність на основі визнання абсолютної цінності прав людини. Особистісно зорієнтований підхід за формування змісту громадянської освіти передбачає врахування вікових особливостей учнів, розробку кожного конкретного етапу навчання за віковою вертикаллю у взаємопов'язаному контексті всього навчально-виховного процесу»[83].

Г. Пономарьова у дослідженні «Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах» здійснивши порівняльний аналіз робіт науковців виокремила, що «в основу сучасної теорії особистісно орієнтованого виховання покладено провідні ідеї зарубіжної гуманістичної теорії, вітчизняні положення особистісно орієнтованого підходу (І. Бех [8]); організація індивідуально-творчої, ціннісно-сміслової діяльності, що надає свободу вибору засобів життєдіяльності (Є. Бондаревська [13]); зазначено головну функцію виховання в педагогічній допомозі та підтримці (В. Серіков [95]), психологічному супроводі (І. Бех [8]) особистісно-моральної сфери вихованця; визнання учня головною дійовою фігурою всього освітнього процесу (І. Якіманська [136])» [78, с. 45].

«Особистісний підхід – послідовне ставлення викладача до студента як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. Це базова ціннісна орієнтація викладача визначала його позицію у взаємодії з кожним студентом і колективом (Український педагогічний словник) [28, с. 243].

Л. Маслак у статті «Основні етапи та принципи формування професійної іншомовної компетентності майбутнього офіцера» визначає, що «особистісний підхід полягає в тому, що при конструюванні і реалізації педагогічного процесу орієнтуються на особистість як суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід наполегливо вимагає визнання унікальності особистості, її інтелектуальної і моральної свободи, права на повагу; передбачає створення у навчанні і вихованні відповідних

умов для природного процесу саморозвитку задатків і творчого потенціалу особистості» [54].

І. Сопівник доводить, що «особистісно-орієнтований підхід забезпечував реалізацію у виховному процесі інтересів, потреб, нахилів, суверенітету окремої особистості» [97, С. 6].

Отже, підсумовуючи думки науковців, особистісно-зорієнтованому підході до виховання ГВ МО ВЗВО належить одна із провідних ролей у переорієнтації освітнього процесу у ВЗВО на «особистість» військовослужбовця; сприяє розвитку індивідуальних, креативних якостей ціннісно-сислової професійної та громадянської діяльності. Метою особистісно орієнтованого виховання ГВ МО ВЗВО є шанобливе ставлення до культурних, духовних та матеріальних цінностей, почуття патріотизму, любові до Батьківщини, відданості військовій справі, поваги до колег, їх думок, переконань тощо.

Слушною для нас є думка О. Молчанюк, яка показала взаємозв'язок культурологічного й особистісно-орієнтованого підходів «орієнтація освіти на культуру, визначає культурологічні проблеми освіти, зокрема ті, що засновані на людиноцентричній картині світу, особистісно орієнтованому підході, ідеях розвитку виховання в контексті культури, національно-культурної ідентифікації, гуманізації освіти та виховання» [58, с. 38].

Отже, наступним обґрунтуємо доцільність використання культурологічного підходу до виховання ГВ МО ВЗВО, який досліджували М. Бастун [5], І. Зязюном [39], О. Молчанюк [58], Т. Мельничуком [55], Г. Пономарьовою [78], Х. Шапаренко [126].

Культурологічний підхід до виховання:

- передбачає професійне становлення майбутнього педагога в загальнокультурному контексті як інтеграцію особистості студента зі сферою загальнолюдських цінностей, як складну інтегративну якість особистості, що виявляється в сукупності культур (педагогічної, методологічної, світоглядної, інтелектуальної, моральної, естетичної,

екологічної, релігійної, політичної, культури спілкування, культури праці, побуту тощо (Г. Пономарьова) [78, с. 40];

- забезпечує визнання пріоритету культури в освіті, вихованні та громадському розвитку (Х. Шапаренко) [126, с. 117];
- осмислення особистістю основних категорій культурної спадщини, сукупність зв'язків, відношень і результатів духовного виробництва минулих історичних епох, їх наступність і поступовість руху до створення нових культурних цінностей (Г. Гайсіна) [24, с. 37];
- дозволяє сформувати світогляд здобувачів освіти, реалізувати ідеї особистісно зорієнтованого підходу, людиноцентризму, що сприятиме вихованню соціальних цінностей (О. Капустіна) [41, с. 94];
- скеровує на створення умов щодо засвоєння і трансляції педагогічних цінностей і технологій, які забезпечують творчу самореалізацію особистості педагога у професійній діяльності (І. Ісаєва) [40, с. 87];
- бачення освіти через призму поняття культури, тобто її розуміння як культурного процесу, що здійснюється в культуровідповідному освітньому середовищі, усі компоненти якого наповнені людськими смислами та слугують людині, яка вільно виявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку та самовизначення у світі культурних цінностей (Є. Бондаревська) [13, с. 252].

Отже, врахування культурологічного підходу дозволяє розглядати процес виховання ГВ МО ВЗВО з погляду його ціннісно-сміслового розвитку, як громадянина, патріота своєї Батьківщини, високоморальну особистість. Особливістю цього підходу при вихованні ГВ МО є інтеграція культурних, матеріальних, духовних цінностей з військово-професійними знаннями, особистісними якостями (порядність, чесність, гідність, відданість військовій справі тощо), наукові знання та духовний досвід і спрямовує виховання на пошук людських (духовно-моральних) цінностей.

Визначивши методологічні підходи до виховання ГВ МО ВЗВО, з'ясуємо, яких принципів необхідно дотримуватися у процесі підвищення рівня вихованості ГВ.

Принципи виховання – це вихідні педагогічні положення, які тісно взаємопов'язані між собою, слугують керівними нормами у процесі діяльності майбутнього офіцера як вихователя. Їх сукупність визначає спрямованість, зміст, організацію, методику виховання та забезпечує системний підхід до виховання ГВ МО. Дані принципи складають методологічну та організаційно-педагогічну основу виховання ГВ; одночасно закладають підґрунтя формування громадянської відповідальності майбутніх офіцерів, з одного боку й вихованнями ними ГВ у підлеглих-військовослужбовців.

Отже, принципи виховання військовослужбовців – це «найбільш загальні провідні положення, які визначають мету, ідеали, зміст, методику та організацію процесу виховання у Збройних силах України» [103].

У проєкті Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України» визначено наступні принципи військово-патріотичного виховання: загальнодержавна спрямованість; пріоритет демократичних цінностей, повага до конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; виховання громадян на національно-патріотичних традиціях українського народу та Збройних Сил України; узгодженість змісту, форм і методів військово-патріотичного виховання, початкової військової підготовки та громадського сприяння безпеці і обороні України [84].

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України [63], зазначено, що «національно-патріотичне виховання спирається на загальнопедагогічні принципи виховання, такі як дитиноцентризм, природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, врахування вікових та індивідуальних особливостей. Водночас національно-патріотичне виховання має власні принципи, що відображають його специфіку. Серед них принципи: національної спрямованості; самоактивності й саморегуляції;

полікультурності; соціальної відповідності; історичної і соціальної пам'яті; міжпоколінної наступності» [63].

А. Кучерявий та Ю. Бура у статті «Спільні та відмінні цілі й принципи виховання майбутніх фахівців у вищих педагогічних та військових навчальних закладах» обґрунтували наступні принципи виховання, характерні для формування особистості й педагога і військового: «формування світогляду державного службовця; набуття усвідомлення студентами (курсантами) державотвірного змісту своєї професії; забезпечення мотивування студентів і курсантів до самовиховної роботи як майбутніх працівників державних служб і установ; забезпечення рефлексії професійного становлення майбутніх фахівців як держслужбовців» [49, с. 167–169].

Ми поділяємо думку дослідників і будемо спиратися на визначні ними принципи виховання при розробці авторської моделі системи ГВ МО ВЗВО.

До принципів виховання військовослужбовців також відносять: «цілеспрямованість; суспільна спрямованість; виховання воїнів у процесі воїнського труда і повсякденного життя; виховання в колективі та через колектив; суб'єкт-суб'єктний характер виховних взаємин; гуманізм і демократизм у поєднанні з високою вимогливістю та пошаною до особистості вихованця; опора на позитивні якості в особистості воїна і військового колективу; наступальність, активність, системність і конкретність виховних заходів; свідомість, самодіяльність та активність вихованців; сполучення комплексного, диференційованого та індивідуального підходу у виховній діяльності; єдність, погодженість і спадковість виховних впливів, зусиль і дій; оптимізація виховного процесу тощо» [103].

В. Петренко у підручнику «Методика виховної роботи у військових підрозділах» наголошує, що «додержання принципів виховання дозволяє командирю прогнозувати розвиток виховного процесу у підрозділі» [70, С. 275–278]. До таких принципів науковцем віднесено: гуманізацію

і демократизацію виховного процесу; зв'язок виховання з реаліями військової служби, життям суспільства; виховання військовослужбовця в колективі у процесі спільної діяльності; єдність вимог і повага до особистості воїна; послідовність, систематичність та єдність виховних впливів; відповідність віковим (призовним) та індивідуальним особливостям воїнів; свідомість, самодіяльність та активність воїнів [70, С. 275–278].

Підсумовуючи вищенаведені принципи виховання, виховання громадянськості, принципи національно-патріотичного виховання у військовослужбовців, до принципів виховання ГВ МО ВВО відносимо:

- національної спрямованості «передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися належністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави» [84];

- самоактивності й саморегуляції «забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках» [84];

- полікультурності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської [84];

- соціальної відповідності зумовлює потребу узгодження змісту і методів національно-патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання

в дітей і молоді готовності до захисту України та ефективного розв'язання життєвих проблем [84];

- історичної і соціальної пам'яті спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності [84];

- міжпоколінної наступності, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні [84];

- гуманізації і демократизації виховного процесу означає, що вся виховна робота у підрозділі підпорядковується завданням формування громадянина, захисника незалежної України [70, с. 275–278];

- зв'язку виховання з реаліями військової служби, життям суспільства передбачає ознайомлення з повсякденним життям військового підрозділу, Збройних сил України, їх завданнями, з життям і діяльністю українського народу; залучення військовослужбовців до проведення заходів загального рівня (наради, виконання культмасових заходів тощо) [70, с. 275–278];

- виховання військовослужбовця в колективі у процесі спільної діяльності реалізується на засадах соціальних та статутних відносин у колективі у процесі вирішення завдань навчально-бойової підготовки, пізнавальної діяльності [70, с. 275–278];

- послідовність, систематичність та єдність виховних впливів характеризується єдністю вимог командирів, колективу, батьків [70, с. 275–278];

- свідомість, самодіяльність та активність воїнів передбачає формування свідомої, творчої особистості воїна, вимагає його активної самодіяльності та політичної активності [70, с. 275–278];

Отже, представлені принципи ГВ МО ВЗВО сприятимуть підвищенню рівня вихованості, якщо застосовувати їх у поєднанні один із одним.

Організаційна складова – охоплює методи, форми та засоби виховання ГВ МО ВЗВО.

Досягнення поставлених завдань виховання ГВ МО ВЗВО можливе завдяки правильно підібраним методам, формам та засобам даного процесу.

Під методами виховання ГВ МО будемо розуміти сукупність способів і прийомів впливу на військовослужбовців з метою розвитку громадянської відповідальності як здатності особистості формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство» використовуючи надбанні знання конституційних прав, свобод і законів держави, історії України, її традицій, та виховані особистісні якості (патріотизм, чесність, справедливість, толерантність тощо).

У Концепції національно-патріотичного виховання молоді зазначено, що форми й методи виховання повинні базуватися на українських народних традиціях, кращих надбаннях національної та світової педагогіки й психології [62].

Як обґрунтовує Г. Пономарьова, ефективними методами (формами) трансляції ціннісного змісту навчання та виховання є: розповіді на етичну тему (яскравий, емоційний виклад конкретних духовно орієнтованих фактів і подій, у якому розкривається зміст етичних понять, актуалізується позитивне ставлення до вчинків, відповідних етичних норм), за допомогою яких реалізується метод позитивного прикладу; етичні бесіди, що будуються на аналізі й обговоренні конкретних фактів і подій із повсякденного життя або професійної практики, прикладів із художньої літератури, періодичного друку, кінофільмів тощо [78, с. 36–37].

На сайті «osvita.ua» знаходимо такі методами військово-патріотичного виховання молоді, як: «переконавання – формування впевненості в суспільній корисності діяльності з підготовки до захисту Вітчизни; стимулювання – реалізується в різноманітних формах заохочення та змагання; особистий приклад – діяльність вихователя, який має бути взірцем для молоді, має забезпечувати педагогічні вимоги, вміє давати доручення і перевіряти його виконання; самопідготовка – процес активного формування

і самовдосконалення молодшої людини, виховання почуття патріотизму, яке реалізується шляхом самозобов'язання, самостійного навчання та самоконтролю» [19].

Отже, до методів виховання ГВ МО ВЗВО віносимо: адміністративні (накази, розпорядження, методичні рекомендації тощо) та педагогічні (групова дискусія, кейс-методи, прес-коференції, проблемні та рольові ігри, «мозковий штурм», професійні військові тренінги тощо).

До форм виховання ГВ МО ВЗВО включено: індивідуальні (організація та проведення бесід, консультацій тощо); групові (*тренінги* (1. «1) тренування, а також спеціальний тренувальний режим; 2) спеціальне приміщення для тренування» [17, с. 1265]; 2. «метод активного навчання, спрямований на розвиток знань, умінь, навичок і соціальних установок. Він досить часто використовується, якщо бажаний результат – це не тільки отримання нової інформації, але і застосування отриманих знань на практиці» [37; 91, с. 494]), *івеннти* (1. «запланована та організована подія, наприклад громадські збори чи спортивний матч» [138]; 2. «діяльність, яка планується з особливою метою і зазвичай включає багато людей, наприклад, зустріч, вечірка, виставка або конференція» [139]), *лінійки*, *вебінари* («технологія, яка дозволяє в повній мірі відтворити умови колаборативної (спільної) форми організації навчання, а саме семінарського, лабораторного занять, лекцій, використовуючи засоби аудіо-, відео- обміну даними та спільної роботи з різноманітними об'єктами, незважаючи на те, що його учасники можуть фізично знаходитися в різних місцях» [60, с. 3–4]), *семінари-практикуми* («вид навчального заняття, який передбачає під час його проведення активну участь слухачів курсів підвищення кваліфікації, що відбувається при включенні їх у різні види освітньої та управлінської діяльності, наступне обговорення ключових питань із з'ясуванням думок і ставлення слухачів до даного об'єкта, обговоренні й аналізі актуальних проблем реалізації завдань освітньої політики та інноваційної освітньої й управлінської практики, набуття відповідних практичних умінь і навичок»

[94, с. 4]), «круглі столи», екскурсії до музеїв військових частин, зустрічі із ветеранами військової служби, походи місцями бойової слави, пошукова робота тощо).

Засобами виховання ГВ МО ВЗВО є інформаційні (навчальні, навчально-методичні підручники, методичні вказівки, енциклопедії, довідникові матеріали тощо); дидактичні (інформаційні та схематичні плакати, роз'яснювальні таблиці, демонстраційні моделі тощо); технічні (аудіовізуальні засоби, ІКТ, віртуальна реальність тощо).

Функціональна складова – містить функції та педагогічні умови виховання ГВ МО ВЗВО.

Наступним проаналізуємо наявні функції виховання та визначимо функції ГВ МО ВЗВО.

Вітчизняні дослідники пропонують використовувати у процесі освітньої та виховної діяльності такі функції: аналітично-діагностична, проєктивно-прогностична, організаційно-діяльнісна, оцінно-результативна, корекційно-регулювальна (Г. Пономарьова) [78, с. 255]; організаційно-інформаційна, мотиваційна, розвивально-комунікаційна (А. Харківська) [118]; інтегративна, конструктивна, світоглядна та аксіологічна (О. Дубасенюк) [34, с. 23–24].

Як слушно вважають А. Кобзар, О. Копаниця, В. Грицюк «головною функцією, яка покладається на фахівців Збройних Сил України, які займаються виховною організаційно-психологічною роботою, визначається виховна» [21, с. 274], адже «вона полягає в здійсненні цілеспрямованого і організованого впливу на розум, почуття, волю, поведінку особового складу з метою формування у них наукового світогляду, особистісних рис громадянина України на основі відродження традицій національної свідомості і самосвідомості, військового (військово-професійного), морального, правового, фізичного, екологічного розвитку; досягнення високого морально-психічного стану особового складу, згуртованості військових підрозділів та їх готовності успішно вирішувати

різноманітні завдання військової служби як в мирний час, так і особливий період» [21; 20, с. 137].

Грунтовне вивчення і критичний аналіз доробок вітчизняних учених дозволив виділити наступні функції виховання ГВ МО ВЗВО: інформаційно-мотиваційну, військово-професійну та організаційно-просвітницьку.

Як слушно зазначає В. Шемчук інформаційна функція забезпечує обмін інформації, сприяє інформатизації суспільства, комунікації у світовому інформаційному просторі, дотриманню інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки [129].

А. Харківська наголошує, що у процесі освітньої діяльності слід використовувати інформаційно-аналітичну функцію, яка сприяє виявленню та аналізу проблем, забезпечує збір інформації та розробку проєктів вирішення проблем [119, с. 182].

Одними із важливих характеристик **мотиваційної** функція, як зазначає О. Харчишина, є забезпечення ефективності людських ресурсів, стимулювання до креативного, мислення і прояву лідерських здібностей ... підґрунтям мотиваційної функції є цінності, місія, різноманітні символи та норми [122].

Мотиваційна функція охоплює розробку і використання стимулів до ефективної взаємодії суб'єктів спільної діяльності [111].

Отже, інформаційно-мотиваційна функція виховання ГВ МО ВЗВО забезпечує процеси збору, аналізу та обробки інформації військово-патріотичного характеру майбутніми офіцерами з метою формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; підвищення рівня мотивації до виховання ГВ, як власної, так і в підлеглих (активної національно-патріотичної позиції, відданості Батьківщині, поваги до її історії, національних, культурних, духовних надбань); впливає на процес розвитку і саморозвитку ГВ МО ВЗВО; а також усвідомлення сутності і значущості виконання громадянського і військового обов'язку.

У полі дослідницької проблематики слушним став досвід І. Романюк, який наголошує, що військово-професійна функція «полягає в підвищенні професійних знань та методичних навичок, безумовному виконанні вимог керівних документів стосовно морально-психологічного забезпечення діяльності підрозділів, теоретичній підготовці в галузі військової психології, педагогіки, соціології, політології, історії України та її Збройних Сил, вмінні застосовувати їх у практичній діяльності» [89, с. 140].

Отже, військово-професійна функція має сприяти: систематизації загальних, професійних знань щодо основ виховання ГВ МО ВЗВО та умінь і навичок використовувати їх у процесі виконання своїх службових обов'язків перед державою і суспільством; підвищенню рівня військової дисципліни та профілактики правопорушень; попередженню конфліктних ситуацій та подоланню складнощів військової служби.

«Культурно-просвітницька функція – полягає у впровадженні комплексу культурно-просвітницьких заходів у виховання особового складу, формуванні у нього високої духовної культури і моральних якостей, почуття патріотизму, вірності традиціям українського народу, задоволення естетичних потреб» [89, с. 140].

Організаційно-просвітницька функція виховання ГВ МО ВЗВО полягає в організації та проведенні інформаційно-пропагандистських заходів, підвищенні результативності впливу на їх свідомість та поведінку щодо оволодіння МО системою загальних, професійних та фахових компетентностей необхідних для виховання ГВ (патріотизму, чесності, почуття поваги до інституцій влади, захисту громадян, активної громадянської позиції тощо) у процесі освітньої, виховної та популяризаційної діяльності.

Досягненню очікуваного результату сприяють також визначені педагогічні умови виховання ГВ МО ВЗВО.

Вітчизняні дослідники під педагогічними умовами розуміють: обставини, що зумовлюють певний напрям розвитку педагогічного процесу

Є. Хриков [123]; особливості організації освітнього процесу у ЗВО, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості здобувача освіти, об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення (О. Дурманенко) [35, с. 136]; системний комплекс додаткових домінуювальних елементів, уведених у навчально-виховний процес, що спричинять позитивні та незворотні зміни рівня готовності майбутніх учителів (Н. Олійник) [67, с. 57]; сукупність психолого-педагогічних методів, засобів і прийомів, необхідних для здійснення виховного впливу на особистість із метою формування ціннісних орієнтацій студентської молоді. (О. Горбенко) [29, с. 120]; взаємозумовлена сукупність компонентів, які забезпечують успішну реалізацію рольової перспективи як стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів (Т. Яблонська) [135, с. 129]; сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на виконання поставлених у педагогіці завдань (А. Найн) [61, с. 9].

Підсумовуючи думки науковців щодо визначення дефініції «педагогічні умови», зазначимо, що педагогічні умови повинні бути гнучкими та динамічними (розвиватися в залежності від ускладнень цілей військової, освітньої підготовки на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях, причому основні зміни будуть відбуватися у змісті самих педагогічних умов і в характері взаємодії між ними).

Педагогічні умови підготовки майбутнього офіцера до виховання громадянської відповідальності це сукупність заходів, які повинні під час освітнього процесу сприяти досягненню МО необхідного рівня вихованості ГВ.

Я. Великий у статті «Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку: концептуальний підхід» виявив педагогічні умови концептуального підходу до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку: виявлення особливостей громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку, зокрема громадянська

вихованість як необхідна складова його професійних якостей; усвідомлення значущості громадянської діяльності в майбутній професійній діяльності; орієнтація на сучасний розвиток освіти та прогностичні тенденції суспільства; розробка концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу, яка базується на загальнонаукових підходах (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний, креативний); уточнення компонентної структури, критеріїв, показників і рівнів громадянської вихованості особистості в контексті громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; інтеграція змісту, форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку в комплексі виховних справ [18].

При визначенні необхідних педагогічних умов врахуємо організаційно-педагогічні умови, які виділив С. Овчаров: сучасне інформаційно-освітнє середовище вищого навчального закладу; створення відповідної матеріально-технічної бази освітнього процесу; організація взаємозв'язку аудиторної та позааудиторної діяльності; використання в навчальному процесі нових ефективних педагогічних технологій; залучення студентів до спільної дослідницької діяльності в межах студентського наукового суспільства; використання в практиці навчання різних способів зовнішньої та внутрішньої мотивації діяльності студентів; підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів ВНЗ та деякі інші [65, с. 74].

Педагогічними умовами, що забезпечують ефективність виховання ГВ МО під час їх навчання у військовому закладі вищої освіти, є: наявність інтегровано-популяризаційного середовища та моніторинг рівня вихованості ГВ МО.

Розкриємо змістове наповнення даних педагогічних умов.

Єдине інформаційне освітнє середовище навчального закладу, як зазначає Ю. Караван, характеризується комплексною взаємодією середовища електронного спілкування та інформаційних центрів (інформаційні, вільні ресурси Інтернет та електронну бібліотеку) [42].

Своєю чергою В. Ясвін інформаційно-освітнім середовище визначає як програмово-телекомунікаційний і педагогічний простір з єдиними технологічними засобами ведення навчального процесу, його інформаційною підтримкою та документуванням у мережі Інтернет, доступний будь-якій кількості навчальних закладів, суб'єктів навчання та управління, незалежно від початкового рівня їх освіти, професійної спеціалізації тощо [137].

Л. Панченко у дослідженні «Теоретико-методологічні засади розвитку інформаційно-освітнього середовища університету» представляє інформаційно-освітнє середовище як багатоаспектну, відкриту педагогічну реальність, яка розвивається і містить передумови, що сприяють розвитку особистості викладачів і студентів у процесі вирішення науково-освітніх завдань [69].

«Інформативно-освітнє розвивальне середовище – управлінсько-розвивальний простір, який виконує інформаційно-діагностичну, управлінсько-стратегічну та професійно-мотиваційну функції, допомагає комплексній комунікації інформаційних центрів, відділів практики, бібліотеки, роботодавців та сприяє професійному й особистісному розвитку адміністрації, науково-педагогічних працівників, студентів» [44, с. 92].

Отже, під інтегровано-популяризаційним середовищем будемо розміти відкритий інформаційно-пропагандистський простір, який характеризується комплексною взаємодією та комунікаціями майбутніх офіцерів, їх командирів, працівників відповідних структурних підрозділів (системних адміністраторів, інженерів комп'ютерної техніки, провідних бібліотекарів та інших) щодо надання, опрацювання та роз'яснення відповідно відібраних у мережі Інтернет, електронному сховищі даних ВЗВО, бібліотеці та інших центрах, матеріалів (національно-патріотичного, правового, естетичного, культурного, історичного напрямів тощо).

«В умовах децентралізації та демократизації управління вищою освітою має встановитися реальна автономія ВНЗ, в межах якої однією з академічних свобод стане право і обов'язок навчальних закладів,

щодо розроблення власних (індивідуальних) систем забезпечення якості вищої освіти на підґрунті результатів внутрішнього моніторингу якості освіти» [114].

Л. Крамаренко доводить, що «отримана в процесі моніторингу інформація має відповідати таким вимогам: об'єктивність (відображення реального стану справ); точність (мінімальність у похибках вимірювань); повнота (оптимальність джерел інформації); достатність (прийняття обґрунтованих рішень); систематичність (приведення різноджерельної інформації до спільного знаменника); оперативність (своєчасність інформації); доступність (реальність вирішуваних проблем)» [46].

О. Майоров поняття моніторинг визначає як «процес збору, обробки, зберігання і поширення інформації про систему або окремі її елементи, яка орієнтована на інформаційне забезпечення управління, дозволяє робити висновки про стан об'єкта у будь-який момент часу і дає прогноз його розвитку» [51].

Колектив науковців Г. Єльнікова, Т. Борова, О. Касьянова, Г. Полякова під моніторингом розуміють комплекс процедур щодо спостереження, поточного оцінювання перетворень керованого об'єкту і спрямування цих перетворень на досягнення заданих параметрів розвитку об'єкту. Інші науковці підкреслюють, що моніторинг якості виховного процесу в педагогічному коледжі, його механізм у галузі управління освітою – це супроводжувальне відслідковування і поточна регуляція виховного процесу, це система, яка складається з показників, об'єднаних в еталон (стандарт), методів їх розробки і постійного спостереження по цих показниках за станом та динамікою керованого об'єкту з метою його оперативної діагностики, випереджального визначення диспропорцій, вироблення та коригування управлінських рішень [36].

Отже, під моніторингом рівня вихованості ГВ МО будемо розуміти комплекс процедур спрямованих на збір, обробку, аналіз та поширення інформації з метою з'ясування реального стану рівня вихованості певного

суб'єкта виховної діяльності та надання рекомендацій щодо підвищення даного рівня.

Результативна складова структурно-функціональної моделі системи ГВ МО ВЗВО включає критерії, показник та рівні виховання ГВ МО ВЗВО, діагностичний інструментарій, результат.

Критеріальний апарат – критерії та відповідні показники – мотиваційно-акмеологічний (усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності; прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності; мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності); інформаційно-пізнавальний (рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності; рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями; рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців); діяльнісно-комунікативний (рівень розвинутої комунікабельності; здатність до попередження конфліктних ситуацій; рівень готовності долати складнощі військової служби), рівні (високий, середній, достатній). Детальне представлення запропонованих критеріїв, показників та рівнів надано у підрозділ 1.3.

Діагностичний інструментарій визначення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО представлений анкетами, тестами, опитувальниками, педагогічними ситуаціями, які були застосовані у процесі проведення педагогічного експерименту.

Результатом взаємодії всіх складових структурно-функціональної моделі системи виховання ГВ МО ВЗВО має стати досягнення мети, а саме: підвищення рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Наступним етапом наукової розвідки стане практична реалізація даної структурно-функціональної моделі системи.

2.3. Впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Формувальний етап педагогічного експерименту включав: впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів в освітню діяльність військових закладів вищої освіти, розробку авторського та адаптацію наявного діагностичного інструментарію для оцінювання рівня вихованості ГВ МО після впровадження розробленої системи; розробку та впровадження спецкурсу для виховання ГВ МО; проведення вебінарів, вокршопів, тренінгів, семінарів для респондентів експериментальної групи.

Упровадження розробленої структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти відбувалося на базі закладів вищої освіти експериментальної групи (Національна академія Національної гвардії України, Національний університет цивільного захисту України) на формувальному етапі педагогічного експерименту за такими підетапами: підготовчим, організаційним, основним.

Основною метою **підготовчого підетапу** була розробка алгоритму дій проведення формувального етапу педагогічного експерименту: визначення ВЗВО, чисельності респондентів (суб'єктів експерименту), кількості та переліку необхідних методів, форм та засобів (спецкурс, коучинг-сесії, семінари, бесіди, конкурси, екскурсії, виховні заходи національно-патріотичного спрямування тощо), які треба розробити з метою підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО; тривалість експерименту; наявність педагогічних умов виховання ГВ МО ВЗВО (інтегровано-популяризаційного середовища та моніторингу рівня вихованості ГВ МО) тощо.

Метою **організаційного підетапу** було здійснення інформаційно-комунікативного супроводу освітнього процесу майбутніх офіцерів під час проведення формувального етапу педагогічного експерименту.

Поточні результати щодо впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки психології, освітнього менеджменту та початкової освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, аспірантом якої є автор даного дослідження.

Для здобувачів вищої освіти – майбутніх офіцерів ЕГ було розроблено перелік форм, методів та засобів: спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», семінари: «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків»; «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів»; факультатив «Самоосвіта військовослужбовців», *коучинг-сесії*: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтерація громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу»; організовано та проведено конкурси «Я громадянин! Я військовослужбовець!»; спортивно-військову гра-змагання «Козацькі розваги»; дискусійний клуб «Патріот», розроблено онлайн-бібліотеку «Виховання громадянської відповідальності» тощо.

Метою **основного підетапу** було підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за компонентами структури ГВ МО (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-конативним, діяльнісно-вольовим, результативно-оцінювальним).

Для підвищення рівня вихованості ГВ МО (за всіма компонентами структури ГВ) було запроваджено проведення низки семінарів, які проходили 2018, 2019 та 2020 рр. для здобувачів освіти ВЗВО, що брали участь в експерименті. Наведемо тематику цих семінарів: «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців» (березень 2018 р.); «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів» (жовтень 2018 р.); «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків» (березень 2019 р.); «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів» (жовтень 2019 р.); «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців» (березень 2020 р.); «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів» (жовтень 2020 р.).

Наведемо фрагмент семінару «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків»

Мета: систематизувати, поглибити і розширити знання майбутніх офіцерів про формування емоційної стійкості при виконанні професійних обов'язків, закріпити на занятті знання понять «емоційність», «емоційну компетентність», «емоційну стійкість»; розвивати світогляд, пам'ять, увагу, критичне мислення, творчі здібності, силу волі майбутніх офіцерів, розвивати їх уміння правильно узагальнювати інформацію та робити висновки; виховувати прагнення до прекрасного, позитивне ставлення до себе, до оточуючих, до життя в цілому; удосконалювати професійну увагу (зосередженість, активність, емоційну стійкість).

Завдання: поглибити і закріпити знання про формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків; закріпити знання понять «емоційність», «емоційна компетентність»,

«емоційна стійкість»); сформувати вміння з пошуку, узагальнення і критичного аналізу навчального матеріалу з обраної теми.

Список використаних джерел:

1. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». Київ: КНУ імені Тараса Шевченка 2018. 200 с.

2. Неурова А.Б., Капінус О.С., Грицевич Т.Е. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості : навчально-методичний посібник. Львів: НАСВ, 2016. 181 с.

3. Окаєвич А. В. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Вип. № 71. Т. 2. 2020. 173–176.

4. Dienizhna S. O., Sova M. O. Psychological training of law enforcement officers for professional activity in extreme situations. *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University*. Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. Issue 32. P. 99–115.

План

1. Поняття «емоційність», «емоційна компетентність», «емоційна стійкість» у свідомості майбутніх офіцерів.

2. Особливості формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків.

3. Основні поради майбутнім офіцерам щодо дотримання громадянських обов'язків та поліпшення власної емоційної стійкості при виконанні професійних обов'язків.

4. Методики дослідження і формування емоцій та почуттів, емоційної стійкості майбутніх офіцерів.

Обговорення навчальних питань семінару

Обговорення навчальних питань семінарського заняття починається з актуалізації попередніх знань майбутніх офіцерів. Майбутніми офіцерами узагальнено сутність дефініцій «емоційність», «емоційна компетентність», «емоційна стійкість».

Емоційність – характеристика і якість особистості, що виявляється в динаміці виникнення різноманітних емоцій та почуттів; психологічні особливості емоційного реагування особистості; обумовлює зокрема якість і рівень переживань людини.

Емоційна компетентність – це здатність особистості усвідомлювати і визнавати власні почуття і почуття інших, задля управління своїми емоціями всередині себе і в стосунках з іншими. Також емоційна компетентність характеризується сукупністю різних здібностей особистості, знань, умінь і навичок, що безпосередньо дозволяє людині не тільки контролювати власний емоційний стан, а й створювати сприятливу емоційну атмосферу у процесі спілкування.

Емоційна стійкість – це особлива властивість темпераменту особистості, що дозволяє безпечно виконувати цільові завдання професійної діяльності, швидко переходити з одного емоційного стану до іншого; сукупність різноманітних емоційних характеристик і властивостей особистості, що спрямовані на досягнення поставлених мети, цілей і завдань; одна з динамічних властивостей емоційності особистості.

Наступним за планом семінарського заняття буде визначення майбутніми офіцерами особливостей формування їх емоційної стійкості при виконанні професійних обов'язків.

Фрагмент доповіді майбутнього офіцера

Один із головних компонентів процесу успішного виконання військових обов'язків майбутніх офіцерів є врегулювання і контроль ними власної емоційної стійкості, належний рівень сформованості емоційного

стану особистості та створення позитивного емоційного середовища в колективі.

Проте на сьогодні, проаналізувавши досвід військової і професійної підготовки майбутніх офіцерів, можна дійти висновку, що виникає нагальна потреба у пошуку нових шляхів і методів підвищення рівня сформованості досліджуваного процесу.

Узагальнення сутності понять «емоційність» і «емоційна стійкість» дозволяє констатувати, що однією із провідних характеристик емоційної стійкості є здатність особистості контролювати свій емоційний стан, адаптуватися вчасно в тій чи іншій ситуації, зберігати рівень готовності до виконання професійних обов'язків в умовах впливу різних як позитивних, так і негативних чинників.

Сформованість умінь контролювати прояви емоцій у майбутніх офіцерів є основою формування емоційної стійкості як базового компонента їх професійної діяльності.

Відповідно до теми заняття слушною буде думка дослідників С. Деніжної та М. Сиви, які визначили емоційну стійкість військовослужбовців як можливість зберігати у складних умовах стабільний емоційний та психологічний стан, адекватно оцінювати рівень складності задач, що постають перед ними, і при цьому контролювати свої почуття та емоції для успішного виконання професійних обов'язків, які характерні для висококваліфікованих, урівноважених військовослужбовців, професіоналів своєї справи. Науковці виокремили наступні особистісно-професійні якості, що виразилися через: «відсутність у службовця психологічних реакцій, що знижують ефективність дій в екстремальних ситуаціях і породжують неточності, промахи, помилки; натренованість у бездоганному виконанні професійних дій у психологічно складних умовах; уміння зберігати професійну пильність, виявляти розумну настороженість і увагу до ризику, небезпеки, несподіванок; непіддатливість

до психологічного тиску; уміння володіти собою в психологічно напружених, конфліктних, стресогенних ситуаціях» [140].

У науковому доробку А. Окаєвич «Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема» зазначено: «здебільшого «емоційну стійкість» розглядають як складне психічне утворення, яке є результатом інтегрування певних психічних процесів і явищ. Стосовно майбутніх офіцерів, емоційно-вольова стійкість, на наше переконання, є інтегративною властивістю особистості, що формується в процесі військово-професійної підготовки в спеціально створеному освітньому середовищі вищого військового навчального закладу, належний рівень сформованості якої забезпечує успішне виконання навчальних та службово-бойових завдань в умовах впливу психотравмуючих факторів» [66, с. 175–176].

Запитання для самоконтролю:

1. Що ви розумієте під поняттям «емоційна стійкість»?
2. Які основні особливості формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків?
3. Що сприяє формуванню емоційної стійкості?
4. Які методи доцільно застосовувати для формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків?
5. Як, на вашу думку, навчитись контролювати власні емоції при виконанні професійних обов'язків?

Також для майбутніх офіцерів розроблено та впроваджено спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», використовуючи такі методи, як адміністративні (накази, розпорядження тощо), педагогічні (групова дискусія, кейс-методи, проблемні і рольові ігри, «мозковий штурм», професійні військові тренінги тощо).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.

Тема 1. Нормативно-правова база національно-патріотичних виховання та громадянської відповідальності військовослужбовців.

Тема 2. Проблеми виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 3. Змістове наповнення дефініції громадянська відповідальність майбутніх офіцерів.

Тема 4. Структура громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 5. Моніторинг рівня вихованості громадянська відповідальність майбутніх офіцерів.

Тема 6. Методологічні підходи до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 7. Принципи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 8. Функції виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

РОЗДІЛ 2. ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Тема 1. Виховні ідеали українського народу.

Тема 2. Традиції родинного та козацького виховання громадянської відповідальності.

Тема 3. Культурно-історичні фактори виховання патріотизму, почуття громадянського обов'язку

Тема 4. Виховання у майбутніх офіцерів національного світогляду засобами української народної спадщини

Тема 5. Шляхи формування активної громадянської позиції майбутніх офіцерів

Тема 6. Сучасні тенденції розвитку національного виховання та громадянської відповідальності.

Наведемо фрагмент лекції «Виховні ідеали українського народу».

Тема. Виховні ідеали українського народу.

Мета: сформувані на занятті поняття про «ідеал», розкрити сутність виховних ідеалів українського народу, забезпечити засвоєння майбутніми офіцерами інформації про виховні ідеали українського народу, розвивати світогляд, пам'ять, увагу, критичне мислення, творчі здібності майбутніх офіцерів, розвивати їх уміння правильно узагальнювати інформацію та робити висновки, вміння порівнювати, узагальнювати, аналізувати; виховувати шанобливе ставлення до української культури, повагу до Батьківщини, до свого народу, виховувати прагнення до прекрасного, позитивне ставлення до себе, до оточуючих, до життя в цілому.

Завдання:

- ознайомити з поняття виховного ідеалу українського народу;
- розкрити поняття «ідеал»;
- ознайомити з видатними постатями в історії українського педагогіки та педагогіки виховання;

Список використаних джерел:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для виховників, учителів і українських родин у 2-х виданнях. Брюссель, Торонто, Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен: В-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 208 с.
2. Виховні ідеали українського народу в їх історичному розвитку.
URL : <https://helpiks.org/1-116682.html>.
3. Українські виховні ідеали і традиції родинного, лицарського і козацького виховання. URL : <https://cutt.ly/EnmOYTa>.

План

1. Поняття «ідеал» у свідомості українського народу.
2. Видатні постаті в українській історії педагогіки виховання.
3. Основні національні обов'язки вірних сучасних українських ідеалів.

Ще з давніх часів український народ з метою становлення особистості сформував цілісну систему навчання і виховання, систему впливів на особистість. А основною проблемою кожної педагогічної системи

є виховний ідеал як основна мета виховання, найважливіший компонент духовності особистості загалом і всього народу зокрема. Український народ має особливий виховний ідеал.

Важливо, щоб кожен свідомий українець наслідував традиції своєї держави, розумів сутність виховання та формування виховного ідеалу, аналізував історію становлення виховання і прагнув виховувати в собі якості виховного ідеалу на прикладі видатних постатей вітчизняної педагогіки та педагогіки виховання.

Виховний ідеал українського народу своєю чергою безпосередньо залежить від державного устрою, світогляду, моралі і духовності народу, його релігії, рівня культурного розвитку та національних властивостей українського суспільства. Будь-які зміни в житті держави та її народу безумовно впливаю на виховну систему, зокрема і на виховні ідеали українського народу. Однак українська система виховання, попри всі труднощі становлення самобутності держави та набуття безпосереднього суверенітету, має стійкі позиції і традиції формування у дітей та молоді ідеалів.

Якщо розглядати історичний аспект української культури, то варто згадати, що для українців основними народними виховними ідеалами був трудівник-селянин-орач, сівач, землероб, хлібороб, козак-лицар, мужній захисник своєї вітчизни та борець за правду, свободу і незалежність, палкий патріот, свідомий працелюб і вірний громадянин своєї держави.

Для українського народу та молоді зокрема такими виховними ідеалами стали І. Гонга, М. Залізник, С. Наливайко, Т. Трясило, П. Сагайдачний, І. Сірко, І. Богун, І. Виговський, Б. Хмельницький, І. Мазепа та інші народні герої [106].

У народній свідомості людина-ідеал – це та, яка «має міцне здоров'я, гарне тіло, струнку поставу, глибокий світ національної духовності, бере активну участь у громадському, політичному і культурному житті держави» [106].

У сучасних умовах молодь зазвичай обирає ідеал шляхетного лицаря, морально чисту і високодуховну особистість, захисника Вітчизни та її культури, звичаїв, традицій. До таких лицарів української культури, науки й освіти відносять Я. Мудрого, В. Мономаха, Т. Шевченка, М. Драгоманова, Б. Грінченка, С. Русову, В. Вернадського, М. Грушевського та інших виховних ідеалів українського народу [106].

Виховний ідеал українського народу – це досконала особистість, зі свідомими поглядами та національною позицією, людина, яка усвідомлює громадянську відповідальність, поєднує в собі високі патріотичні та громадянські риси, відповідає інтересам народу та дотримується обов'язків перед державою. Щоб стати виховним ідеалом своєї батьківщини і бути вірним сучасним українським ідеалам необхідно як словом, так і ділом дотримуватись таких національних обов'язків: шанобливо ставитися до Батьківщини та народу, плекати рідну мову, досконало володіти українським словом, не забувати, оберігати, поглиблювати знання української культури, звичаїв і традицій, постійно розвивати свої інтелектуальні і творчі здібності, розвивати почуття, загартовувати характер, формувати силу волі і духу з метою як власного вдосконалення і росту, так і підвищення добробуту українського народу; активно брати участь у становленні української держави, громадському й політичному житті суспільства і не забувати про колоритність не лише власної культури, а й інших держав, підтримувати, сприяти і поглиблювати єдність держав, їх культур і традицій.

Запитання для самоконтролю:

1. Яких видатних постатей в українській історії педагогіки ви знаєте?
2. А. Макаренко – виховний ідеал українського народу. Обґрунтуйте чому?
3. Як ви розумієте поняття «ідеал»? Хто для вас є виховним ідеалом?
4. Назвіть найголовніші обов'язки виховного ідеалу українського народу.

Для забезпечення реалізації педагогічної умови «інтегровано-популяризаційне середовище» було розроблено онлайн-бібліотеку «Виховання громадянської відповідальності», яка містить 179 каталогів (рис. 2.13.), зокрема і:

- 7 чудес України (інформаційні матеріали, відео сюжети, фото, буклети про Києво-Печерську Лавру; Софію Київську; Софіївку; Херсонес Таврійський; Заповідник «Кам'янець»; Святогірську Лавру; Хортицю; Почаївську Лавру);
- духовна спадщина України (представлено унікальні відео та фото матеріали, книги, журнали, а також буклети інформаційного характеру з історії України та Слобожанщини тощо);
- етикет сучасного офіцера ЗСУ (збірка відео фрагментів щодо правил та норм поведінки в громадських місцях, статутні відносини військовослужбовців, службовий етикет офіцера тощо);
- книгозабезпечення освітнього процесу (інформація щодо підручників, навчальних посібників, конспектів лекцій та додаткових матеріалів для здійснення самоосвітньої діяльності майбутніх офіцерів).

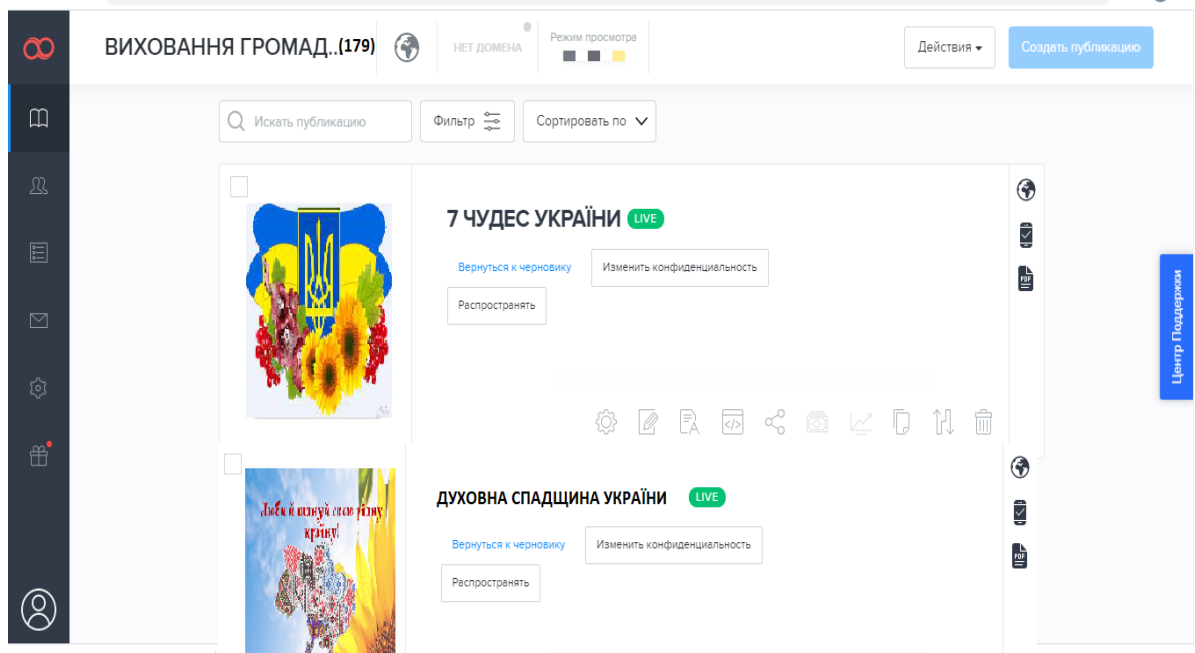

Рис. 2.13. Скріншот зображення екрану онлайн-бібліотеки «Виховання громадянської відповідальності»

Заслуговує на окрему увагу каталог «Фільми про героїчні подвиги українського народу у Другій Світовій війні», серед яких представлено наступні фільми: «Хайтарма» (художній фільм українського режисера Ахтема Сейтаблаєва, 2013 року. Фільм розповідає про депортації кримських татар 1944 року), «Далекий постріл» (художня стрічка Валерія Шалиги, 2005 року), «1377 – спалені заживо» (документальний фільм Івана Кравчишина, знятий 2009 року. 1377 – це кількість сіл, які були спалені під час нацистської окупації території України), «Війна. Український рахунок» (документальний фільм режисера Сергія Буковського, знятий 2002 року. Стрічка має 9 частин та є однією із найбільш відомих в українській документалістиці), «Хроніка Української повстанської армії 1942 – 1954» (документальний фільм, виробництва Громадського телебачення. Стрічка розповідає про шлях основного теоретика українського націоналістичного руху ХХ століття Степана Бандери) [107].

Одним із напрямів діяльності онлайн-бібліотеки є інформаційно-бібліографічна робота. У процесі роботи із майбутніми офіцерами використовувалися індивідуальні та групові форми й методи роботи, а саме: інформування НПП, здобувачів освіти щодо – нових нормативно-правових документів відповідних органів влади (МОН, МВС, МОУ, ЗСУ та інші); проведення книжково-ілюстрованих робіт НПП, співпрацівників ВЗВО, що брали участь у педагогічному експерименті та фото й відео матеріалів за участі в них курсантів тощо.

В освітній процес респондентів експериментальної групи для підвищення рівня виховання ГВ МО за мотиваційно-ціннісним та когнітивно-конативним компонентами структури громадянської відповідальності майбутніх офіцерів впроваджено факультатив «Самоосвіта військовослужбовців», тематичний план на 2018 – 2019 н.р. подано у таблиці 2.7.

**Тематичний план факультативу
«Самоосвіта військовослужбовців»
на 2018 – 2019 н.р.**

Дата проведення	Тематика заняття
1	2
Вересень	Самоосвіта майбутніх офіцерів: вимоги та виклики сьогодення
Жовтень	Конституційні права та свободи громадянина України
Листопад	Роль офіцера у зміцненні демократичних основ державності
Грудень	Ціннісні орієнтири – вектор духовного розвитку майбутнього офіцера
Січень	Національні звичаї та традиції українського народу
Березень	Педагогічні ситуації за темою «Мотивація якісного виконання військового та громадянського обов'язків»
Квітень	Інноваційні методи підвищення рівня вихованості громадянської відповідальності
Травень	Лайфхаки дистанційної освіти

Також для підвищення рівня вихованості ГВ та мотивації до його підвищення респондентам ЕГ було проведено очні та дистанційні екскурсії до музеїв – історичний музей (очно), Харківський художній музей (очно), Національного військово-історичного музею України (дистаційно); патріотичну мандрівку «Незабутній подвиг народу – героїчне визволення України» до Дня вигнання нацистських окупантів із України (Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва») тощо.

Окрім всього вищезазначеного із здобувачами освіти – майбутніми офіцерами – проводилися коучинг-сесії (*коучинг* – система взаємодії, спрямована на швидке досягнення позитивних результатів [130]; коуч-сесія – персональна структурована бесіда, або так звана робоча зустріч коуча і клієнта, спрямована на отримання конкретного результату [131]) для підвищення рівня вихованості за всіма компонентами структури ГВ МО. Як приклад, наведемо наступні теми проведених коучингів: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтерація громадянської

відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу».

Наведемо приклад фрагменту коучингу «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України» рис. 2.14.

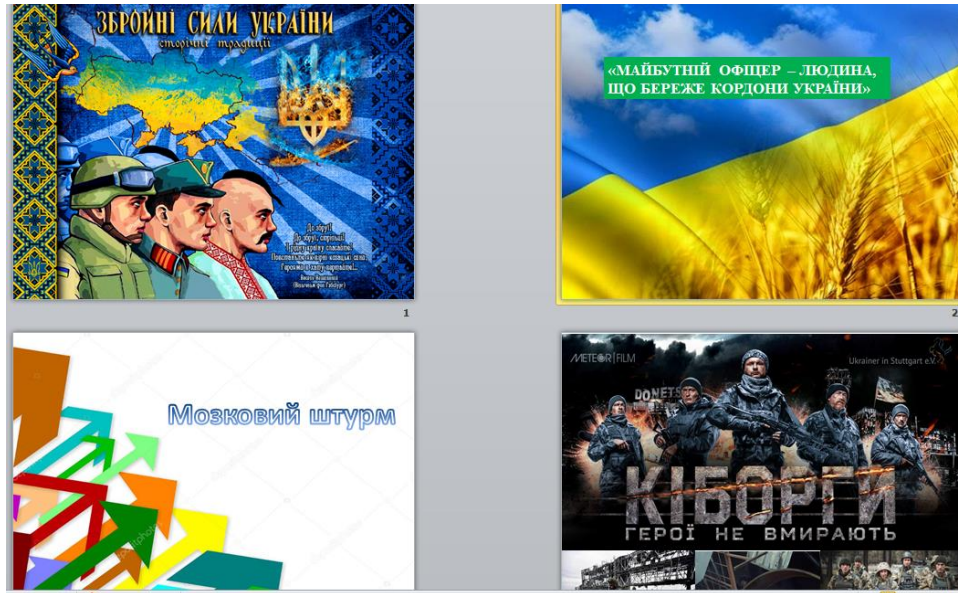

Рис. 2.14. Скріншот коучингу «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України»

Для майбутніх офіцерів ЕГ у межах впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти та підвищення рівня вихованості за мотиваційно-ціннісним, когнітивно-конативним, діяльнісно-вольовим компонентами структури ГВ МО було організовано та проведено конкурси «Я громадянин! Я військовослужбовець!»; спортивно-військову гра-змагання «Козацькі розваги».

Для самооцінювання здобутих знань із рідної мови (когнітивно-конативний, результативно-оцінювальний компоненти структури ГВ МО) здобувачі вищої освіти (МО) залучалися до написання Всеукраїнського радіо диктанту «Наші пісні» (2018 р.), «Від бересту до цифри» (2019 р.), «Виклики книжкової ери»(2020 р.).

Із майбутніми офіцерами також проводилися тематичні години спілкування, присвячені трагічним подіям Бабиного Яру; визволення України від фашистських окупантів; «Час темряви» до вшанування 87-х роковин Голодомору з метою усвідомлення МО значення необхідності бути вірним військовій присязі та служіння Батьківщині, виховання ГВ, цінності людського життя, етичних норм поведінки військовослужбовців тощо.

Було організовано проведення дискусійного клубу «Патріот». Наприклад до державного свята Дня Гідності та Свободи у листопаді (2018 р.) студенти також долучилася до Всесвітнього Дня Гідності: ознайомились із відео зверненням міністра освіти і науки України, після перегляду тематичних відеоматеріалів подискутували над основними принципами гідності.

Кандидат юридичних наук, доцентом, полковником поліції В. Бабакіним було проведено вебінар «Етикет військовослужбовця – офіцера ЗСУ» для МО ЕГ. Наведемо план даного вебінару.

Вступне слово.

1. Службовий етикет офіцера ЗСУ.
2. Етикет офіцера в громадських місцях.
3. Запобігання булінгу у системах «командир-підлеглий».

Дискусія.

Висновки.

Відповідно до алгоритму дослідження у наступному підрозділі підсумуємо результати ефективності впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

2.4. Аналіз та інтерпретація результатів експериментальної роботи

У даному підрозділ представлено результати контрольного етапу педагогічного експерименту, які були отримані після впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Метою контрольного етапу педагогічного експерименту було з'ясування ефективності розробленої структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Під час проведення контрольного етапу педагогічного експерименту застосовувався аналогічний діагностичний інструментарій, який був використаний на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

За мотиваційно-акмеологічним критерієм, відповідно до першого показника – «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності», було повторно проведено опитування. Порівняльний аналіз даних констатувального та контрольного етапів експерименту у респондентів ЕГ і КГ наведено у таблиці 2.8 і 2.9.

Таблиця 2.8.

Порівняльний аналіз даних констатувального та контрольного етапів педагогічного експерименту щодо усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності у респондентів ЕГ (у %)

№ з/п	Я поводжуся відповідально, тому що:	Так		Частіше так, чим ні		Частіше ні		Ні	
		1	2	1	2	1	2	1	2
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	У мене, як у майбутнього офіцера, є почуття громадянського обов'язку	83,3	98,6	8,3	1,4	5,6	-	2,8	-

2	Усвідомлюю, що маю допомагати іншим	15,3	90,3	75	8,3	6,9	1,4	2,8	-
3	Я не хочу розчаровувати тих, хто чекає від мене, як майбутнього офіцера, відповідальної поведінки	11,1	90,3	73,6	6,9	13,9	2,8	1,4	-
4	Відчуваю необхідність дотримання громадянських обов'язків	75	97,2	15,3	2,8	8,3	-	1,4	-
5	Маю активну громадянську позицію	6,9	90,3	34,7	8,3	55,6	1,4	2,8	-
6	Усвідомлюю свої права та обов'язки перед Вітчизною	84,7	95,8	8,3	4,2	5,6	-	1,4	-
7	Мені притаманна чесність та почуття поваги до суспільства	73,6	98,6	16,7	1,4	6,9	-	2,8	-
8	Готовий стати на захист цілісності державних кордонів	87,5	100	8,3	-	2,8	-	1,4	-
Середнє значення		54,7	95,1	30,1	4,2	13,2	0,7	2,1	-

Примітка: 1. Констатувальний етап педагогічного експерименту. 2. Контрольний етап педагогічного експерименту.

Порівняльний аналіз результатів опитування КГ на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту у таблиці 2.8.

Таблиця 2.9.

Порівняльний аналіз даних констатувального та контрольного етапів педагогічного експерименту щодо усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності у респондентів КГ (у %)

№ з/п	Я поведжуся відповідально, тому що:	Так		Частіше так, чим ні		Частіше ні		Ні	
		1	2	1	2	1	2	1	2
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	У мене, як у майбутнього офіцера, є почуття громадянського обов'язку	84,7	86,1	8,3	9,7	5,6	4,2	1,4	-

2	Усвідомлюю, що маю допомагати іншим	13,9	75	76,4	23,6	8,3	1,4	1,4	-
3	Я не хочу розчаровувати тих, хто чекає від мене, як майбутнього офіцера, відповідальної поведінки	12,5	83,3	75	12,5	9,7	2,8	2,8	1,4
4	Відчуваю необхідність дотримання громадянських обов'язків	73,6	86,1	13,9	11,1	11,1	2,8	1,4	-
5	Маю активну громадянську позицію	8,3	70,8	36,1	27,8	54,2	1,4	1,4	-
6	Усвідомлюю свої права та обов'язки перед Вітчизною	86,1	87,5	11,1	11,1	1,4	1,4	1,4	-
7	Мені притаманна чесність та почуття поваги до суспільства	75	88,9	15,9	11,1	8,3	-	1,4	-
8	Готовий стати на захист цілісності державних кордонів	88,9	94,4	8,3	5,6	1,4	-	1,4	-
Середнє значення		55,4	84	30,6	14,1	12,5	1,8	1,6	0,2

Примітка: 1. Констатувальний етап педагогічного експерименту. 2. Контрольний етап педагогічного експерименту.

Аналіз отриманих даних дозволив констатувати, що у респондентів ЕГ рівень усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності підвищився з середнього (84,8 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (99,3 % – контрольний етап педагогічного експерименту), заслуговує на увагу, те, що 100 % опитаних готові стати на захист цілісності державних кордонів, адже вони усвідомлюють важливість своїх професійних обов'язків перед суспільством, збільшилася кількість респондентів, які відчувають необхідність дотримання громадянських обов'язків на 22,2 % порівняно з констатувальним етапом педагогічного експерименту; 98,6 % майбутніх офіцерів зазначили, що у них сформоване почуття громадянського обов'язку, що на 15,3 % більше, ніж на початку дослідження; на 83,4 % збільшилася кількість респондентів,

які мають активну громадянську позицію та на 25 %, яким притаманна чесність та почуття поваги до суспільства.

Цьому сприяло проведення семінару: «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців» (березень 2018 р.); відвідування респондентами ЕГ спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», *коучинг-сесії* Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», а також участі майбутніх офіцерів у конкурсі «Я громадянин! Я військовослужбовець!» тощо.

У респондентів КГ також спостерігається підвищення рівня усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності з середнього (86 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (98,1 % – контрольний етап педагогічного експерименту), завдяки професіоналізму науково-педагогічних працівників, офіцерів вихователів, які проводили роз'яснювальні бесіди щодо важливості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів, про обов'язковість виконання військової присяги на вірність Україні, про беззаперечне виконання військового обов'язку – захищати цілість державних кордонів та бути чесними перед суспільством та державою.

За другим показником «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» було проведене повторне інтерв'ювання респондентів ЕГ, на перше запитання «Чи задоволені Ви власним рівнем вихованості громадянської відповідальності?» 97,2 % дали позитивну відповідь, зазначаючи, що у процесі навчання у ВЗВО вони відвідували спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», на якому підвищували власний рівень вихованості ГВ, а також працювали в онлайн-бібліотеці «Виховання громадянської відповідальності» з каталогом «Фільми про героїчні подвиги українського народу у Другій Світовій війні», які продемонстрували важливість професії військовослужбовця та необхідності виховання ГВ.

На запитання «Чи здійснюєте Ви рефлексію рівня вихованості громадянської відповідальності?», на 40,2 % збільшилася кількість майбутніх офіцерів, які усвідомлюють важливість здійснювати самоаналіз рівня вихованості ГВ, а також більшість з опитаних зазначили, що вони почали вести щоденник самоаналізу та нотувати в нього перелік літератури, фільмів про військовослужбовців, які вони в майбутньому планують прочитати та переглянути. На третє запитання 94,4 % респондентів відповіли, що вони вбачають необхідність у розвитку усіх компонентів структури ГВ МО, адже тільки в поєднанні вони сприятимуть здійсненню повноцінного виховання громадянської відповідальності в них.

Підвищенню рівня вихованості за даним показником сприяли індивідуальні бесіди з респондентами, їх робота в онлайн-бібліотеці «Виховання громадянської відповідальності», відвідування факультативу «Самоосвіта військовослужбовців» та проведення додаткових виховних годин, які були спрямовані на вдосконалення рівня вихованості ГВ у майбутніх офіцерів.

У респондентів КГ також зафіксовано підвищення за даним показником, однак незначні, так, на запитання «Чи задоволені Ви власним рівнем вихованості громадянської відповідальності?» кількість учасників, які дали позитивну відповідь збільшилася лише на 7 %, на друге запитання «Чи здійснюєте Ви рефлексію рівня вихованості громадянської відповідальності?», лише на 2,8 % при цьому військовослужбовці зазначили, що вони не вбачають необхідності здійснювати самоаналіз, адже він не сприяє підвищенню рівня вихованості в них ГВ; на третє запитання «Який із перелічених компонентів структури громадянської відповідальності Ви вважаєте за необхідне підвищувати у себе?», то лише 55,6 % опитаних зазначили, що необхідно підвищувати всі компоненти. Підвищенню результатів за показником «прагнення до вдосконалення рівня вихованості ГВ» сприяло проведення виховних заходів передбачених у планах роботи ВЗВО та високий рівень компетентності науково-педагогічних працівників, які працювали з майбутніми офіцерами.

Для з'ясування рівня вихованості громадянської відповідальності МО за третім показником було проведено повторне опитування «Мотиви виховання громадянської відповідальності».

Порівняльний аналіз результатів опитування респондентів ЕГ та КГ представлено у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10.

Порівняльний аналіз результатів опитування респондентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту за показником «мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності» (у %)

№ з/п	Мотиви	ЕГ		КГ	
		1	2	1	2
1	2	3	4	5	6
1	Підвищення престижності професії офіцера	86,1	97,2	87,5	88,7
2	Шанобливе ставлення суспільства до військовослужбовців	87,5	94,4	88,9	90,3
3	Любов до Батьківщини, родини, міста де народився	100	100	100	100
4	Кар'єрний ріст	90,3	95,8	91,7	93,1
5	Гармонійні відносини із особовим складом	77,8	98,6	80,6	83,3
6	Гармонійні міжособистісні відносини «офіцер-офіцер»	83,3	97,2	84,7	84,7
7	Інше	54,2	90,3	51,4	63,9
Середнє значення		82,7	96,2	83,5	86,3

Примітка: 1. Констатувальний етап педагогічного експерименту. 2. Контрольний етап педагогічного експерименту.

Проаналізувавши отримані результати на контрольному етапі педагогічного експерименту з'ясовано, що у респондентів ЕГ рівень вихованості ГВ за даним показником зріс із середнього (82,7 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (96,2 % – контрольний етап педагогічного експерименту), спостерігаємо збільшення учасників, які мотивують себе на налагодження гармонійних відносин із особовим складом та у системі «офіцер-офіцер» на 20,8 % та 13,9 %

відповідно, також на 5,5 % збільшилася кількість майбутніх офіцерів, які в майбутньому бачать себе командирами відділення, взводу, роти; 97,2 % опитаних зазначили, що на сьогодні, для них одним із основних мотивів є підвищення престижності професії офіцера.

Отриманим високим результатом у ході контрольного етапу педагогічного експерименту сприяло проведення для ЕГ, на формувальному етапі педагогічного експерименту, семінару «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів» (жовтень 2018 р.), відвідування респондентами спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», факультативу, а також робота в онлайн-бібліотеці «Виховання громадянської відповідальності» з каталогами духовна спадщина України (представлено унікальні відео та фото матеріали, книги, журнали, а також буклети інформаційного характеру з історії України та Слобожанщини тощо) та книгозабезпечення освітнього процесу (інформація щодо підручників, навчальних посібників, конспектів лекцій та додаткових матеріалів для здійснення самоосвітньої діяльності майбутніх офіцерів, а також індивідуальні консультації, бесіди тощо).

У респондентів КГ теж відбулося підвищення за даним показником, однак лише на 2,8 %, чому сприяло проведення офіцерами-вихователями роз'яснювальних бесід, консультацій тощо.

Порівняльний аналіз результатів діагностики рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти ЕГ за мотиваційно-акмеологічним критерієм на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту представлено на рис. 2.15.

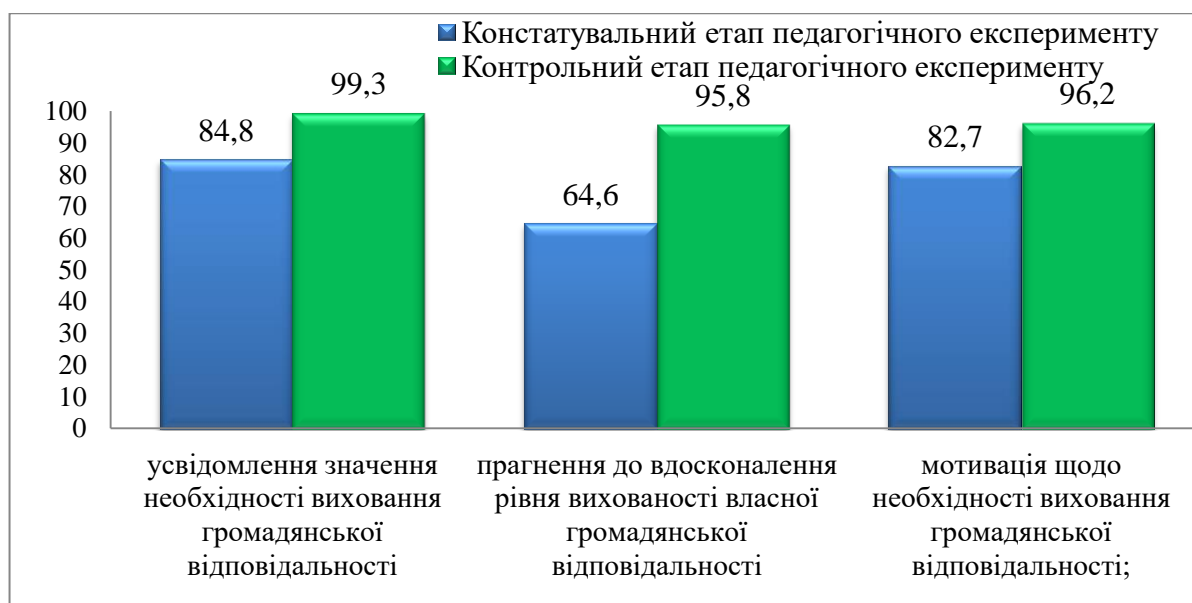

Рис. 2.15. Порівняльний аналіз узагальнених результатів виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за мотиваційно-акмеологічним критерієм, у респондентів ЕГ (констатувальний та констатувальний етапи педагогічного експерименту, у %)

Порівняльний аналіз результатів діагностики мотиваційно-акмеологічним критерієм у респондентів КГ представлено на рис. 2.16.

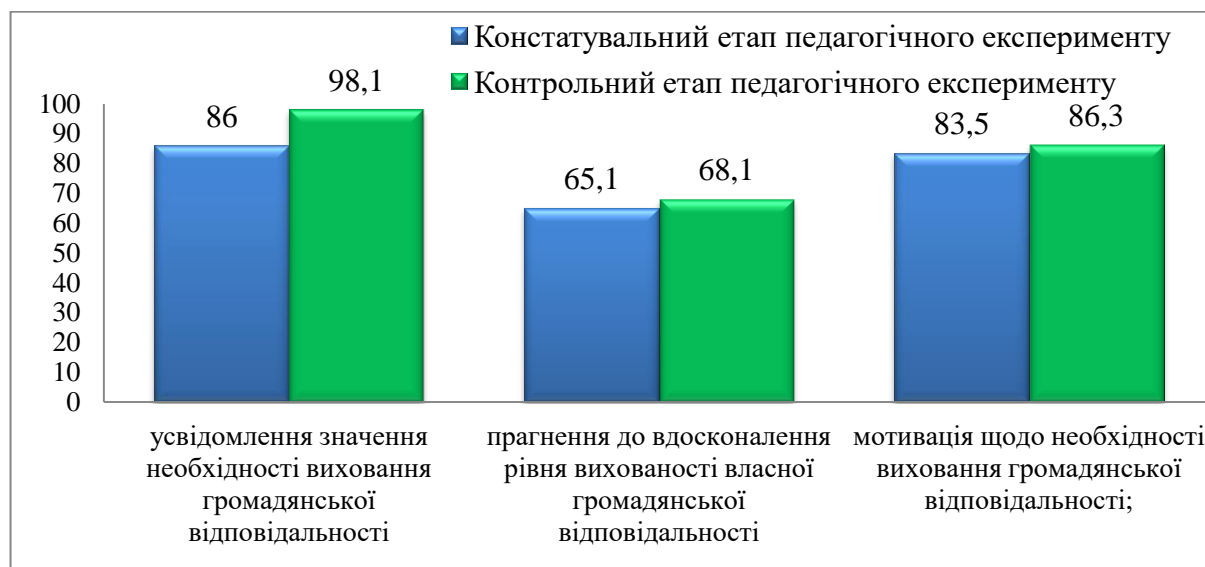

Рис. 2.16. Порівняльний аналіз узагальнених результатів виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за мотиваційно-акмеологічним критерієм, у респондентів ЕГ (констатувальний та констатувальний етапи педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши узагальнені результати вихованості громадянської відповідальності МО ВЗВО за мотиваційно-акмеологічним критерієм фіксуємо підвищення рівня вихованості ГВ з середнього (77,4 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (97,1 % – контрольний етап педагогічного експерименту) рівня за всіма показниками, а саме: усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності з 84,8 % до 99,3 %, прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності з 64,6 % до 95,8 %, мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності з 82,7 % до 96,2 %. Даному підвищенню сприяло впровадження семінару «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців» (березень 2018 р.); відвідування спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», факультативу «Самоосвіта військовослужбовців», *коучинг-сесії* Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», участь респондентів ЕГ у конкурсі «Я громадянин! Я військовослужбовець!», робота в онлайн-бібліотеці «Виховання громадянської відповідальності» з каталогом «Фільми про героїчні подвиги українського народу у Другій Світовій війні», духовна спадщина України та книгозабезпечення освітнього процесу, а також проведення індивідуальних консультацій, бесід тощо.

У респондентів КГ також зафіксовано підвищення, однак лише на 6 %, цьому сприяв високий рівень професіоналізму та компетентності НПП та офіцерів-вихователів, які проводили роз'яснювальні бесіди та займалися із МО за планом роботи ВЗВО.

Для виявлення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за інформаційно-пізнавальним критерієм було проведено повторне тестування. Так, за першим показником «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» респонденти ЕГ та КГ пройшли повторне тестування

з історії України, української мови, української літератури, культурології тощо.

Наведемо фрагмент тестів із української мови. Повний варіант тестів представлено у Додатку Ж.

1. Укажіть рядок, у якому всі дієслова належать до особових форм.

- А) писнувши, привіз би, зліпимо, оббила, буду вирізьблювати
- Б) віддзеркалилися, бренькав, похитуватись, бовванів би, проллється
- В) малюй, виняньчать, підклеїш, розбив би, роззброїш
- Г) здивований, зібрало, вечоріти, оспіваємо, збила б
- Д) танцюй, гуляймо, буду радіти, бряжчати, поновлений

2. Укажіть рядок із дієсловами недоконаного виду.

- А) попросить, зазначив, ходить, сміється, чув
- Б) сумував, тішила, знає, вчитиме, читають
- В) скасували, навідався, тікає, гратиме, м летить
- Г) цікавиться, дізнається, пробачила, хотіла, будують
- Д) біжить, наздоганяє, відчув, слухала, знешкодила

3. Позначте рядок, у якому всім дієсловам притаманне значення способу.

- А) отримав, віддаю, шепотітиму, проводжай, електрифікувати
- Б) телеграфуватимеш, мирилася, агітуватимеш, будемо плавати, розрісся

В) гарантуватиме, хай дарують, лежачи, рахуємо, свиснув

Г) хвастнула, писнуло, вискнула б, ллють, пити

Д) будете знати, лови, зловлено, рухаймося, збираючись

4. Укажіть рядок, у якому всі дієслова мають однакове граматичне значення часу.

А) співав, глянула, пасся, спинилося, розбив би

Б) обробив, працювала, прикрашала, кричали, сміятися

В) розмовляв, жибоніли, казала, спілкувалися, завітчати

Г) мазали, махнув, сватали, посміхнувся, розрісся

Д) купив, виріс, приніс, завіз, подивись

5. Укажіть рядок, де всі дієслова належать до II дієвідміни.

А) мчати, відпустити, кипіти, горіти, полоти

Б) любити, приходити, мріяти, їздити, боротися

В) котити, верещати, клеїти, летіти, бігти

Г) ревіти, подорожувати, переконувати, хотіти, цвісти

Д) ставити, одягати, заздрити, радіти, бриніти

6. Укажіть рядок, у якому всі дієслова належать до однієї дієвідміни.

А) слухати, розуміти, відчувати, платити, шити

Б) запалити, хвилюватися, затоплювати, гріти, нити

В) допомагати, тримати, вити, біліти, крикнути

Г) шуміти, дивитися, мріяти, затихати, плавати

Д) господарювати, з'єднувати, хотіти, розповісти, їсти

7. Укажіть рядок, у якому допущено помилку в правописі особових закінчень дієслів.

А) бачимося, говориш, сиплеш, купаєшся, колються

Б) мелять, стукочеш, наколешся, свистиш, белькотять (від белькотіти)

В) гуркотиш (відгуркотіти), зварите, стеляться (від стелитися), стелешся (від слатися), стежиш

Г) белькочеш (від белькотати), відпорють, стругаєш, завадиш, збіжать

Д) крають, хилишся, спізнишся, відкриєш, розіллеш

8. Укажіть відповідність між рядами дієслів та дієвідмінами (один із варіантів зайвий).

А) тремт..мо, закінч..мо, гор..те, побач..мо, суд..те

Б) рост..мо, плет..мо, хоч..мо, сохн..мо, бор..мося

В) шкод..мо, їзд..мо, зав'яз..мо, теш..мо, пуст..мо

1 I дієвідміна

2 II дієвідміна

9. Запишіть дієслово *стелити* у формі другої особи множини теперішнього часу.

Фрагмент тестів із культурології за темою «Культурна спадщина слов'янського народу» представлено на рис. 2.17.

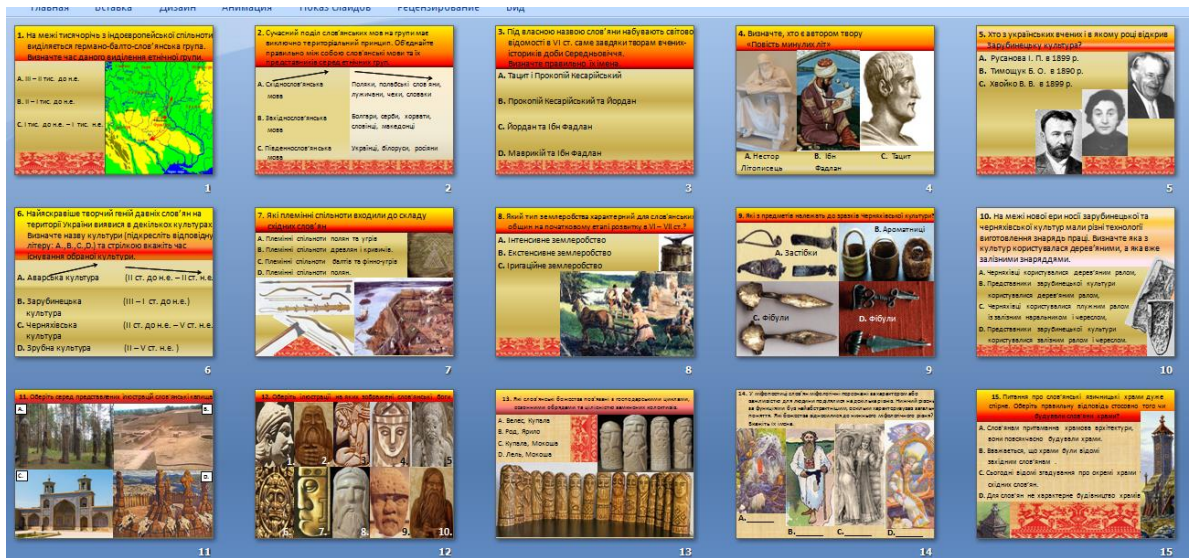

Рис. 2.17. Фрагмент тестів з культурології

Результати повторного тестування ЕГ представлено на рис. 2.18.

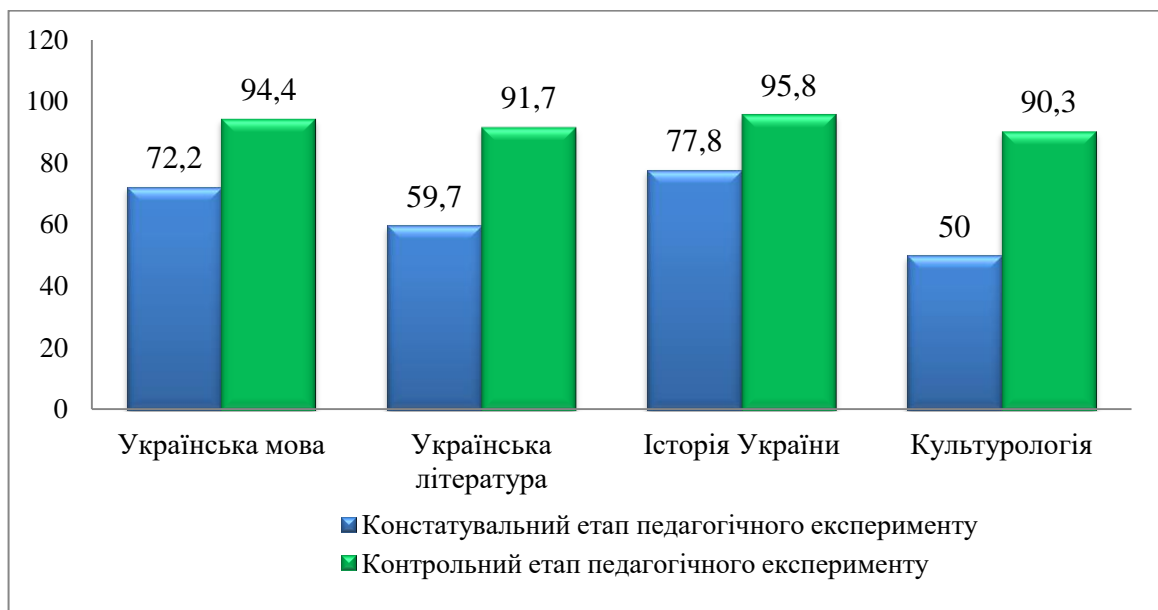

Рис. 2.18. Порівняльний аналіз результати тестування респондентів ЕГ за показником «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту (у %)

Результати повторного тестування КГ представлено на рис. 2.19.

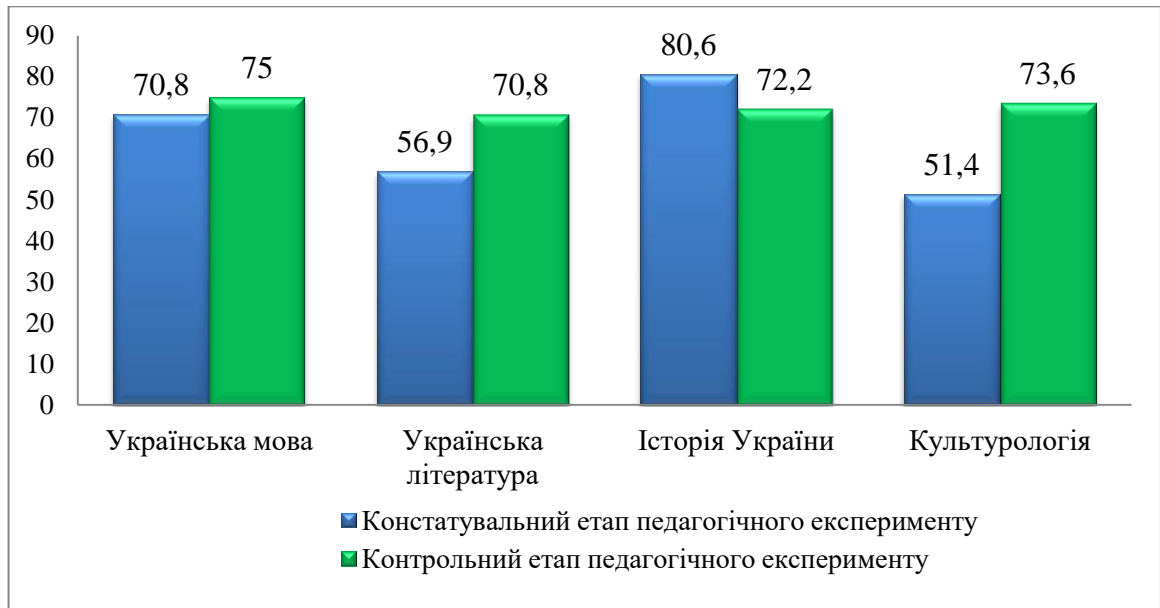

Рис. 2.19. Порівняльний аналіз результати тестування респондентів КГ за показником «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту (у %)

Проаналізувавши результати повторного тестування респондентів ЕГ, фіксуємо підвищення за даним показником з достатнього (64,9 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого рівня (93,05 – контрольний етап педагогічного експерименту). Так, рівень знань із української мови підвищився на 22,2%, з української літератури на –32 %; з історії України – на 18 %; з культурології – на 40,3 %, що свідчить про ефективність впровадженого спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», роботи із онлайн-бібліотекою «Виховання громадянської відповідальності», а саме каталогом книгозабезпечення освітнього процесу, участь у семінарі «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів» (жовтень 2020 р.), а також відвідування факультативу «Самоосвіта військовослужбовців», коучингу «Мистецтво виховання активної

громадянської позиції», участь у написанні Всеукраїнського радіо диктанту «Наші пісні» (2018 р.), «Від бересту до цифри»(2019 р.), «Виклики книжкової ери»(2020 р.) та відвідування дискусійного клубу «Патріот».

У респондентів КГ підвищення відбулося у межах 8 %, що свідчить про високий рівень професіоналізму НПП, які викладають освітні компоненти історія України, українська мова, українська література, культурологія.

За показником «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» було проведено повторне тестування ЕГ та КГ з інформатики та основ комп'ютерної техніки. Наведемо фрагмент тестів.

11. Основним об'єктом інтерфейсу вікна програми Microsoft Word 2007, на якому знаходяться основні команди, об'єднані в логічні групи, є ...

- а) стрічка
- б) лінійка
- в) панель інструментів
- г) меню

12. За допомогою якої вкладки можна налаштувати масштаб відображення документа?

- а) вкладка Головна
- б) вкладка Розмітка сторінки
- в) вкладка Рецензування
- г) вкладка Вид

13. Вкажіть вірний алгоритм відкриття документа в Microsoft Word 2007.

- а) Кнопка Office – команда Відкрити як ...
- б) Кнопка Office – команда Відкрити
- в) Файл – команда Відкрити як ...
- г) Файл – команда Відкрити як ...

14. Вкажіть вірний алгоритм збереження документа.
- а) Кнопка Office – команда Зберегти

б) Кнопка Office – команда Зберегти як ... – Вибрати папку для збереження – Натиснути кнопку Зберегти

в) В меню швидкого доступу вибрати команду Зберегти

15. Вже створений документ Microsoft Word 2007 можна відкрити за допомогою ...

а) одинарного клацання лівої кнопки миші

б) двічі клацнувши ліву кнопку миші

в) одинарного клацання правої кнопки миші

г) двічі клацнувши правою кнопкою миші

16. Вкажіть вірний спосіб відкриття вікна налаштування параметрів програми Microsoft Word 2010 року.

а) Кнопка Office – Підготувати – Параметри

б) Кнопка Office – Параметри

в) Кнопка Office – Відомості – Параметри

г) Всі правильні відповіді

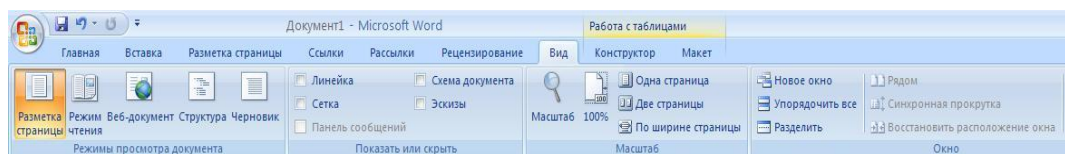
17. Вкажіть вірний спосіб копіювання форматування з однієї частини тексту на іншу.

а) Виділити фрагмент тексту – команда Копіювати – Поставити курсор, команда Вставити

б) Виділити фрагмент зразок – команда Формат за зразком – Виділити фрагмент, до якого треба застосувати форматування

в) Виділити фрагмент тексту – команда Вирізати – Поставити курсор, команда Вставити

18. На якій вкладці знаходиться команда для вставки таблиці в документ?

а) Головна

б) Вставка

- в) Розмітка сторінки
 - г) Конструктор
 - д) Макет
19. Програма Microsoft Excel призначена:
- а) Для редагування текстів
 - б) Для редагування картинок
 - в) Для роботи з таблицями чисел
 - г) Для створення презентації
20. Для того, щоб виділити кілька осередків, які перебувають в різних частинах листа, необхідно:
- а) Виділити кожен клітинку подвійним клацанням
 - б) Виділити кожен клітинку клацанням правої клавіші миші
 - в) Виділити кожен клітинку клацанням миші, утримуючи клавішу Alt
 - г) Виділити кожен клітинку клацанням миші, утримуючи клавішу Ctrl
21. Який вид прийме курсор миші при автозаповненні?
- а) чорний плюсік
 - б) курсор введення
 - в) білий плюсік з чорним обведенням
 - г) курсор
22. Яка кнопка побудує графік?
- а) кнопка квадратних діаграм
 - б) кнопка графіків
 - в) кнопка круглих діаграм
 - г) кнопка круглих діаграм з поділом між діаграмами [85].

Порівняльний аналіз результатів тестування ЕГ на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту представлено на рис. 2.20.

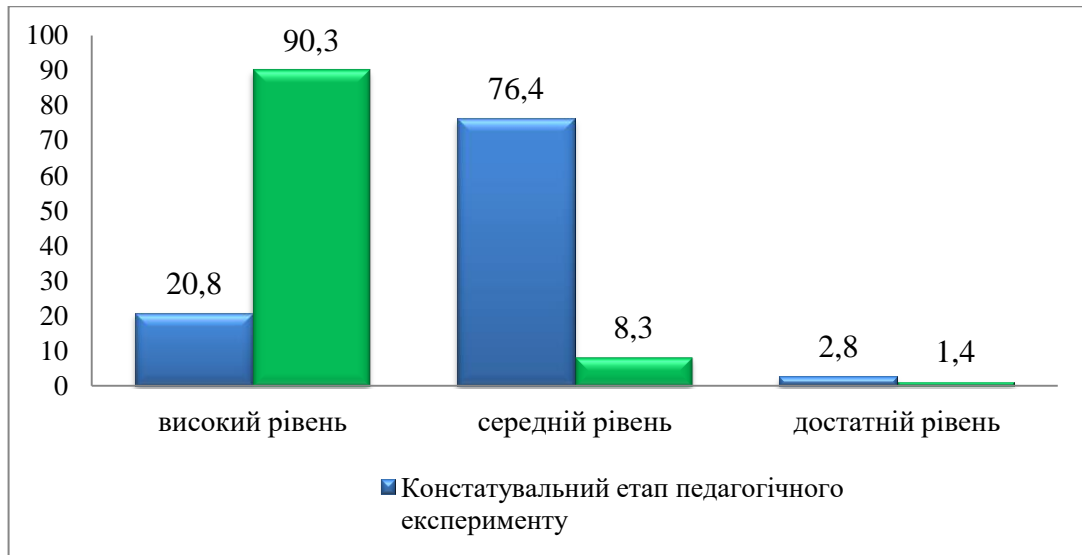

Рис. 2.20. Порівняльний аналіз результатів тестування респондентів ЕГ за показником рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

Порівняльний аналіз результатів КГ на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту подано на рис. 2.21.

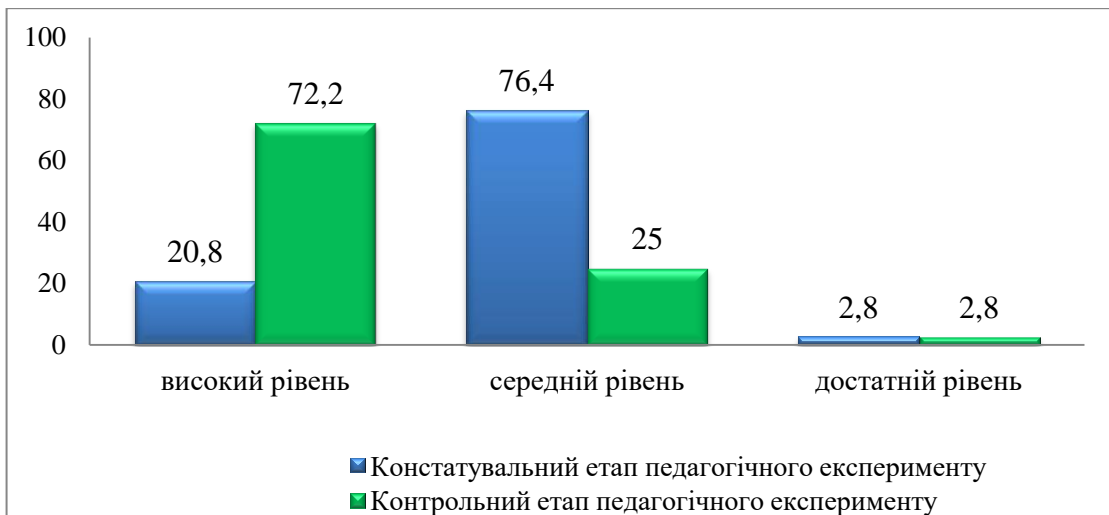

Рис. 2.21. Порівняльний аналіз результатів тестування респондентів КГ за показником рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши відповіді респондентів (рис. 2.20 і 2.21) з'ясовано, що за даним показником у респондентів ЕГ констатуємо підвищення із середнього (76,4 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого рівня (90,3 % – контрольний етап педагогічного експерименту), майбутні офіцери вільно володіють прикладним програмним забезпеченням, вміють працювати в програмах для створення відеофільмів, презентацій, буклетів, у своїй діяльності використовують технології web 2.0, знають основи роботи з графічними редакторами, розробляють власні блоги та сайти. Даному підвищенню сприяло відвідування семінарів «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів» (жовтень 2019 р.); «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців» (березень 2020 р.); факультативу «Самоосвіта військовослужбовців» тощо.

У респондентів КГ рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями підвищився лише на 4,2 %, вони допускають помилки при написанні кодів для розробки сайтів, не знають усіх можливостей Microsoft Office Word та Microsoft Office Excel та лише з допомогою НПП можуть використовувати хмарні технології для самоосвітньої діяльності.

У межах з'ясування рівня знань етичних норм поведінки військовослужбовців респондентам ЕГ та КГ було запропоновано пройти повторне тестування. Повний варіант тесту представлений у Додатку Д.

1. Предметом етики є:

- а) мораль;
- б) культура;
- в) будь-яка діяльність людини.

2. Основні принципи етики:

- а) «не роби іншому того, чого б ти не хотів, щоб він робив тобі»;
- б) «що ти робиш іншим, не роби собі»;
- в) «око за око, зуб за зуб»;

3. Автор твору «Нікомахова етика» є:

- а) Фома Аквінський;
- б) Аристотель;
- в) Гегель.

4. Норми і звичаї, церемонії і ритуали, що регулюють культуру поведінки людини в суспільстві називаються;

- а) етикою;
- б) етикетом;
- в) естетикою,

5. Провідними етичними категоріями є :

- а) прекрасне та потворне;
- б) аксеологія та гносеологія;
- в) добро та зло.

6. Структурними складовими моралі є:

- а) виховання, трудова діяльність;
- б) свідомість, діяльність та спілкування;
- в) правила поведінки та культура спілкування.

7. Засновниками напрямку етичного релятивізму були:

- а) софісти;
- б) стоїки;
- в) Кант.

8. Практичний акт цілеспрямованого утвердження певних моральних цінностей у ситуації, де ці цінності беруться під сумнів або заперечуються називається:

- а) дія в екстремальних умовах;
- б) вчинок;
- в) подвиг.

9. Основними категоріями морального спілкування є:

- а) вчинок, честь, гідність, справедливість;
- б) любов, толерантність, милосердя;

в) добро та зло.

10. Сутність однієї з принципових позицій вирішення проблеми співвідношення засобів і цілей є – «Ціль виправдовує засоби», кому можна приписати авторство цієї формули :

- а) Платон та Сенека;
- б) Ніцше та Гайдегер;
- в) Ігнатій Лайола та Н. Макіавеллі.

11. Крайні позиції в підході до проблеми свободи людської волі називаються:

- а) волюнтаризм та фаталізм;
- б) аскетизм та гедонізм;
- в) відповідь не містить правильної відповіді.

Порівняльний аналіз результатів тестування на констатувальному та контрольному етапах експерименту за третім показником у ЕГ представлено на рис. 2.22, у КГ на рис. 2.23.

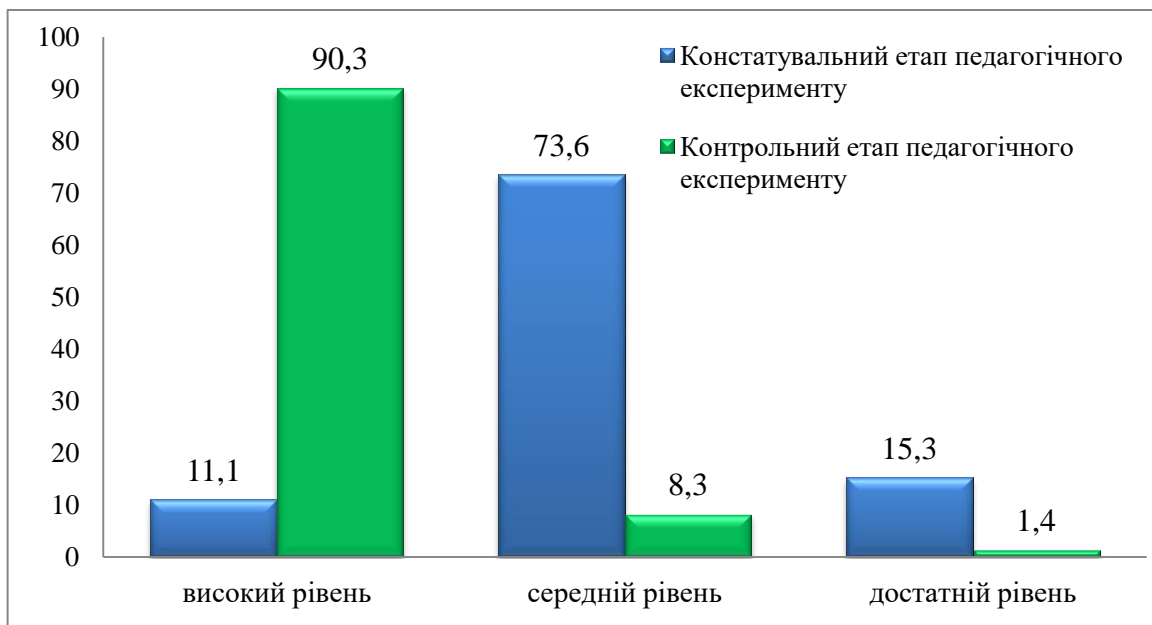

Рис. 2.22. Порівняльний аналіз результатів тестування респондентів ЕГ за показником рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

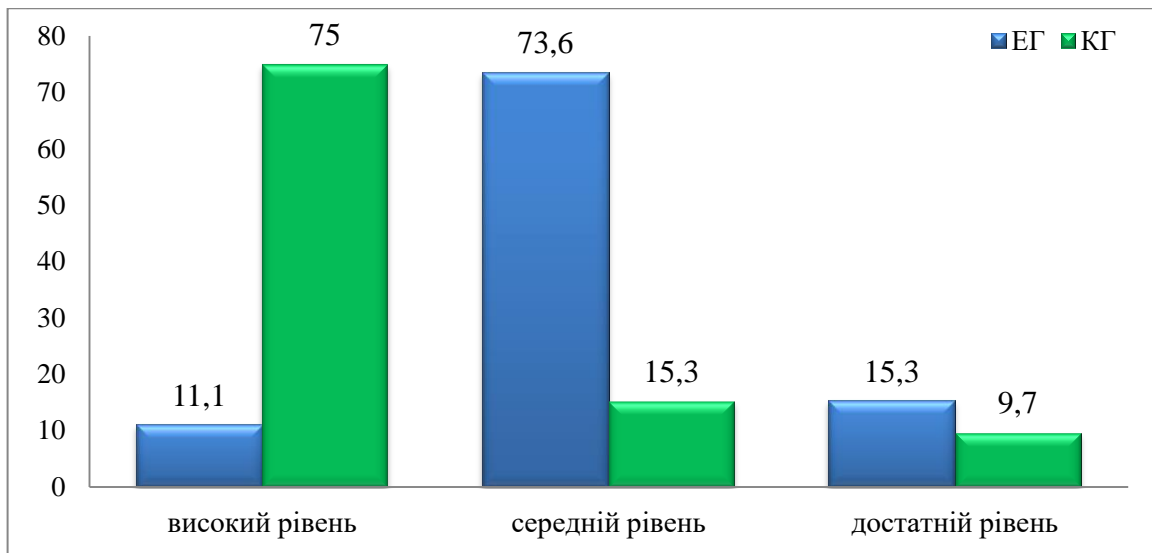

Рис. 2.23. Порівняльний аналіз результатів тестування респондентів EG за показником рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши результати повторного зафіксовано підвищення рівня знань етичних норм поведінки військовослужбовців у EG з середнього (73,6 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (90,3 % – контрольний етап педагогічного експерименту), це дає підстави стверджувати про ефективність впровадження в освітній процес МО спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», відвідування військовослужбовцями EG коучинг-сесії «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу», участі у вебінарі «Етикет військовослужбовця – офіцера ЗСУ», роботи з каталогом етикет сучасного офіцера ЗСУ (збірка відео фрагментів щодо правил та норм поведінки в громадських місцях, статутні відносини військовослужбовців, службовий етикет офіцера тощо), який розміщено в онлайн-бібліотеці «Виховання громадянської відповідальності тощо».

У респондентів KG також зафіксовано, із 75 % середнього рівня до 75 % високого рівня, що свідчить про ефективність роботи офіцерів-вихователів, які проводять бесіди та індивідуальні консультації, згідно графіку виховної роботи у ВЗВО.

Загальні результати виховання ГВ МО ВЗВО експериментальної та контрольної групи за інформаційно-пізнавальним критерієм подано на рис. 2.24 і 2.25.

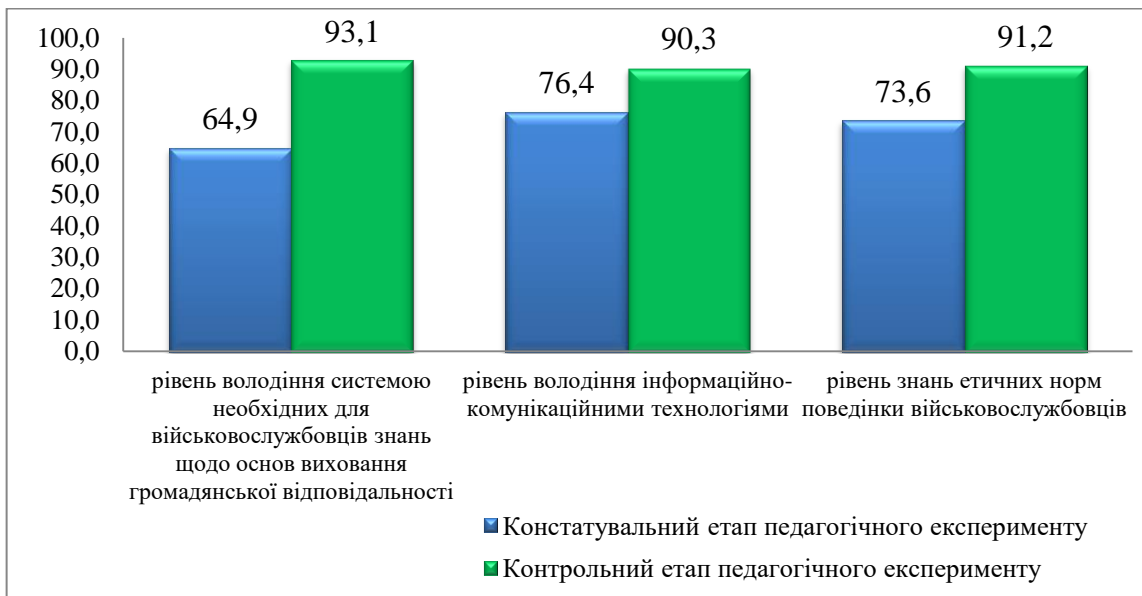

Рис. 2.24. Порівняльний аналіз узагальнених результатів виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за інформаційно-пізнавальним критерієм, у респондентів ЕГ (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

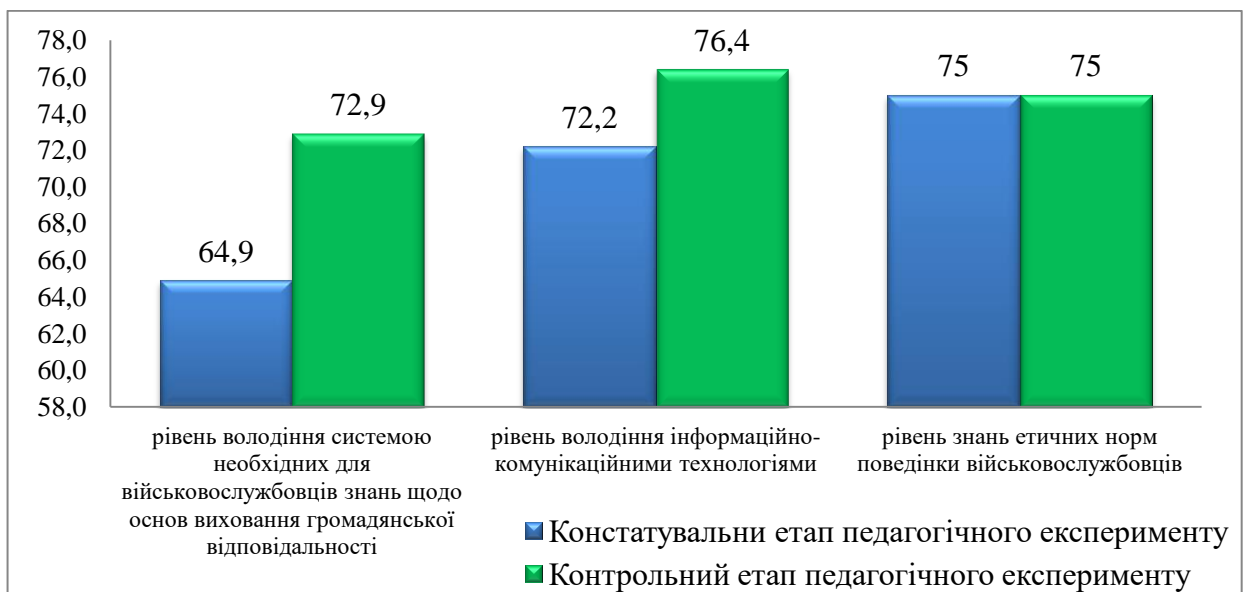

Рис. 2.25. Порівняльний аналіз узагальнених результатів виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за інформаційно-пізнавальним критерієм, у респондентів КГ (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

Проаналізувавши результати повторного тестування респондентів ЕГ за інформаційно-пізнавальним критерієм (рис. 2.24), констатуємо підвищення рівня із середнього (71,6 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (91,2 % – контрольний етап педагогічного експерименту) за всіма показниками, а саме: рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності – із 64,9 % до 93,05 %; рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями – із 76,4 % до 90,3 %; рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців – із 73,6 % до 90,3 %, що свідчить про ефективність впровадження спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», проведення коучинг-сесій «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу», «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», семінарів «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів» (жовтень 2019 р.), «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців» (березень 2020 р.), вебінару «Етикет військовослужбовця – офіцера ЗСУ», робота із онлайн-бібліотекою «Виховання громадянської відповідальності», а саме каталогом книгозабезпечення освітнього процесу, етикет сучасного офіцера ЗСУ, відвідування факультативу «Самоосвіта військовослужбовців», дискусійного клубу «Патріот», написання Всеукраїнського радіо диктанту «Наші пісні» (2018 р.), «Від бересту до цифри» (2019 р.), «Виклики книжкової ери» (2020 р.) тощо.

У респондентів КГ (рис. 2.25) підвищення відбулося, однак у межах середнього рівня та лише на 4,1 %, цьому сприяло виконання освітньо-професійної програми підготовки військовослужбовців.

За «діяльнісно-комунікативним» критерієм оцінювання рівня вихованості ГВ МО ВЗВО здійснювалося використовуючи повторне тестування та вирішення педагогічних ситуацій.

Для визначення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО ЕГ та КГ за першим показником «рівень розвиненої комунікабельності» було проведено тестування (адаптований тест В. Ряховського «Визначення рівня комунікабельності») Порівняльний аналіз результатів тестування ЕГ подано в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11.

**Порівняльний аналіз результатів тестування
«Визначення рівня комунікабельності» ЕГ на контрольному
та констатувальному етапах педагогічного експерименту (у %)**

№	Запитання	1			2		
		так	ні	іноді	так	ні	іноді
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Незабаром у Вас відбудеться ділова чи ординарна зустріч. Чи вибиває Вас з колії її очікування?	55,6	16,6	27,8	1,4	90,3	8,3
2.	Чи викликає у Вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?	61,1	8,3	30,6		93,1	6,9
3.	Вам пропонують поїхати у відрядження на конференцію. Чи докладете Ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?	51,4	15,3	33,3		94,4	5,6
4.	Чи любляете Ви ділитися своїми переживаннями з кимось?	61,1	11,1	27,8	1,4	90,3	8,3
5.	Чи дратує Вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до Вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?	58,3	12,5	29,2		97,2	2,8
6.	Чи вірите Ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти один одного?	55,6	9,70	34,7	1,4	91,7	6,9
7.	У ресторані чи в їдальні Вам подали зіпсовану їжу. Чи промовчите Ви, лише сердито відсунувши тарілку?	40,3	4,1	55,6	2,8	90,3	6,9
8.	Залишившись наодинці з незнайомою людиною, Ви не вступите з нею в бесіду і відчуєте себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?	52,8	16,6	30,6		95,8	4,2
9.	Чи боїтеся Ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?	58,3	8,4	33,3	1,4	91,7	6,9
10.	У Вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів художньої літератури, мистецтва, культури, і ні з чікими думками Ви не рахуєтеся. Чи так це?	48,6	12,5	38,9	6,9	90,3	2,8

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	Почувши будь-де в кулуарах висловлювання явно помилкового погляду з відомого Вам питання, чи віддасте Ви перевагу мовчанню і не вступите в суперечку?	43,1	8,3	48,6	5,6	93,1	1,4
12.	Чи викликає у Вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?	47,2	8,3	44,5		95,8	4,2
13.	Вам краще викласти свою точку зору (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?	50	4,2	45,8	2,8	90,3	6,9
Середнє значення		52,6	10,5	37	1,8	92,6	5,5

Примітка: 1. Констатувальний етап педагогічного експерименту. 2. Контрольний етап педагогічного експерименту.

Порівняльний аналіз результатів тестування ЕГ подано в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12.

**Порівняльний аналіз результатів тестування
«Визначення рівня комунікабельності» КГ на контрольному
та констатувальному етапах педагогічного експерименту (у %)**

№	Запитання	ЕГ			КГ		
		так	ні	іноді	так	ні	іноді
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Незабаром у Вас відбудеться ділова чи ординарна зустріч. Чи вибиває Вас з колії її очікування?	56,9	13,9	29,2	11,1	72,2	16,7
2.	Чи викликає у Вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?	62,5	8,3	29,2	1,4	75	23,6
3.	Вам пропонують поїхати у відрядження на конференцію. Чи докладете Ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?	52,8	12,5	34,7	2,8	77,8	19,4
4.	Чи любляєте Ви ділитися своїми переживаннями з кимось?	59,7	5,6	34,7	5,6	76,4	18,1
5.	Чи дратує Вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до Вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?	59,7	11,1	29,2	5,6	83,3	11,1
6.	Чи вірите Ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти один одного?	50	13,90	36,1	4,2	70,8	25

1	2	3	4	5	6	7	8
7.	У ресторані чи в їдальні Вам подали зіпсовану їжу. Чи промовчите Ви, лише сердито відсунувши тарілку?	43,1	8,3	48,6	4,2	80,6	15,3
8.	Залишившись наодинці з незнайомою людиною, Ви не вступите з нею в бесіду і відчуєте себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?	54,2	15,2	30,6	2,8	80,6	16,7
9.	Чи боїтеся Ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?	56,9	2,8	40,3	1,4	81,9	16,7
10.	У Вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів художньої літератури, мистецтва, культури, і ні з чийми думками Ви не рахуєтеся. Чи так це?	50	12,5	37,5	5,6	75	19,4
11.	Почувши будь-де в кулуарах висловлювання явно помилкової точки зору з відомого Вам питання, чи віддасте Ви перевагу мовчанню і не вступите в суперечку?	43,1	9,7	47,2	6,9	77,8	15,3
12.	Чи викликає у Вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?	51,4	2,8	45,8	2,8	79,2	18,1
13.	Вам краще викласти свою думку (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?	52,8	5,6	41,7	9,7	70,8	19,4
Середні значення		53,3	9,4	37,3	4,9	74	18,1

Проаналізувавши результати, отримані на контрольному етапі педагогічного експерименту, констатуємо підвищення рівня вихованості ГВ МО ЕГ за показником «рівень розвиненої комунікабельності» із достатнього (52,6 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (92,6 % – контрольний етап педагогічного експерименту), з’ясовано, що майбутні офіцери не уникають можливості виступити на конференції, вони із зацікавленістю та бажанням їздять у відрядження з метою познайомитися із майбутніми колегами, завжди допоможуть людині, яка до них звернеться та здатні відстоювати свою думку. Даному підвищенню сприяло впровадження в освітній процес ЕГ спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», факультативу «Самоосвіта військовослужбовців», коучингу «Мистецтво виховання активної

громадянської позиції», участі МО у дискусійному клубі «Патріот» та проведення спортивно-військового гри-змагання «Козацькі розваги», зустрічі з видатними військовослужбовцями тощо.

У респондентів ЕГ рівень розвиненої комунікабельності також підвищився з достатнього (53,3 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до середнього (74 % – контрольний етап педагогічного експерименту) завдяки професіоналізму НПП та офіцерів-вихователів, які проводили з ними виховні години та сприяли самоосвітній діяльності МО.

Для з'ясування рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за показником «здатність до попередження конфліктних ситуацій» здобувачам освіти ЕГ та КГ було запропоновано вирішити аналогічні констатувальному етапу експерименту педагогічні ситуації.

Порівняльний аналіз результатів відповідей респондентів ЕГ та КГ щодо вирішення педагогічних ситуацій представлено на рис. 2.26 та рис. 2.27 відповідно.

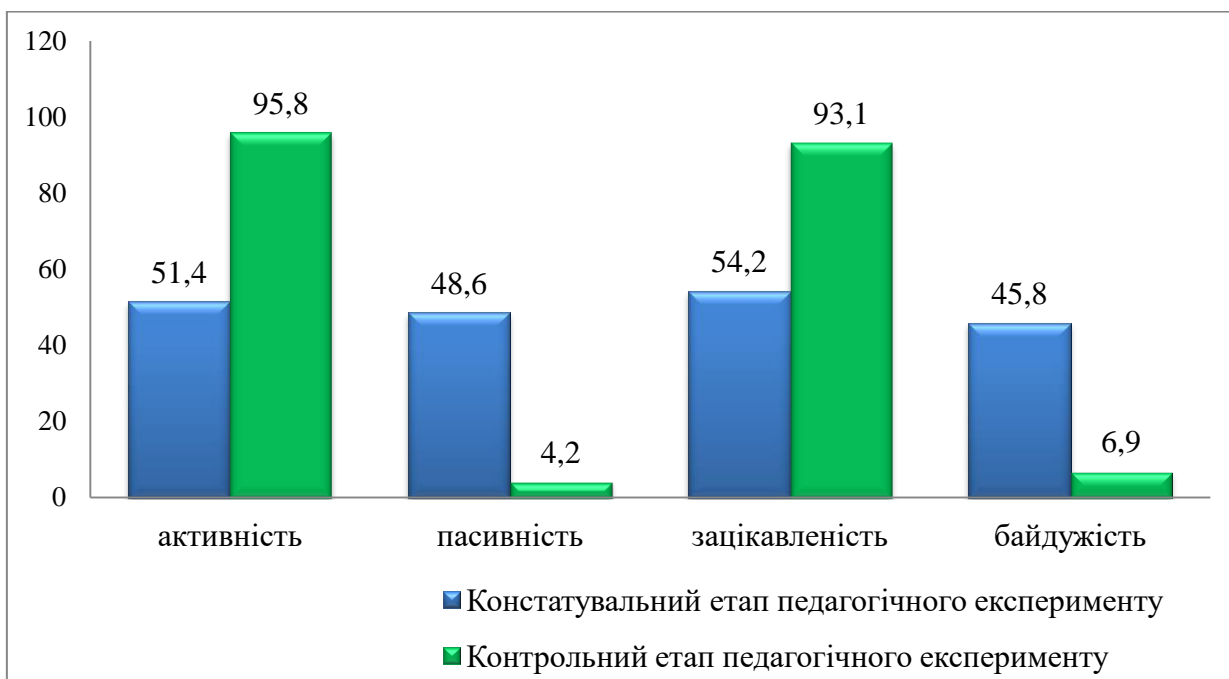

Рис. 2.26. Порівняльний аналіз узагальнених результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за показником здатність до попередження конфліктних ситуацій у респондентів ЕГ (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

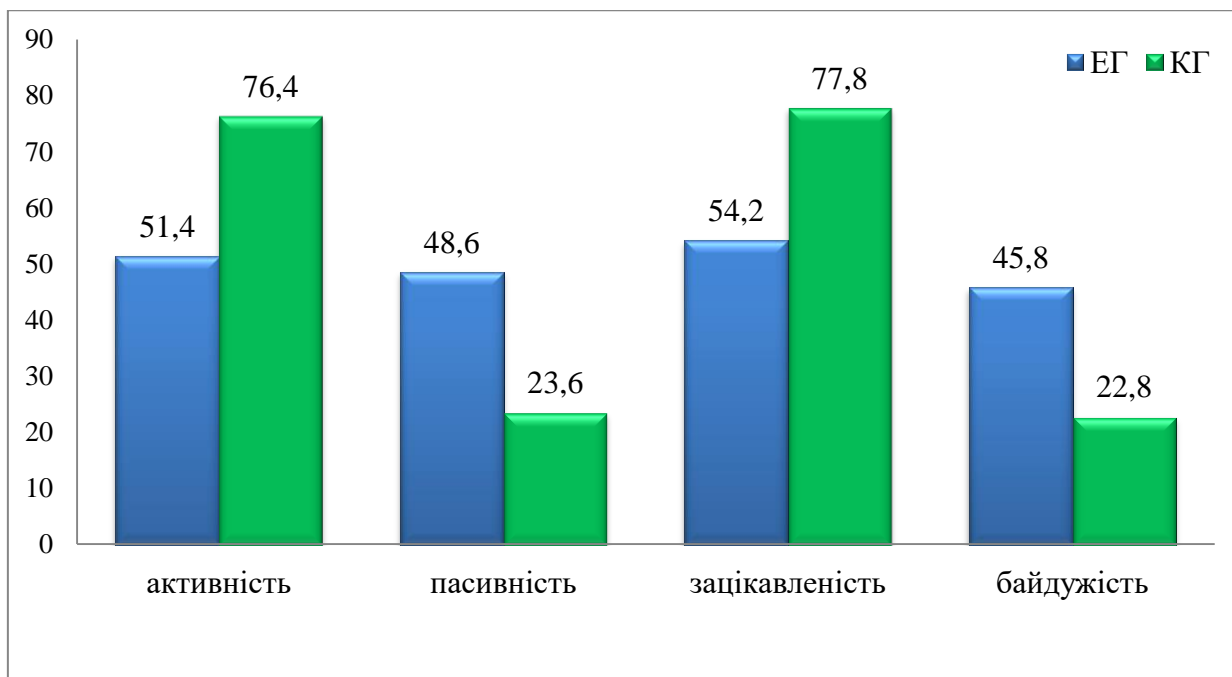

Рис. 2.27. Порівняльний аналіз узагальнених результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за показником здатність до попередження конфліктних ситуацій у респондентів КГ (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

Здійснивши порівняльний аналіз узагальнених результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО показником здатність до попередження конфліктних ситуацій (рис. 2.26 і 2.27), у респондентів EG зафіксовано підвищення з достатнього (52,8 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (94,5 % – контрольний етап педагогічного експерименту), майбутні офіцери проявляли при вирішенні педагогічних ситуацій зацікавленість, співпереживання, проявляли активність та наводили кожен по декілька варіантів їх розв'язання. Цьому сприяло впровадження спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», проведення семінару «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків» (березень 2019 р.), індивідуальні та групові бесіди виховного спрямування тощо.

У респондентів підвищення відбулося лише на 22,9 %, що свідчить про високий рівень компонентності НПП, які проводили з ними заняття.

Для з'ясування рівня готовності долати складнощі військової служби було проведено повторне опитування респондентів ЕГ та КГ. Порівняльний аналіз результатів опитування подано в таблицях 2.13 і 2.14.

Таблиця 2.13.

**Порівняльний аналіз результатів опитування респондентів ЕГ
за показником «рівень готовності долати складнощі військової служби»
на контрольному та констатувальному етапах
педагогічного експерименту (у %)**

№ з/п	Запитання	Так		Ні	
		1	2	1	2
1	2	3	4	5	6
1	Зміна місця постійної дислокації не завдає мені незручностей.	50	93,1	50	6,9
2	Відповідальне ставлення до службових обов'язків для мене не настільки вагоме, щоб виконувати дії, ризиковані й небезпечні для власного життя.	47,2	5,6	52,8	94,4
3	Інколи мені важко наважитися на дії у небезпечних ситуаціях без додаткового зовнішнього спонукання.	45,8	2,8	54,2	97,2
4	Моє вміння комунікувати з військовослужбовцями допомагає дотримуватися і виконувати складні службові обов'язки і завдання.	50	98,6	50	1,4
5	Мені, як майбутньому офіцерові, не завжди вдається впливати на ситуації, що відбуваються навколо.	38,9	2,8	61,1	97,2
6	Почуття громадянської відповідальності пробуджує в мені мотивацію до якісного виконання службових цілей і завдань.	52,8	100	47,2	-
7	У мене є боязнь до складнощів військової служби.	34,7	-	65,3	100
8	Іноді мені, як майбутньому офіцерові, важко втілювати свої національні ідеї і суспільні мотиви у життя.	33,3	2,8	66,7	97,2
9	Інколи події, що виникають у небезпечних та екстремальних ситуаціях, викликають у мене почуття розгубленості.	43,2	-	56,8	100

Примітка: 1. Констатувальний етап педагогічного експерименту. 2. Контрольний етап педагогічного експерименту.

**Порівняльний аналіз результатів опитування респондентів КГ
за показником «рівень готовності долати складнощі військової служби»
на контрольному та констатувальному етапах педагогічного
експерименту (у %)**

№	Запитання	Так		Ні	
		1	2	1	2
1	2	3	4	5	6
1	Зміна місця постійної дислокації не завдає мені незручностей.	51,4	75	48,6	25
2	Відповідальне ставлення до службових обов'язків для мене не настільки вагоме, щоб виконувати дії, ризиковані й небезпечні для власного життя.	45,8	22,2	54,2	77,8
3	Інколи мені важко наважитися на дії у небезпечних ситуаціях без додаткового зовнішнього спонукання.	43,1	23,6	56,9	76,4
4	Моє вміння комунікувати з військовослужбовцями допомагає дотримуватися і виконувати складні службові обов'язки і завдання.	50	79,2	50	20,8
5	Мені, як майбутньому офіцерові, не завжди вдається впливати на ситуації, що відбуваються навколо.	37,5	16,7	62,5	83,3
6	Почуття громадянської відповідальності пробуджує в мені мотивацію до якісного виконання службових цілей і завдань.	54,2	88,9	45,8	11,1
7	У мене є боязнь до складнощів військової служби.	33,3	6,9	66,7	93,1
8	Іноді мені, як майбутньому офіцерові, важко втілювати свої національні ідеї і суспільні мотиви у життя.	36,1	25	63,9	75
9	Інколи події, що виникають у небезпечних та екстремальних ситуаціях, викликають у мене почуття розгубленості.	40,3	8,3	59,7	91,7

Примітка: 1. Констатувальний етап педагогічного експерименту. 2. Контрольний етап педагогічного експерименту.

Отже, порівняльний аналіз даних констатувального та контрольного етапів педагогічного експерименту дає підстави стверджувати про ефективність впровадження в освітній процес МО ЕГ спецкурсу, коучингів «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів»,

дискусійного клубу «Патріот», а також індивідуальних та групових консультацій про, що й свідчать отримані результати, рівень готовності долати складнощі військової служби підвищився з 57,7 % (достатній рівень) до 97,5 % (високий рівень).

У респондентів КГ підвищення відбулося лише на 14,2 % завдяки виховній діяльності офіцерів-вихователів та НПП, що забезпечують освітній процес МО.

Порівняльний аналіз узагальнених результатів рівня вихованості ЕГ та КГ за діяльнісно-комунікативним критерієм на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту представлено на рис. 2.28 і рис. 2.29 відповідно.

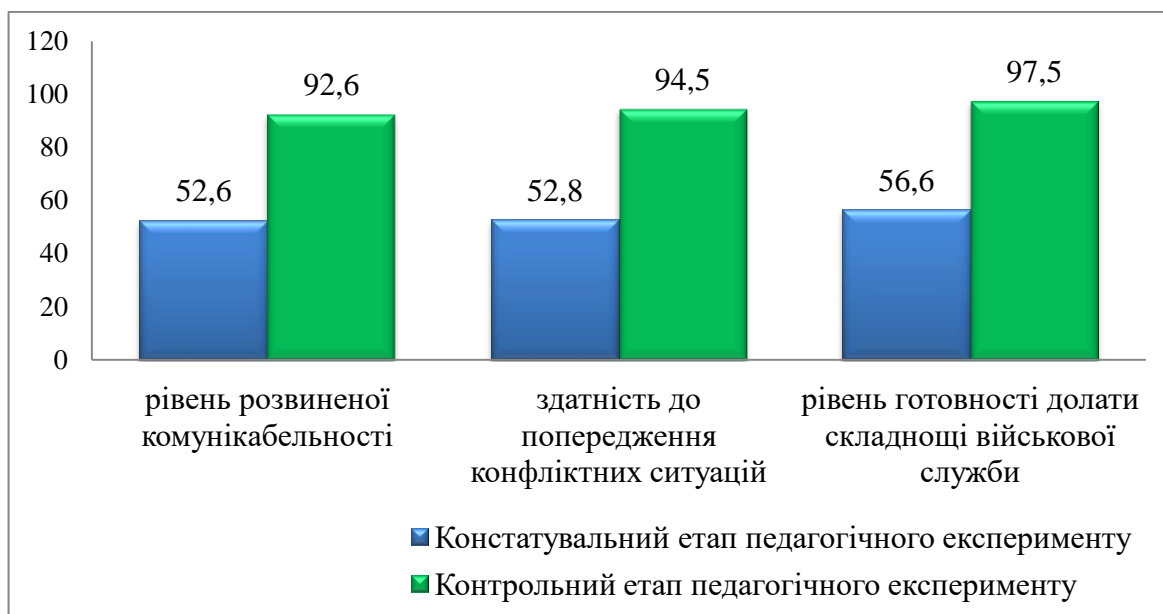

Рис. 2.28. Порівняльний аналіз узагальнених результатів виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за діяльнісно-комунікативним критерієм, у респондентів ЕГ (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

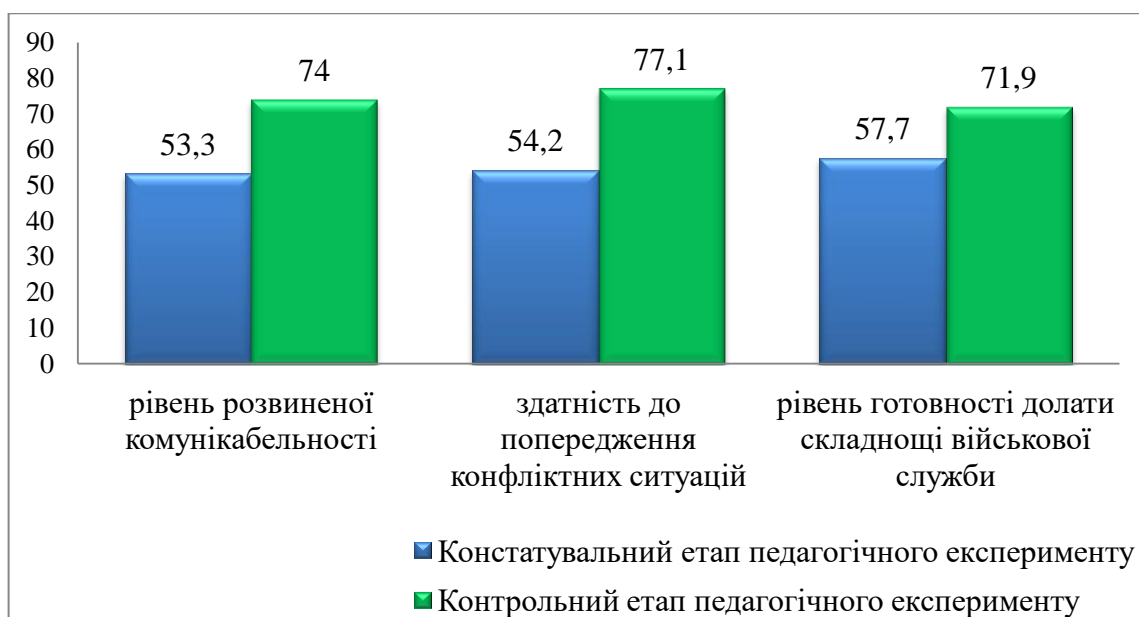

Рис. 2.29. Порівняльний аналіз узагальнених результатів виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО за діяльнісно-комунікативним критерієм, у респондентів ЕГ (констатувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту, у %)

Здійснивши порівняльний аналіз результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО ЕГ за даним критерієм, виявлено підвищення із достатнього рівня (54 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до високого (94,9 % – контрольний етап педагогічного експерименту) за всіма показниками, а саме рівень розвиненої комунікабельності з 52,6 % до 92,6 %, здатність до попередження конфліктних ситуацій із 52,8 % до 94,5 %, рівень готовності долати складнощі військової служби з 56,6 % до 97,5 %, що свідчить про ефективність впровадження в освітній процес спецкурсу, коучингів «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», дискусійного клубу «Патріот», проведення спортивно-військового гризмання «Козацькі розваги», зустрічей із видатними військовослужбовцями, перегляд відео фільмів про подвиги військовослужбовців, індивідуальні та групові бесіди виховного спрямування тощо.

У респондентів КГ також зафіксовано підвищення за даним критерієм із достатнього рівня (57,7 % – констатувальний етап педагогічного експерименту) до середнього (74,3 % – контрольний етап педагогічного експерименту) за всіма показниками – рівень розвинутої комунікабельності з 53,3 % до 74 %, здатність до попередження конфліктних ситуацій з 54,2 % до 77,1 %, рівень готовності долати складнощі військової служби з 57,7 % до 71,9 %, що підтверджує рівень компетентності НПП та офіцерів-вихователів, які сприяли даному підвищенню через проведення роз'яснювальної роботи.

Порівняльний аналіз узагальнених результатів констатувального та контрольного етапів педагогічного експерименту ЕГ та КГ представлено на рис. 2.30 та рис. 2.31 відповідно.

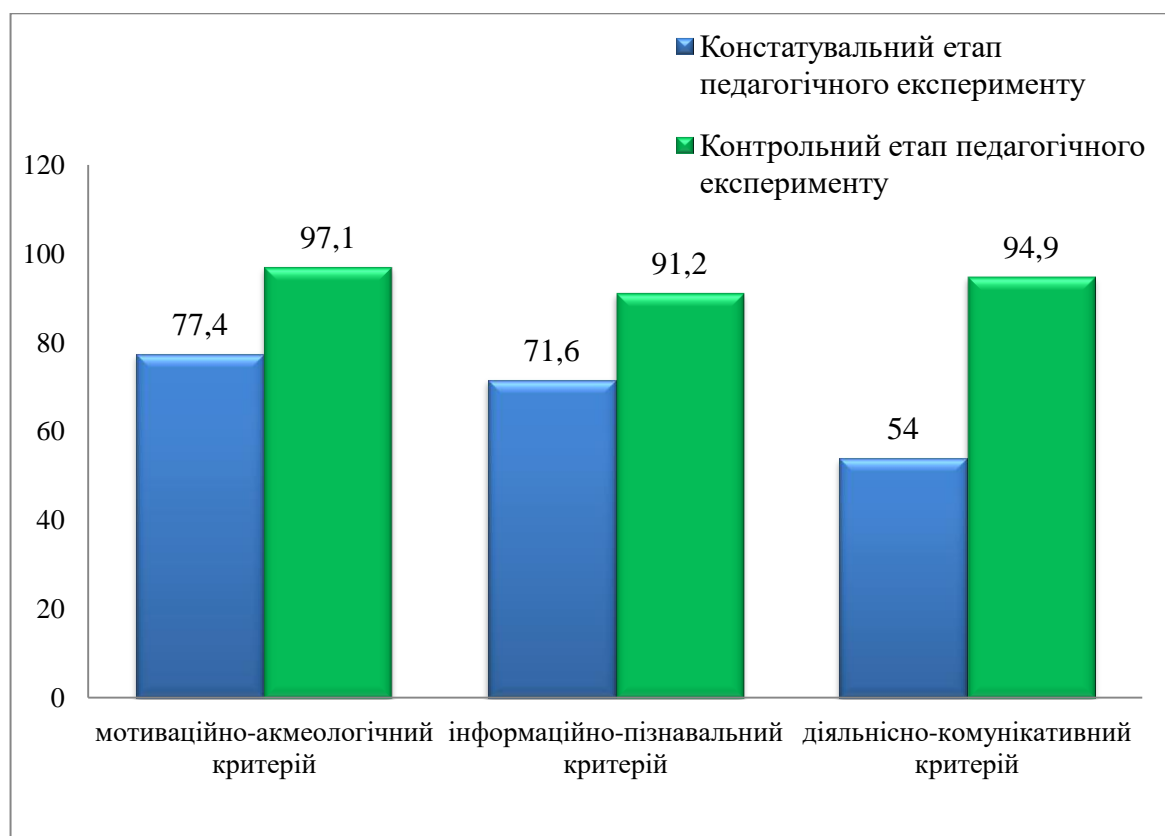

Рис. 2.30. Порівняльний аналіз узагальнених результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО ЕГ на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту

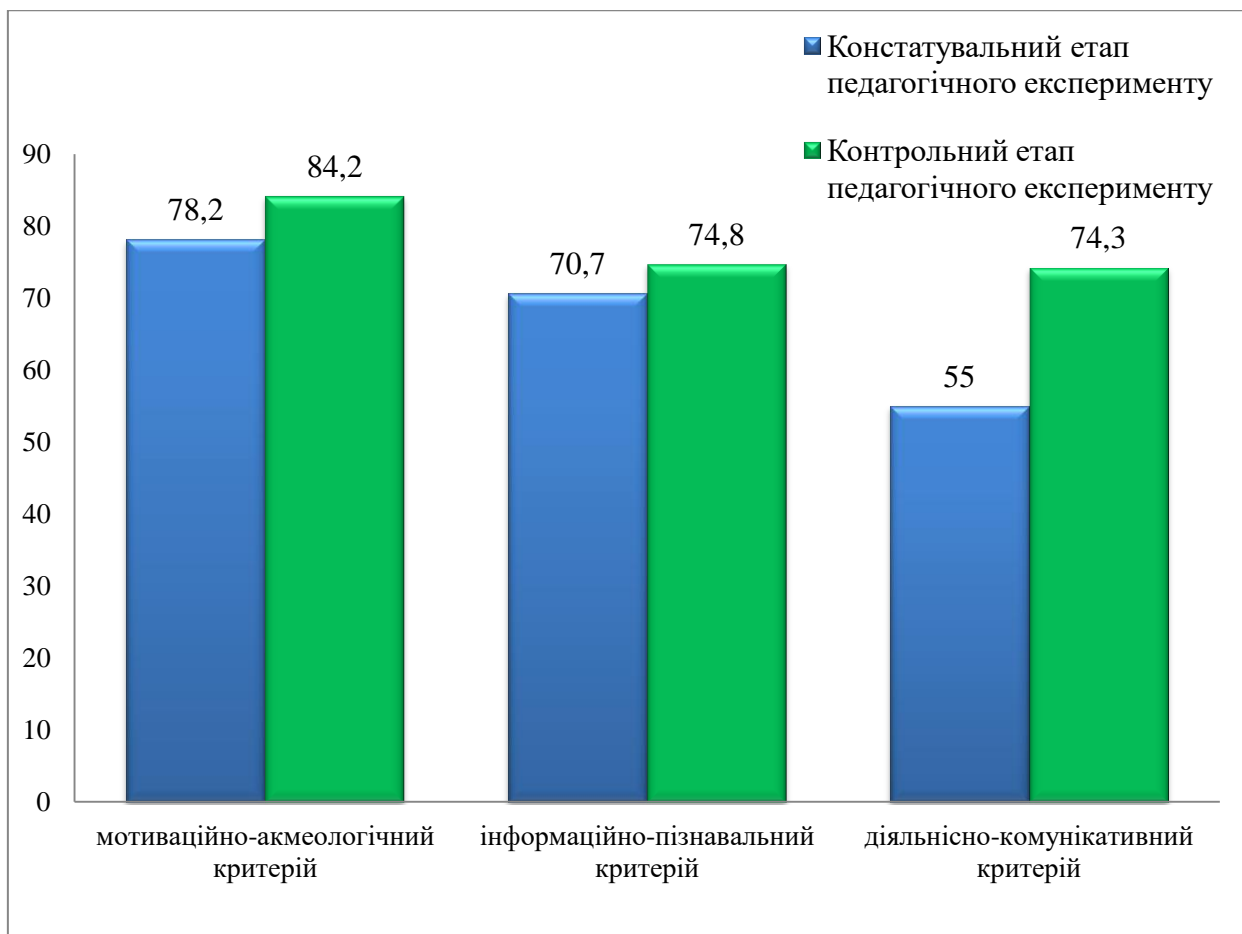

Рис. 2.31. Порівняльний аналіз узагальнених результатів рівня вихованості ГВ МО ВЗВО КГ на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту

Отже, отримані результати свідчать про високий рівень (94,4 %) вихованості ГВ МО ВЗВО ЕГ за всіма показниками, а саме мотиваційно-акмеологічним критерієм (з 77,4 % до 97,1 %), за інформаційно-пізнавальним (з 71,6 % до 91,2 %) та діяльнісно-комунікативним (з 54 % до 94,9 %). У респондентів КГ зафіксовано підвищення у межах 10 %.

Для оцінювання рівня вихованості ГВ МО ВЗВО ЕГ та КГ було використано кваліметричні анкети-вимірювальники (табл. 2.15 і табл. 2.16 відповідно).

**Кваліметрична модель оцінки вихованості громадянської
відповідальності майбутніх офіцерів
військових закладах вищої освіти ЕГ**

Критерії	Вага	Показники	Вага	Ступінь прояву				
				0	0,25	0,5	0,75	1
1	2	3	4	5	6	7	8	9
мотиваційно-акмеологічний	0,33	а) усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33					+
		б) прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності	0,33					+
		в) мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33					+
інформаційно-пізнавальний	0,33	а) рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності	0,33					+
		б) рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями	0,33					+
		в) рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців;	0,33					+
діяльнісно-комунікативний	0,33	а) рівень розвиненої комунікабельності	0,33					+
		б) здатність до попередження конфліктних ситуацій	0,33					+
		в) рівень готовності долати складнощі військової служби	0,33					+

**Кваліметрична модель оцінки вихованості громадянської
відповідальності майбутніх офіцерів
військових закладах вищої освіти КГ**

Критерії	Вага	Показники	Вага	Ступінь прояву				
				0	0,25	0,5	0,75	1
1	2	3	4	5	6	7	8	9
мотиваційно-акмеологічний	0,33	а) усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33					+
		б) прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності	0,33			+		
		в) мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності	0,33				+	
інформаційно-пізнавальний	0,33	а) рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності	0,33				+	
		б) рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями	0,33				+	
		в) рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців;	0,33				+	
діяльнісно-комунікативний	0,33	а) рівень розвиненої комунікабельності	0,33				+	
		б) здатність до попередження конфліктних ситуацій	0,33				+	
		в) рівень готовності долати складнощі військової служби	0,33				+	

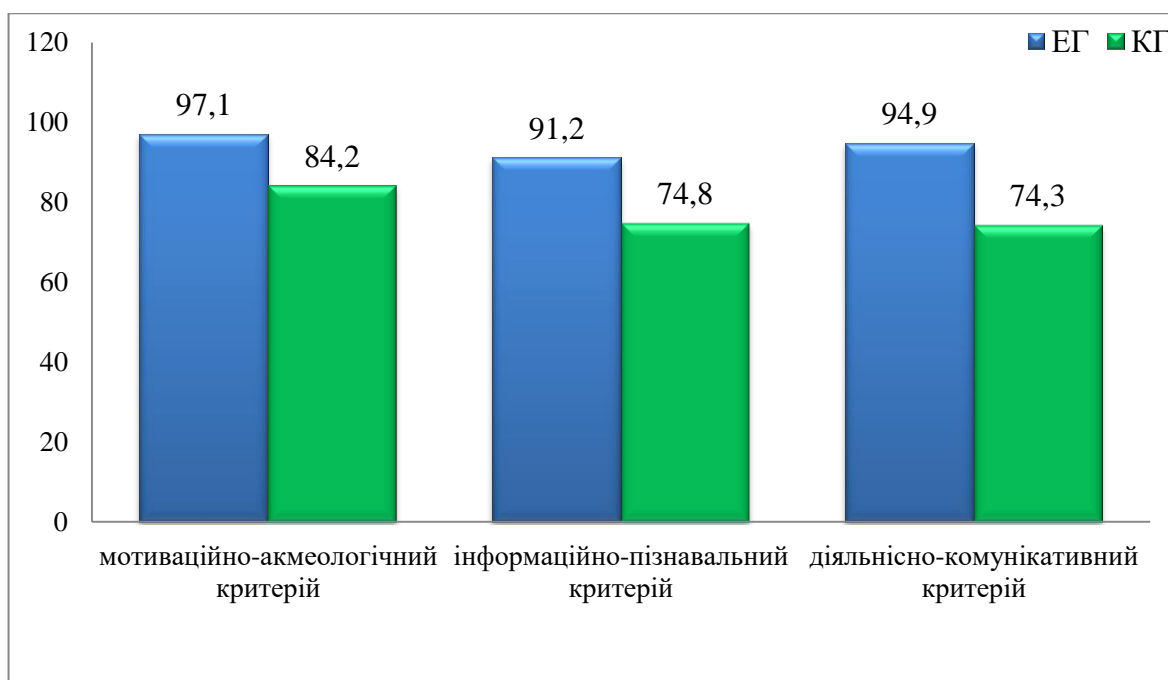

Рис. 2.32. Порівняльний аналіз результатів діагностування контрольної та експериментальної груп наприкінці педагогічного експерименту (у %)

Отже, проаналізувавши отримані результати на констатувальному та контрольному етапах педагогічного експерименту, зазначимо, що впровадження структурно-функціональної моделі системи сприяло підвищенню рівня вихованості ГВ МО ВЗВО ЕГ у порівнянні з КГ.

Результати контрольного етапу педагогічного експерименту підтверджують гіпотезу дослідження, що виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти буде ефективним в результаті впровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що складається із п'яти взаємопов'язаних складових (змістова, методологічна, організаційна, функціональна, результативна).

Висновки до другого розділу

1. Дослідження виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти охоплювало чотири етапи: перший – проаналізовано нормативно-правові документи, науково-методичну, філософську, педагогічну та спеціальну літературу відповідно до теми дослідження; обґрунтовано науковий апарат; схарактеризовано понятійний апарат наукової розвідки; другий – розроблено: критерії, показники та рівні виховання ГВ МО ВЗВО, авторський та адаптовано наявний діагностичний інструментарій, структурно-функціональну модель системи виховання ГВ МО ВЗВО; з'ясовано сучасний стан рівня вихованості ГВ МО ВЗВО; третій та четвертий – впроваджено та перевірено ефективність структурно-функціональної моделі системи виховання ГВ МО; здійснено аналіз, інтерпретацію отриманих даних та літературне оформлення дисертаційної роботи.

2. На констатувальному етапі педагогічного експерименту, для з'ясування рівня вихованості ГВ МО ВЗВО було проведено анкетування, опитування, тестування з майбутніми офіцерами ЕГ та КГ. Отримані результати засвідчили достатній рівень вихованості: за критерієм мотиваційно-акмеологічним показниками «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності» – ЕГ – 84,8 % та КГ – 86 %, «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» – ЕГ – 64,6 % та КГ – 65,1 %, мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності» – ЕГ – 82,7 % та КГ – 83,5 %; за інформативно-пізнавальним критерієм – «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» – ЕГ та КГ – 64,9 %, «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» ЕГ – 76,4 % та КГ – 72,2 %, «рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців» ЕГ – 73,6 % та КГ – 75 %; за діяльнісно-комунікативним критерієм – «рівень

розвиненої комунікабельності» – ЕГ – 52,6 % та КГ – 53,3 %, «здатність до попередження конфліктних ситуацій» – ЕГ – 52,8 % та КГ – 54,2 %, «рівень готовності долати складнощі військової служби» – ЕГ – 56,6 % та КГ – 57,7 %.

3. Обґрунтовано структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову (соціальне замовлення, мету, завдання, зміст, об'єкт, суб'єкти та компоненти структури ГВ МО), методологічну (методологічні підходи, принципи), організаційну (методи, засоби, форми), функціональну (функції, педагогічні умови), результативну (критерії, показники та рівні, діагностичний інструментарій, результат).

4. Упровадження розробленої структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти відбувалося на базі закладів вищої освіти експериментальної групи на формувальному етапі педагогічного експерименту за такими підетапами: підготовчим (розробка алгоритму дій проведення формувального етапу педагогічного експерименту: визначення ВЗВО, чисельності респондентів (суб'єктів експерименту), кількості та переліку необхідних методів, форм та засобів (спецкурс, коучинг-сесії, семінари, бесіди, конкурси, екскурсії, виховні заходи національно-патріотичного спрямування тощо), які треба розробити з метою підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО; тривалість експерименту; наявність педагогічних умов виховання ГВ МО ВЗВО (інтегровано-популяризаційного середовища та моніторингу рівня вихованості ГВ МО) тощо), організаційним (здійснення інформаційно-комунікативного супроводу освітнього процесу майбутніх офіцерів під час проведення формувального етапу педагогічного експерименту), основним (підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за компонентами структури ГВ МО (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-конативним, діяльнісно-вольвим, результативно-оцінювальним)).

5. За результатами формувального етапу на контрольному етапі педагогічного експерименту здійснено оцінювання виховання ГВ МО ВЗВО – у респондентів ЕГ зафіксовано підвищення рівня за мотиваційно-акмеологічним критерієм – показниками «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 84,8 % до 99,3 %), «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» (з 64,6 % до 95,8 %), «мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 82,7 % до 96,2 %); за інформативно-пізнавальним критерієм – «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» (з 64,9 % до 93,05 %), «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» (з 76,4 % до 90,3 %), «рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців» (з 73,6 % до 90,3 %); за діяльнісно-комунікативним критерієм – «рівень розвиненої комунікабельності» (з 52,6 % до 92,6 %), «здатність до попередження конфліктних ситуацій» (з 52,8 % до 94,5 %), «рівень готовності долати складнощі військової служби» (з 56,6 % до 97,5 %).

У респондентів КГ зафіксовано неістотне підвищення результатів: за мотиваційно-акмеологічним критерієм – показниками «усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 86 % до 98,1 %), «прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності» (з 65,1 % до 68,1 %), «мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності» (з 82,7 % до 86,3 %); за інформативно-пізнавальним критерієм – «рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності» (з 64,9 % до 72,9 %), «рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями» (з 72,2 % до 76,4 %), «рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців» (з 75% середнього рівня до 75 % високого рівня); за діяльнісно-комунікативним критерієм – «рівень розвиненої комунікабельності» (з 53,3% до 74%), «здатність

до попередження конфліктних ситуацій» (з 54,2 % до 77,1 %), «рівень готовності долати складнощі військової служби» (з 57,7 % до 71,9 %).

Отримані дані свідчать про ефективність розробленої структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Основні положення розділу викладені у 5 публікаціях автора [3; 4; 5; 8; 11] (Додаток А).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Акофф Р. Л. Планирование будущего корпорации. Москва : Прогресс, 1985. 327 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. Москва : Наука, 1976. 439с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Серия «Мастера психологи». СПб : Питер, 2001. 288с.
4. Бабакіна О. О. Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2008. 234 с.
5. Бастун М. В. Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення. Горизонти освіти. 2012. Т. 3. № 36. С. 170–175.
6. Беспалько В. П., Татур Ю. Г. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательных процессов подготовки специалистов : учеб.-метод. пособ. Москва : Высш. шк., 1989. 144 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості : підруч. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
8. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.

9. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями) : навч.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1996. 232 с.
10. Бондаревская Е. В. В защиту «живой» методологии. *Педагогика*. 1998. № 2. С. 102–105.
11. Бондаревская Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности (Основные положения концепции в изменившихся условиях). Ростов н/Д., 1995. 32 с.
12. Бондаревская Е. В. Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания. *Педагогика*. 1995. № 4. С. 29–36;
Пономарьова Г. Ф. Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський нац. ун-т імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2016. 540 с.
13. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов н/Д. : Изд-во РГПУ, 2000. 352 с.
14. Борзик О. Б. Формування гармонійних міжособистісних відносин майбутніх учителів початкових класів : дис. ... д-ра філософії : 011 / Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2021. 382 с.
15. Вакуленко В. М. Вступ до акмеології педагогічної освіти : монографія. Алчевськ, 2003. 147 с.
16. Вакуленко В. М. Розвиток теорії й практики вищої педагогічної освіти України, Росії, Білорусі на основі акмеологічного підходу : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2007. 496 с.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
18. Великий Я. Б. Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку: концептуальний підхід : пед. альманах. 2016. Вип. 31. С. 16–22, с. 20. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2016_31_4 (дата звернення : 27.02.2019).

19. Військово-патріотичне виховання в навчальному закладі. URL : <https://osvita.ua/vnz/reports/dpju/24380/> (дата звернення : 01.03.2019).

20. Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. праць. Київ : НУОУ, 2013. Вип. 1 (32). 352 с.

21. Виховна робота у Збройних Силах України : підручник / А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін. / за заг. ред. Б. П. Андресюка. Чернівці : Місто, 2011. 408 с.

22. Войчун О. В. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, МОН України. Київ, 2020. 314 с.

23. Гарбар Є. О. Етапи дослідження виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Теорія і практика управління сучасними освітніми системами* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 квітня 2018 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2018. С. 47–49.

24. Гарбар Є. О. Структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Молодь і ринок* : щомісячний наук.-пед. журнал / Дрогобицького держ. пед. ун-т імені Івана Франка. Дрогобич, 2021. Вип. № 5-6 (191-192). С. 160–166.

25. Гарбар Є. О. Упровадження спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів». *Розвиток національної педагогічної освіти у подіях і персоналіях : особливості, здобутки та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (19 листопада 2020 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. С. 98–102.

26. Гончаренко С., Кушнір В., Кушнір Г. Методологічні особливості наукових поглядів на педагогічний процес. *Шлях освіти*. № 4. 2008. С. 2–10.
27. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2 : доповн. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
28. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
29. Горбенко О. В. Виховання ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами східних єдиноборств : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 279 с.
30. Гуменникова Т. Р. Теоретико-методичні засади підготовки майбутнього педагога до особистісно орієнтованого виховання молодших школярів в умовах ступеневої освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2011. 540 с.
31. Деркач А. А., Кузьміна Н. В. Акмеологія: пути достижения вершин профессионализма. Москва : Луч, 1993. 32 с.
32. Добренков В. І., Кравченко А. І. Методи соціологічного дослідження : підручник. Москва : ИНФРА-М, 2004. 768 с.
33. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентській молоді в полікультурному просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
34. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога : монографія. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. 367 с.
35. Дурманенко О. Л. Теоретичний аналіз поняття «педагогічні умови» в контексті моніторингу виховної роботи у вищому навчальному закладі. Молодь і ринок. 2012. № 7 (90). С. 135–137.
36. Єльнікова Г. В. Адаптивне управління : сутність, характеристика, моніторингові системи : колективна монографія /

Г. В. Єльнікова, Т. А. Борова, О. М. Касьянова, Г. А. Полякова та ін. Чернівці : Технодрук, 2009. 572 с.

37. Євдокимова Н. О. Навчальний тренінг як засіб формування суб'єктності в учбово-професійній діяльності. *Актуальні проблеми психології: екологічна психологія* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 23. Т. 7. С. 125–128.

38. Земка О. В. Застосування акмеологічного підходу в контексті формування підприємницької компетентності у майбутніх педагогів. *Інноваційна педагогіка* / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Вип. 12. Т. 1. С. 83–85.

39. Зязюн І. А. Універсальність та інтерактивність культури в освітньому просторі інформаційного суспільства. *Ставропігійські філософські студії. ULTIMA RATIO*: присвяч. 555-річчю першої писемної згадки про Львівське Братство та його школи / Ун-т «Львівський Ставропігійон», Ін-т мистецтв нац. пед. ун-ту імені Михайла Драгоманова. Львів, 2009. С. 230–244.

40. Исаев И. Ф. Культурологический подход в исследовании проблем профессионализма педагога. *Профессионализм педагога: сущность, содержание, перспективы и развитие* : материалы Юбилейной междунар. научн.-практ. конф. Москва, Ярославль : МПГУ, 2006. Ч. 1, С. 87–92.

41. Капустіна О. І. Виховання соціальних цінностей у майбутніх педагогів дошкільної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 011 Освітні педагогічні науки / Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2021. 254 с.

42. Караван Ю. В. Єдине інформаційно-освітнє середовище як важливий елемент підвищення якості підготовки фахівців. URL : <http://www.sworld.com.ua/konfer26/56.pdf> (дата звернення : 27.02.2019).

43. Колесніченко О. С. Розробка методики «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності» : збірник наукових

праць / Харківського національного університету Повітряних Сил. 2014. № 1 (38). С. 252–258.

44. Кравченя А. О. Управління якістю професійної підготовки майбутніх учителів інформатики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Старобільськ, 2017. 260 с.

45. Краевский В. В., Бережнова Е. В. Методология педагогики : новый этап : учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. Москва : Академия, 2006. 400 с.

46. Крамаренко Л. І. Система моніторингу якості професійної підготовки майбутніх вчителів початкових класів у Нікопольському педагогічному училищі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. : Педагогіка* / голов. ред. Г. Терещук. Тернопіль : ТНПУ, 2015. № 2. С. 137–141.

47. Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб : Политехника, 2002. 189 с.

48. Кузьмина Н. В., Тихомиров С. А. Акмеология как наука: предмет, структура, социальная значимость. О предмете, о социальном значении и путях развития акмеологической науки : материалы для размышления участников сессии Академии акмеологических наук. СПб, 1998. С. 3–6.

49. Кучерявий А. О, Бура Ю. С. Спільні та відмінні цілі й принципи виховання майбутніх фахівців у вищих педагогічних та військових навчальних закладах. 2018. С. 165–169.

50. Лазарєв М. І. Теоретичні і методичні засади моделювання змісту загальноінженерних дисциплін для технологій навчання студентів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Харків. держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 497 с.

51. Майоров А. Н. Мониторинг в образовании. Кн. 1. Спб. : Издательство «Образование-Культура», 1998. 344 с.

52. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Киев : ООО «КММ», 2006. 240 с.
53. Максимова В. Н., Полетаева Н. М. Акмеология последипломного образования педагога : монографія. СПб : ГНУ ИОВ РАО, 2004. 228 с.
54. Маслак Л. П. Основні етапи та принципи формування професійної іншомовної компетентності майбутнього офіцера. *Наукові записки кафедри педагогіки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* : зб. наук. праць / за ред. Л. С. Нечепоренко. Харків : Видавничий центр ХНУ, 2008. С. 143–149.
55. Мельничук Т. Ф. Культурологічний підхід формування духовності студентської молоді засобами культурно-просвітницької діяльності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 6. С. 136–147. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2016_6_15 (дата звернення : 14.11.2018).
56. Молчанюк О. В., Бабакіна О. О. Навчально-пізнавальна мотивація особистості: психолого-дидактичний аспект. *Наукові записки кафедри педагогіки / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради*. 2013. № 32. С. 131–139.
57. Молчанюк О. В. Методологічні підходи до дослідження проблеми виховання ціннісного ставлення до природи майбутніх учителів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2018. Вип. 44. С. 66–78. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ttmniv_2018_44_8 (дата звернення : 02.10.2018).
58. Молчанюк О. В. Теоретико-методологічні засади виховання в майбутніх учителів біології ціннісного ставлення до природи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2020. 478 с.
59. Морзе Н. В., Барна О. В., Вембер В. П. Інформатика : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 208 с.

60. Морзе Н. В., Ігнатенко О. В. Методичні особливості вебінарів, як інноваційної технології навчання. *Інформаційні технології в освіті* : зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2010. Вип. 5. С. 31–39.

61. Найн А. Я., Ключев Ф. Н. Проблемы развития профессионального образования : региональный аспект. Челябинск : ЧИРПО, 1998. 264 с.

62. Наказ МОН України від 27.10.2009 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» № 3754/981/538/49. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3754643-09#Text> (дата звернення : 09.09.2018).

63. Наказ МОН України від 29.07.2019 № 1038 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641». Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1038729-19#n3> (дата звернення : 09.09.2018).

64. Начинская С. В. Спортивная метрология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Академия , 2005. 240 с.

65. Овчаров С. Актуальні проблеми професійної підготовки учителів інформатики. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Полтавський нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; голов. ред. М. Степаненко. Полтава, 2011. С. 73–77.

66. Окаєвич А. В. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Вип. № 71. Т. 2. 2020. 173–176.

67. Олійник Н. Я. Педагогічні умови підвищення готовності майбутніх учителів до виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах. *Вісник Черкаського університету. Сер. : Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Черкаси, 2012. № 34 (247). С. 56–62.

68. Осадчук Н. П. Культурологічна підготовка майбутніх офіцерів радіотехнічних спеціальностей на засадах акмеологічного підходу : дис. ...

канд. пед. наук : 13.00.04 / МОН України, Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2019. 248 с.

69. Панченко Л. Ф. Теоретико-методологічні засади розвитку інформаційно-освітнього середовища університету : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.10 / Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. 508 с.

70. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : підручник. / Сумський державний університет. Суми, 2016. 475 с.

71. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму студентів вищих навчальних закладів (з досвіду виховної діяльності Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради) : наук.-метод. посібник. Харків : Ранок, 2014. 79 с.

72. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2014. Вип. XXXVII. С. 258–272.

73. Пономарьова Г. Ф. Виховання майбутнього педагога: теорія і практика : монографія. Харків : Ранок, 2014. 547 с.

74. Пономарьова Г. Ф. Виховання як динамічна система. *Вісник Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка*. Житомир, 2009. Вип. 44. С. 42–47.

75. Пономарьова Г. Ф. Досвід громадянського виховання студентів педагогічних коледжів. Сєверодонецьк: СНУ імені В. Даля, 2017. Вип. 1 (76). С. 175–183.

76. Пономарьова Г. Ф. Національно-патріотичне виховання майбутніх педагогів у період державотворення. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Комун.

закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2017. Вип. 40. С. 132–141.

77. Пономарьова Г. Ф. Нові підходи до проблеми морального виховання особистості. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харків. пед. коледж. Харків : Основа, 2006. Вип. XVI. С. 183–189.

78. Пономарьова Г. Ф. Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський нац. ун-т імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2016. 540 с.

79. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Громадянське та патріотичне виховання як проблема соціалізації самодостатньої особистості. *Громадянське та патріотичне виховання студентської молоді* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. педагогічних працівників і співпрацівників ВНЗ I-II рівнів акредитації Харків. обл., 26 лютого 2010 року. Харків : Шейніна О. В., 2010. С. 358–360.

80. Пономарьова Г. Ф., Харківська А. А., Рябокінь С. І. Концептуальні підходи до моніторингу якості виховного процесу в педагогічному коледжі : монографія / Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2018. 268 с.

81. Пономарьова Г. Ф., Яценко В. В. Особливості патріотичного виховання у вищих навчальних закладах (ВНЗ). *Проблеми виховання патріотизму в сучасному українському суспільстві* : матеріали I міжвуз. наук.-практ. інтернет-конф. / Г. С. Гамрецька ; за ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комуна. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради ; Хмельницька гуманітар.-пед. акад. (10 квітня 2015 року). Харків. Хмельницький, 2015. С. 102–110.

82. Правий В. Педагогічна кваліметрія як система оцінювання досягнень учнів та інструментарій моніторингу знань. *Освітній інтернет-навігатор* : науково-методичний інтернет-журнал. URL :

<http://oin.in.ua/pedahohichna-kvalimetriya-yak-systema-otsinyuvannya-dosyahnen-uchniv-ta-instrumentarij-monitorynhu-znan/> (дата звернення : 27.02.2019).

83. Проєкт Концепції громадянської освіти та виховання в Україні від 29 листопада 2012 року. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226> (дата звернення : 09.09.2018).

84. Проєкт Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України». URL : <https://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/gromadske-obgovorennya/57372/proekt-ukazu-prezidenta-ukraini-pro-konczepcziju/> (дата звернення : 09.09.2018).

85. Психолого-педагогічна діагностика якості освіти у педагогічному ВНЗ : практи.-метод. посіб. : у 3 частинах. Ч. 1 : Комплекс оцінювання якості освіти у педагогічних закладах вищої освіти / Г. Ф. Пономарьова, А. А. Харківська, Л. О. Петриченко та ін. Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, ФОП Бровін О. В., 2019. 360 с.

86. Пушкар Т. Моделювання як теоретичний метод розробки педагогічної технології підготовки вчителів філологічного профілю. Підходи А. С. Макаренка до використання педагогічного моделювання. *Витоки педагогічної майстерності*. Серія : Педагогічні науки. 2013. Вип. 11. С. 273–278.

87. Рівень комунікабельності (Тест В. Ф. Ряховського). URL : http://dubrivkazoch.ucoz.org/publ/poradi_psikhologa/vchiteljam/test_riven_komunikabelnosti/15-1-0-19 (дата звернення : 01.03.2019).

88. Роганова М. В. Теорія і практика виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів засобами культурологічних дисциплін : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2011. 470 с.

89. Романюк І. М. Поліфункціональний характер формування професійної компетентності фахівців з виховної та соціально-психологічної роботи для Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 1 (32) С. 136–141.

90. Рябова З. В. Моніторинг навчальної діяльності учнів загальноосвітньої школи *Науково-пізнавальна діяльність учасників освітнього процесу навчальних закладів різних рівнів акредитації* : зб. наук. пр. Київ : Науковий світ, 2002. С. 192–201.

91. Рябоконт Л. В., Пліско В. І. Ефективність використання тренінгових методів навчання під час вивчення дисципліни «Основи здоров'я». *Молодий вчений*. № 11 (38). 2016. С. 493–497.

92. Саєнко М. С. Моделювання як метод наукового пізнання, типи моделей. С. 129–131. URL : http://elib.umsa.edu.ua/bitstream/umsa/10711/1/Modeluvannya_yak_metod_naykovoho_piznannya.pdf (дата звернення : 01.03.2019).

93. Семенова О. В. Педагогічне моделювання: функції та складові. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 3. С. 299–305.

94. Сергеева Л. М., Пащенко О. В., Купрієвич В. О. Проведення семінару-практикуму в системі підвищення кваліфікації : метод. рек. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2019. 40 с.

95. Сериков В. В. Личностно ориентированное образование: к разработке дидактической концепции. *Педагогика*. 1994. № 5. С. 16–21.

96. Сериков В. В. О методологических основах гуманизации образования. *Формирование личности*. Волгоград : Перемена, 1992. С. 7–13.

97. Сопівник І. В. Формування громадянськості студентів вищих аграрних навчальних закладів : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2006. 22 с.

98. Ставицький О. М. Теоретичні та методичні засади професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.07 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Старобільськ, 2015. 39 с.

99. Ставицький О.М., Демянюк Ю.А. Організаторська компетентність як результат професійного навчання майбутніх офіцерів-прикордонників. *Вища школа* : науково-практичне видання. Київ : Вид-во «Знання», № 1, 2016. С. 99–113.

100. Ставицький О. М. Іщенко Д. В. Характеристика компетенцій начальника органу охорони державного кордону : зб. наук. пр. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького / за ред. Б. М. Олексієнка. Хмельницький : НАДПСУ, 2016. № 4 (6), ч. II. С. 76–89.

101. Ставицький О. М., Малянчій М. І. Засади кадрового забезпечення в правоохоронній сфері : зб. Наук. праць НАДПСУ. *Серія : Педагогічні науки* / гол. ред. О. В. Діденко. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, № 1 (8), 2017. С. 72–81.

102. Ставицький О., Мірошніченко В. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів до використання stem-технологій в освітньому процесі. *Освітній простір України*. № 17. Ч. 2. (2019).

103. Сутність принципів виховання військовослужбовців. URL : <https://studopedia.org/4-146826.html> (дата звернення: 17.04.2019).

104. Теоретичні і методичні засади моделювання фахової компетентності керівників закладів освіти : монографія / Г. В. Єльнікова, О. І. Зайченко, В. І. Маслов [та ін.]; за ред. Г. В. Єльнікової. Київ, Чернівці : Книги – XXI, 2010. 460 с.

105. Ткачова Н. О. Аксиологічний підхід у професійній підготовці майбутніх учителів. *Наука і освіта*. 2009. Спецвип. № 7. С. 212–215.

106. Українські виховні ідеали і традиції родинного, лицарського і козацького виховання. URL : <https://cutt.ly/qnmYAUi> (дата звернення : 14.11.2018).

107. Українські фільми про Другу світову війну. URL : <https://vsim.ua/Kult-podii/top-5-ukrayinskih-filmiv-pro-drugu-svitovu-viynu-yaki-varto-pobachiti-10867738.html> (дата звернення : 26.05.2019).

108. Управління земельними ресурсами : навч. посіб. / за ред. професора А. М. Третяка. Вінниця : Нова Книга, 2006. 360 с. URL : <https://buklib.net/books/35332/> (дата звернення : 17.04.2019).

109. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2010. 456 с.

110. Философский энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. Москва : Наука, 2003. 564 с.

111. Функція мотивації. *Навчальні матеріали онлайн*. URL : <https://pidru4niki.com> > [funktsiya_motivatsiyi](#) (дата звернення : 26.05.2019).

112. Харківська А. А. Аксіологічні проблеми організації навчання дорослих (lifelong learning – LLL): основні підходи. *Інтегративний характер ціннісних вимірів освіти в стандартах Болонського процесу* : тези доп. міжнар. Інтернет-конф. Бердянськ : БДПУ, 2008. С. 31–34.

113. Харківська А. А. Моделювання управління інноваційним розвитком педагогічного ВНЗ. *Теорія та методика управління освітою* : електрон. наук. фах. вид. / ДВНЗ «Ун-т менедж. Освіти» НАПН України. 2013. Вип. 10. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ttmuo_2013_10_47.pdf (дата звернення : 14.11.2018).

114. Харківська А. А. Моніторинг якості освіти у вищих навчальних закладах: світовий досвід. *Теорія і методика професійної освіти* / Ін-т профес.-техн. освіти НАПН України. 2016. Вип. 9. URL : <http://tmpe.profua.info/index.php/editions> (дата звернення : 14.11.2018).

115. Харківська А. А. Мотивація майбутніх учителів фізичного виховання до професійної діяльності та саморозвитку освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Серія : «Педагогічні науки» : зб. наук. пр. / ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2017. № 153. С. 150–155.

116. Харківська А. А. Системний підхід та інновації в сучасній педагогічній науці. *Міжнародний науковий вісник* : зб. наук. ст. за матеріалами XXVII Міжнар. наук.-практ. конф., Ужгород – Будапешт, 26–29 листопада 2013 року. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2014. Вип. 8 (27). С. 31–35.

117. Харківська А. А. Стратегія позиціонування закладу вищої освіти: від управління витратами до управління результатами. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. № 22. Т. 2. С. 133–138.

118. Харківська А. А. Теоретико-методологічні аспекти виховання креативного ставлення до професійної підготовки майбутніх педагогів дошкільної освіти. *Теорія і методика професійної освіти*: електронне наукове фахове вид. 2018. Вип. 15. URL https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee-3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_816240454b714aa38409a8a611e32dd7.pdf (дата звернення : 14.11.2018).

119. Харківська А. А. Теоретичні та методичні засади управління інноваційним розвитком вищого навчального педагогічного закладу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.06 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2012. 596 с.

120. Харківська А. А. Life long learning – сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. дизайну і мистец. Харків : Вид-во ХПІ, 2008. № 9. С. 145–151.

121. Харківський В. С. Розвиток правової компетентності фахівців медичної галузі у післядипломній освіті : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / МОН України, Українська інженерно-педагогічна академія. Харків, 2019. 264 с.

122. Харчишина О. В. Мотивація персоналу на основі теорії організаційної культури. *Економіка. Управління. Інновації. Сер. : Економічні науки*. 2014. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_106 (дата звернення : 01.03.2019).

123. Хриков Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. URL : <http://zavantag.com/docs/2979/index-21341.html> (дата звернення : 01.03.2019).

124. Шабалдак А. В. Актуальність застосування акмеологічного підходу у професійній підготовці майбутніх офіцерів десантно-штурмових військ. *Інноваційна педагогіка* / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Вип. 12. Т. 1. С. 168–171.

125. Шандригось Г. А. Можливості моделювання у професійній підготовці майбутнього вчителя фізичної культури. URL : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2012_98.../Shand.pdf. (дата звернення : 02.10.2018).

126. Шапаренко Х. А. Особистісне самовдосконалення майбутніх педагогів дошкільної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / МОН України, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Східноукраїнський національний університет імені В. Даля. Харків, 2019. 733 с.

127. Шапаренко Х. А., Савченко Л. Л. Національне виховання як складова цілісного формування особистості майбутнього педагога. *Теоретико-методологічні основи професійної підготовки педагога* : зб. наук. праць. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2013. С. 142–150.

128. Шапаренко Х. А. Акмеологічні основи виховання дітей дошкільного віку. *Актуальні питання педагогічних та психологічних наук : наукові дискусії* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 листопада 2014 року). Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2014. С. 39–42.

129. Шемчук В. В. Інформаційна функція та її місце в системі функцій сучасної. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер. : Юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 4. С. 39–45.

URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2018_29\(68\)_4_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2018_29(68)_4_9) (дата звернення : 29.08.2019).

130. Що таке коучинг і в чому секрет його ефективності. URL : <http://myplanet.com.ua/?p=18373> (дата звернення : 14.01.2020).

131. Що таке коуч-сесія. URL : <https://jak.koshachek.com/articles/shho-take-kouch-sesija.html> (дата звернення : 14.01.2020).

132. Штофф В. А. Моделирование и философия : монографія. Москва-Ленинград : Наука, 1966. 303 с.

133. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учеб. пособие. СПб : Питер, 2005. 366 с.

134. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва : Наука, 1978. 392 с.

135. Яблонська Т. М. Педагогічні умови реалізації рольової перспективи в стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів. *Вісник Черкаського ун-ту. Сер. : Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Черкаси, 2012. № 34(247). С. 129–133.

136. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. Москва : Сентябрь, 1996. 95 с.

137. Ясвін В. А. Освітнє середовище : від моделювання до проектування. Москва : Сене, 2001. 365 с.

138. Collins English Dictionary. 2014. URL: <https://www.collinsdictionary.com> (дата звернення : 29.08.2019).

139. Cambridge Dictionary (2013). URL : <https://dictionary.cambridge.org> (дата звернення : 26.05.2019).

140. Dienizhna S. O., Sova M. O. Psychological training of law enforcement officers for professional activity in extreme situations. *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University*. Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. Issue 32. P. 99–115.

ВИСНОВКИ

1. Висвітлено генезу ідеї виховання громадянської відповідальності особистості та з'ясовано, що в різні історичні періоди відбувалися якісні зміни у теорії і практиці громадянської відповідальності особистості, залежно від цілей і змісту державної ідеології та політики.

2. На основі аналізу наукової, педагогічної, психологічної, методичної літератури визначено ключові поняття дослідження «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти – здатність майбутніх офіцерів професійно ставитися до виконання своїх обов'язків перед державою та суспільством (особливо під час службово-бойової діяльності); формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», власну активну громадянську позицію щодо служіння і відданості військовій справі; проявляти патріотизм, чесність, почуття поваги до інституцій влади, захисту громадян своєї держави, як при виконанні професійних обов'язків, так і в повсякденному житті, шанобливе ставлення до культурних, духовних та матеріальних цінностей Батьківщини», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти – як інтегрований процес цілеспрямованого і систематичного впливу на курсантів/підлеглих з метою формування у них гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; прищеплення їм поваги до культурних, духовних та матеріальних цінностей держави, її символіки, мови та громадян, здатності проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції» та структуру громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

3. Розроблено критерії та показники вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти: мотиваційно-акмеологічний (усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності; прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності; мотивація щодо необхідності

виховання громадянської відповідальності); інформаційно-пізнавальний (рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності; рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями; рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців); діяльнісно-комунікативний (рівень розвиненої комунікабельності; здатність до попередження конфліктних ситуацій; рівень готовності долати складнощі військової служби) та рівні (високий, середній, достатній).

4. Обґрунтовано структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти, що містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову, методологічну, організаційну, функціональну, результативну.

5. Упровадження розробленої структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти відбувалося під час формувального етапу педагогічного експерименту на базі закладів вищої освіти експериментальної групи за підготовчим, організаційним, основним підетапами. Для здобувачів вищої освіти – майбутніх офіцерів ЕГ було розроблено перелік форм, методів та засобів: семінари «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків», «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів; спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів»; вебінар «Етикет військовослужбовця – офіцера ЗСУ»; коучинг-сесії «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтерація громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу» тощо;

факультатив «Самоосвіта військовослужбовців»; розроблено онлайн-бібліотеку «Виховання громадянської відповідальності», яка містить 179 каталогів, у тому числі: 7 чудес України, духовна спадщина України, етикет сучасного офіцера ЗСУ, книгозабезпечення освітнього процесу тощо; проведено тематичні години спілкування, присвячені трагічним подіям Бабиного Яру; визволення України від фашистських окупантів; «Час темряви» до вшанування 87-х роковин Голодомору, організовано роботу дискусійного клубу «Патріот».

Практична реалізація та упровадження структурно-функціональної моделі даної системи дозволили підвищити рівень вихованості ГВ МО ВЗВО в ЕГ порівняно з КГ. Так, рівень вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти ЕГ підвищився із середнього до високого за мотиваційно-акмеологічним критерієм (із 77,4 % до 97,1 %) та за інформаційно-пізнавальним критерієм (із 71,6% до 91,2 %); із достатнього до високого рівня за діяльнісно-комунікативним критерієм (із 54 % до 97,5 %). У респондентів КГ – за мотиваційно-акмеологічним (із 78,2% до 84,2 %) та інформативно-пізнавальним (із 70,7 % до 74,8 %) критеріями рівень вихованості ГВ МО ВЗВО залишився на середньому, а за діяльнісно-комунікативним (із 55 % до 74,3 %) підвищився з достатнього до середнього.

Результати педагогічного експерименту дають усі підстави стверджувати – мета дослідження досягнена, а завдання наукової розвідки виконані.

Проведене дослідження не вичерпує всієї різноманітності питань, пов'язаних із вихованням громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. Воно дозволяє окреслити ті проблеми, які потребують додаткового дослідження, а саме: проблема управління процесом виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів та розробка навчально-методичного комплексу виховання громадянської відповідальності для науково-педагогічних працівників військових закладів вищої освіти.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації**

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. **Гарбар Є. О.** Контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти». *Теорія і методика професійної освіти* : електор. наук. фахове вид. 2018. Вип. № 15. URL : https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee-3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_030cce29965040e291932f129cd8906c.pdf.

2. **Гарбар Є. О.** Виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових ЗВО. *Інноваційна педагогіка* : наук. журнал. Одеса, 2019. Вип. 16. Т. 2. С. 138–141.

3. **Гарбар Є. О.** Структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Молодь і ринок* : щомісячний наук.-пед. журнал / Дрогобицького держ. пед. ун-т імені Івана Франка. Дрогобич, 2021. Вип. № 5-6 (191-192). С. 160–166.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

4. **Гарбар Є. О.** Analysis and interpretation of results of research of the level of education of civil responsibility. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. No. 4 (2021). URL : http://czvestnic.info/ojs/index.php/cz_ojs/issue/view/20.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

5. **Гарбар Є. О.** Етапи дослідження виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Теорія і практика управління сучасними освітніми системами* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 квітня 2018 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-

педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2018. С. 47–49.

6. **Гарбар Є. О.** Історичні аспекти виховання громадянської відповідальності. *Психолого-педагогічні та соціальні аспекти вдосконалення якості освіти* : матеріали Усеукр. наук.-практ. конф. (22 листопада 2018 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2018. С. 62–66.

7. **Гарбар Є. О.** Зміст, мета та завдання громадянського виховання студентської молоді. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information* : coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» з avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019. Bordeaux : OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. V. 5. P. 92–95.

8. **Гарбар Є. О.** Критеріальний апарат визначення рівня вихованості майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Формування ефективного освітнього середовища у контексті сучасних викликів реформування системи освіти України* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2019. С. 58–60.

9. **Гарбар Є. О.** Нормативні документи як підґрунтя для виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів. *Створення інклюзивного простору закладу освіти в контексті розбудови суспільства рівних можливостей в Україні* : матеріали Усеукр. наук.-практ. конф. (21 листопада 2019 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2019. С. 53–55.

10. **Гарбар Є. О.** Структура виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. *Формування творчої особистості в системі освіти й соціальному середовищі: сучасні виклики та*

інновації : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (22 квітня 2020 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. С. 67–69.

11. **Гарбар Є. О.** Упровадження спецкурсу «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів». *Розвиток національної педагогічної освіти у подіях і персоналіях : особливості, здобутки та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (19 листопада 2020 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. С. 98–102.

12. **Гарбар Є. О.** Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти. *Від науки до практики : науково-методичні аспекти якості освіти* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (29 квітня 2021 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2021 р. С. 72–74.

**Математичний розрахунок достовірності отриманих результатів
виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів
військових закладів вищої освіти за критерієм χ^2**

Для перевірки вірогідності отриманих результатів використовувався критерій, який застосовується для порівняння розподілу об'єктів двох сукупностей за станом певних ознак у двох вибірках із сукупностей, що розглядаються.

Перевірка гіпотези дослідження за допомогою критерію χ^2 дозволяє підрахувати значення статистики критерію T за такою формулою:

$$T = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \sum_{i=1}^C \frac{(n_1 O_{2i} - n_2 O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}},$$

де n_1 та n_2 - обсяги двох вибірок із двох сукупностей;

$O_{1i(i=1,2,...C)}$ - кількість об'єктів першої вибірки;

$O_{2i(i=1,2,...C)}$ - кількість об'єктів другої вибірки;

C - кількість результатів досліджуваних властивостей.

Нехай α - прийнятий рівень значущості. Для педагогічних досліджень приймають п'яти відсотковий рівень значущості, тобто $\alpha = 0,05$. Тоді значення T , отримане на підставі експериментальних даних, порівнювалося з критичним значенням статистики, яке було визначене за таблицею «Критичних значень статистик», що мають розподіл χ^2 з кількістю ступенів свободи ν , для рівнів значущості α^* з урахуванням вибраного значення α . При виконанні нерівності $T > \chi_{1-\alpha}^2$ нульова гіпотеза відхиляється на рівні α та застосовується альтернативна. У педагогічних дослідженнях під нульовою гіпотезою (H_0) розуміють відмінність у результатах виконання двома групами одних і тих же завдань, яка викликана випадковими причинами, а насправді рівень виконання цієї роботи для обох груп однаковий. Перевірка нульової гіпотези

здійснювалася шляхом порівняння її з іншою гіпотезою, яка називається альтернативною (H_1).

Для критерію χ^2 нульова гіпотеза матиме вигляд: $H_0: p_{1i} = p_{2i}$, а альтернативна – $H_1: p_{1i} \neq p_{2i}$.

Розподіл об'єкту на C категорій за станом властивостей, що вивчалися, різний у двох досліджуваних сукупностях. Якщо виконується нерівність $T \leq \chi_{1-\alpha}$, то немає достатніх підстав вважати стан властивостей, що визначалися, різними в обох сукупностях.

Для застосування критерію χ^2 необхідне виконання таких вимог:

1. Обидві вибірки випадкові.
2. Вибірki незалежні.
3. Шкала вимірювань може бути найпростішою шкалою найменувань з декількома (C) категоріями.

Для розрахунків вірогідності результатів, отриманих під час експериментальної роботи, використовувалися не відсоткові, а кількісні дані (табл. Б.1, Б.2 і Б.3).

Таблиця Б.1

Комплексне оцінювання рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти за мотиваційно-акмеологічним критерієм

№ з/п	Рівні сформованості	Експериментальна група (Е1) (72)		Контрольна група (К1) (72)	
		початкові дані	контрольний зріз	початкові дані	контрольний зріз
1.	Високий	10	70	13	8
2.	Середній	56	1	57	61
3.	Достатній	6	1	2	3

**Комплексне оцінювання рівня вихованості громадянської
відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти
за інформаційно-пізнавальним критерієм**

№ з/п	Рівні сформованості	Експериментальна група (Е2) (72)		Контрольна група (К2) (72)	
		початкові дані	контрольний зріз	початкові дані	контрольний зріз
1.	Високий	10	66	12	13
2.	Середній	52	5	51	54
3.	Достатній	10	1	9	5

Таблиця Б.3

**Комплексне оцінювання рівня вихованості громадянської
відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти
за діяльнісно-комунікативним критерієм**

№ з/п	Рівні сформованості	Експериментальна група (Е3) (72)		Контрольна група (К3) (72)	
		початкові дані	контрольний зріз	початкові дані	контрольний зріз
1.	Високий	5	67	6	17
2.	Середній	28	3	26	53
3.	Достатній	39	1	40	2

Для перевірки достовірності даних експерименту здійснено математичний аналіз кожного критерію ефективності виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти під час освітнього процесу з використанням середніх значень усіх показників відповідних критеріїв.

Наявні кількісні значення всіх трьох рівнів для кожного критерію ефективності виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти згідно з таблицею «Критичні значення статистик», що мають розподіл χ^2 із кількістю ступенів свободи ν , для рівнів залежності, для рівнів значущості α^* де $\nu = C - 1 = 3 - 1 = 2$, критичне значення $T_k = 5,991$.

Таблиця Б.4

**Розподіл показників за «мотиваційно-акмеологічним» критерієм
(експериментальної (Е1) та контрольної (К1) груп)**

Групи	Високий рівень	Середній рівень	Достатній рівень
Е1, n1 = 72	O11 = 70	O12 = 1	O13 = 1
К1, n2 = 72	O21 = 8	O22 = 61	O23 = 3

$$T = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \sum_{i=1}^c \frac{(n_1 O_{2i} - n_2 O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \left[\frac{(n_1 O_{21} - n_2 O_{11})^2}{O_{11} + O_{21}} + \frac{(n_1 O_{22} - n_2 O_{12})^2}{O_{12} + O_{22}} + \frac{(n_1 O_{23} - n_2 O_{13})^2}{O_{13} + O_{23}} \right]$$

$$T = \frac{1}{72 \cdot 72} \left[\frac{(72 \cdot 70 - 72 \cdot 8)^2}{70 + 8} + \frac{(72 \cdot 1 - 72 \cdot 61)^2}{1 + 61} + \frac{(72 \cdot 1 - 72 \cdot 3)^2}{1 + 3} \right] = 3658,8$$

Тобто $T_n > T_k$, $3658,8 > 5,99$ – результат вірогідний.

Таблиця Б. 5

**Розподіл показників за «інформаційно-пізнавальним» критерієм
(експериментальної (Е2) та контрольної (К2) груп)**

Групи	Високий рівень	Середній рівень	Достатній рівень
Е2, n1 = 72	O11 = 66	O12 = 5	O13 = 1
К2, n2 = 72	O21 = 13	O22 = 54	O23 = 5

$$T = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \sum_{i=1}^c \frac{(n_1 O_{2i} - n_2 O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \left[\frac{(n_1 O_{21} - n_2 O_{11})^2}{O_{11} + O_{21}} + \frac{(n_1 O_{22} - n_2 O_{12})^2}{O_{12} + O_{22}} + \frac{(n_1 O_{23} - n_2 O_{13})^2}{O_{13} + O_{23}} \right]$$

$$T = \frac{1}{72 \cdot 72} \left[\frac{(72 \cdot 66 - 72 \cdot 13)^2}{66 + 13} + \frac{(72 \cdot 5 - 72 \cdot 54)^2}{5 + 54} + \frac{(72 \cdot 1 - 72 \cdot 45)^2}{1 + 5} \right] = 538,5$$

Тобто $T_H > T_K$, $538,5 > 5,99$ – результат вірогідний.

Таблиця Б. 6

**Розподіл показників за «діяльнісно-комунікативним» критерієм
(експериментальної (Е3) та контрольної (К3) груп)**

Групи	Високий рівень	Середній рівень	Достатній рівень
Е3, $n_1 = 72$	O11 = 68	O12 = 3	O13 = 1
К3, $n_2 = 72$	O21 = 17	O22 = 53	O23 = 2

$$T = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \sum_{i=1}^c \frac{(n_1 O_{2i} - n_2 O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \left[\frac{(n_1 O_{21} - n_2 O_{11})^2}{O_{11} + O_{21}} + \frac{(n_1 O_{22} - n_2 O_{12})^2}{O_{12} + O_{22}} + \frac{(n_1 O_{23} - n_2 O_{13})^2}{O_{13} + O_{23}} \right]$$

$$T = \frac{1}{72 \cdot 72} \left[\frac{(72 \cdot 68 - 72 \cdot 17)^2}{68 + 17} + \frac{(72 \cdot 3 - 72 \cdot 53)^2}{3 + 53} + \frac{(72 \cdot 1 - 72 \cdot 2)^2}{1 + 2} \right] = 872,9$$

Тобто $T_H > T_K$, $872,9 > 5,99$ – результат вірогідний.

Висновки. У цілому, у результаті розрахунку отримані такі дані.

Порівнюючи показники груп Е1 та К1, отримали, що $T_H = 3658,8$.

Тобто $T_H > T_K$, $3685,8 > 5,99$ – результат вірогідний (при $p < 0,05$).

Порівнюючи показники груп Е2 та К2, отримали, що $T_H = 538,5$.

Тобто $T_H > T_K$, $538,5 > 5,99$ – результат вірогідний (при $p < 0,001$).

Порівнюючи показники груп Е3 та К3, отримали, що $T_H = 872,9$.

Тобто $T_H > T_K$, $872,9 > 5,99$ – результат вірогідний (при $p < 0,001$).

Тестовий пакет з історії України*Контрольний блок №1*

1. Історія України – наука, яка вивчає:
 - а) в хронологічній послідовності розвиток людського суспільства на українських землях та його закономірності
 - б) історичний шлях держави, яка сьогодні називається Україною
 - в) історико-етнографічні регіони українського народу
 - г) народні традиції, казки, легенди, вірування
2. Археологія вивчає:
 - а) антропологічні та етнічні типи людини
 - б) архівні документи та писемні пам'ятки
 - в) речові (матеріальні) пам'ятки
 - г) усну народну творчість
3. Правильно використайте термін: «середній кам'яний вік»
 - а) палеоліт
 - б) мезоліт
 - в) неоліт
 - г) енеоліт
4. Вкажіть, який період охоплює стародавня історія України:
 - а) від часу заселення українських земель людиною – до X ст.
 - б) від часу заселення українських земель людиною – до V ст.
 - в) від часу неолітичної революції до «великого переселення народів»
 - г) від часу появи кам'яних знарядь праці до залізних знарядь праці
5. Неоантропи з'явилися на території України приблизно:
 - а) 100-75 тис. років тому
 - б) 40-35 тис. років тому
 - в) 25-10 тис. років тому
 - г) 75-50 тис. років тому

6. Назвіть, які види діяльності первісних людей характерні для форм господарства, що привласнюють:

- а) заняття землеробством і тваринництвом
- б) заняття полюванням і збиральництвом
- в) заняття рибальництвом і бортництвом
- г) заняття ремісництвом і торгівлею

7. Розташуйте у хронологічній відповідності:

- а) родова община
- б) плем'я
- в) людське стадо
- г) сусідська община

8. Виберіть із перелічених тверджень ті, які розкривають зміни в житті людей в епоху неоліту:

а) перетворення мисливства і збиральництва в основні заняття людей
б) створення нових значно досконаліших знарядь праці (крем'яних сокир, серпів)

в) винайдення складних технологій обробки каменю та кістки (техніки сколів, свердління, шліфування, пиляння)

- г) започаткування гончарства, прядіння, ткацтва
- д) зародження землеробства і тваринництва
- е) утвердження матріархату як основи суспільного життя
- ж) зростання ролі обміну продуктами та виробами в житті людей
- з) поява первісних вірувань
- к) поглиблення поділу праці між членами общини

9. Назвіть риси характерні для родової організації суспільства:

а) кровне споріднення общинників відбувалось спочатку по материнській, а пізніше – по батьківській лінії

б) родові громади об'єднувалися в племена, на чолі яких стояли ради родових вождів – старійшини

в) родові громади поєднували не тільки родичів, але й сусідів

г) на чолі родової організації стояв єдиний правитель – князь. Що володіє необмеженою владою

10. Трипільське населення проживало:

- а) дерев'яних одно-двоповерхових будівлях
- б) очеретяних спорудах
- в) глинобитних двокамерних будівлях
- г) земляних спорудах

11. Вкажіть з перерахованих варіантів, основні заняття киммерійців, скіфів, сарматів:

- а) присадибне тваринництво
- б) кочове скотарство
- в) торгівля
- г) осіле землеробство

12. Співвіднесіть перші протодержавні утворення на території України з часом їх існування:

а) військово-політичне об'єднання киммерійців	1) II ст. до н.е.-
IV ст. н.е.
б) Велика Скіфія	2) IX ст. до н. е. –
VII ст. до н. е.
в) військово-політичне об'єднання сарматів	3) II ст. до н. е. –
II ст. н. е.
г) Мала Скіфія	4) V ст. до н. е. –
III ст. до н. е.

13. Встановіть відповідність між мовними групами і народами:

а) іраномовні	1) скіфи
б) тюркомовні	2) гуни
в) германські	3) готи
	4) киммерійці
	5) хазари
	6) сармати

7) авари

14. Встановіть відповідність між давньогрецькими та сучасними географічними назвами:

а) Чорне море	1) Тірас
б) Дніпро	2) Борисфен
в) Дністер	3) Понт Евсінський
г) Дунай	4) Істр

15. У писемних джерелах слов'яни спочатку згадуються, як:

- а) гуни, готи, авари
- б) сармати, алани, хазари
- в) кіммерійці, скіфи, сармати
- г) венеди, анти, склавини

16. Визначте історичне поняття (одним словом):

Готові шматки заліза, що виплавлялись з болотної руди і використовувалися ковалем для виготовлення залізних речей, в першу чергу у знарядь праці.

Контрольний блок №2

1. Яка з цих теорій пояснює походження слов'ян:

- а) київська
- б) автохтонна
- в) панслов'янська
- г) новгородська

2. Визначте хронологічну тривалість «великого розселення слов'ян»:

- а) V-VII ст.
- б) II-IV ст.
- в) I-III ст.
- г) VIII-IX ст.

3. Вкажіть назву племінного союзу, який став осередком формування України-Русі:

- а) ліквідація місцевого сепаратизму і зміцнення влади князя
- б) зведення до мінімуму впливу «кудесників» та волхвів
- в) сприяло розвитку писемності, культури, освіти
- г) визнання Русі як рівноправного учасника міжнародних процесів

8. Визначте як називалися народні збори, де в Україні-Русі вирішувалися важливі громадські та державні справи :

- а) віче
- б) громади
- в) дума
- г) снем

9. Із наведених у дужках варіантів відповіді виберіть правильний:

До (1019, 1026, 1036) Ярослав Мудрий правив Руссю разом з братом (Борисом, Глібом, Святополком, Святославом, Мстиславом). Вони поділили Русь по Дніпру: Ярослав княжив у Києві, а його брат – у (Чернігові, Володимиріві, Новгороді, Переяславі, Смоленську). Літопис свідчить, що жили вони «в братолюбстві і злагоді, перестала усобиця, заколот, була тиша на Землі Руській».

10. Тризуб як символ князівського роду вперше з'явився за часів:

- а) Ігоря
- б) Святослава
- в) Володимира Великого
- г) Ярослава Мудрого

11. Вкажіть рік найдавнішої згадки у літописі назва «Україна»:

- а) 1087 р.
- б) 1187 р.
- в) 1097 р.
- г) 1197 р.

12. Чи відповідають історичній правді такі твердження:

а) Ярослав Мудрий завдяки шлюбам своїх дітей підтримував династичні зв'язки з володарями наймогутніших держав Європи:

I) так II) ні

б) Софійський собор був пам'ятником перемого русичів над печенігами:

I) так II) ні

в) частина Київа, що називалася «містом Ярослава», були збудовані синами Ярослава Мудрого в його честь:

I) так II) ні

г) Іларіон був першим митрополитом-русичем у Україні-Русі:

I) так II) ні

д) Ярослав Мудрий заповів київський престол своєму внукові Володимирі Мономахові:

I) так II) ні

є) Ярослав Мудрий запровадив принцип сеньйорату: розподіл земель і політичної влади у державі здійснював на «основі старшинства» у великокнязівському роді:

I) так II) ні

13. Встановіть відповідність між датами, документами та історичними особами:

а) 1072 р. 1) «Устав земляний» I) Ярослав Мудрий

б) початок X ст. 2) «Найдавніша правда» II) Олег, Ігор

в) 996 р. 3) «Закон Руський» III) Володимир

Великий

г) 1016 р. 4) «Правда Ярославичів» IV) Ізослав,

Святослав та Всеволод Ярославовичі

14. Яка культура мала вирішальний розвиток на храмове будівництво Русі:

а) західноєвропейська

б) варязька

в) хазарська

г) візантійська

15. Встановіть відповідність між іменами руських князів та їх прізвиськами:

а) Мстислав	1) Красне Сонечко
б) Святополк	2) Мудрий
в) Ярослав	3) Окаянний
г) Володимир	4) Лютий

16. Розташуйте події у хронологічній послідовності:

- а) правління князя/ короля Лева Даниловича
- б) княжіння Ярослава Осмомисла
- в) коронування Данила Галицького
- г) утворення Галицької митрополії
- д) Ярославська битва

17. Встановіть відповідність між князями та характеристиками їх діяльності:

а) Данило Романович	1) допомога Войшелку в Литві
б) Василько Романович	2) князювання на Волині
	3) коронування в Дорогочині
	4) сприяння боротьбі з угорцями
	5) боротьба з боярським свавіллям
	6) союз із литовським князем Міндовгом
	7) створення антимонгольської коаліції
	8) збереження Холма від руйнування

18. Встановіть відповідність:

а) роки правління Шварно Даниловича	1) 1301-1308/1315 рр.
б) роки правління Льва Даниловича	2) 1315-1323 рр.
в) роки правління Юрія I Львовича	3) 1264-1269 рр.
г) роки правління Андрія і Лева II	4) 1264-1301 рр.

19. Залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди у другій половині XIII – першій половині XIV ст. виявлялася:

а) в отриманні князями «ярликів» на управління землями, зміни релігії, традицій, звичаїв

б) запровадженні системи податей та повинностей, формування нового постійно діючого адміністративного апарату

в) включення князівства до складу Золотої Орди, обов'язок руських князів направляти військо до ханської армії

г) виплаті данини, у виконанні військових зобов'язань, видачі «ярликів» на управління землями

20. Визначте поняття (одним словом):

Селянська територіальна община у давньоруській державі. Вона являла собою сусідську громаду, оскільки об'єднувала населення одного або кількох селищ.

Контрольний блок № 3

1. Українські землі звільнились від золотоординської залежності після битви:

а) на Куликовому полі

б) на річці Сині Води

в) на річці Ворскла

г) під Грюнвальдом

2. Вкажіть ознаки, що дають підстави називати Велике Литовсько-Руське князівство формою національного державотворення:

а) 90% території, 2/3 населення становили землі та населення України-Русі, Галицько-Волинського князівства

б) реставрація руської династії

в) перенесення столиці до Києва

г) запозичення давньоруських законів, устрою

д) прийняття православної віри, звичаїв, мови

3. Який період розвитку Великого князівства Литовського історики характеризують як Литовсько-Руську державу?

а) першу половину XIV – другу половину XV ст.

- б) друга половина XIV – друга половина XV ст.
- в) друга половина XIV – перша половина XV ст.
- г) першу половину XIV – перша половина XV ст.

4. Мовою ділових документів Великого Литовсько-Руського князівства в XIV–XV ст. були:

- а) литовська
- б) латина
- в) руська
- г) польська

5. За правління якого князя до складу Великого князівства Литовського було включено більшість українських земель?

- а) Гедиміна
- б) Ольгерда
- в) Любарта
- г) Вітовта

6. Із наведених у дужках варіантів відповіді виберіть правильний:

Син Великого князя Литовського Гедиміна (Войшелк, Шварно, Любарт), одружений на доньці галицько-волинського князя Юрія II, після смерті останнього був обраний князем (галицьким і київським, галицьким і волинським, галицьким і пінським), однак утвердився лише в (Галицькій землі, Волині, Пінщині). В результаті війни з польським королем Казимиром II Великим за ним залишилася лише Луцька земля. Після тривалих воєн власністю роду Гедиміна були визнані (Волинь і Галичина, Галичина і Пінщина, Волинь і Берестейщина).

7. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялися українські землі у складі Великого Литовсько-Руського князівства першої половини XV ст.:

- а) на воєводства
- б) на улуси
- в) на удільні князівства

г) на полки

8. Серед наведених суджень про причини, які сприяли успіху Великому князівству Литовському:

а) Литва не проводила культурно-національної та релігійної експансії, а навпаки, переймала релігію, звичаї, мову

б) Литва виступила як захисниця цих земель від Золотої Орди

в) Польща надавала Литві суттєву підтримку, допомого забезпечити порядок на приєднаних територіях

г) Литва мала добре навчену велику армію, яка й змусила русичів підкоритися

д) Литва не змінювала судово-адміністративну, господарську систему Русі

9. Із наведених у дужках варіантів відповіді виберіть правильний:

До кінці XIV ст. Велике Литовсько-Руське князівство було (централізованою державою, федерацією земель-князівств, конфедерацією Русі та Литви). Українськими землями пра-вили в той час князі із династії (Рюриковичів, Гедиміновичів, Пястів).

10. Визначте, які з наведених тверджень правильні, а які хибні:

а) литовсько-українське військо, очолене князем Вітовтом, розгромило військо Тимура на річці Ворсклі

1) так 2) ні

б) у результаті успішної колонізації князя Вітовта до складу Великого князівства Литовського на початку XV ст. увійшли території між р. Дністром і р. Дніпром, татарське населення яких сплачувало данину

1) так 2) ні

в) у битві під Грюнвальдом поряд з польськими та литовськими військами брали участь військові загони українських, білоруських та російських земель

1) так 2) ні

«31 рік був київським князем, зміцнив свою владу, спираючись на місцеву знать і право-славну церкву, розширив кордон землі, підтримував прагнення до незалежності від литовського центру, ігнорував розпорядження литовського князя Ольгерда, карбував власну монету, утвердив власний герб»

- а) Семен Олелькович
- б) Олелько Володимирович
- в) Михайло Олелькович
- г) Володимир Олелькович

14. За часів якого князя було ліквідовані автономні від центральної влади українські удільні князівства-землі і перетворено їх на провінції Литви:

- а) Ягайло Ольгердович (1377-1392 рр.)
- б) Вітовт Кейстутович (1392-1430 рр.)
- в) Свидригайло Ольгердович (1440-1452 рр.)
- г) Казимир Ягайлович (1440-1492 рр.)

15. Війни кінця XV – другої половини XVI ст. за право володіти спадщиною Русі, українськими та білоруськими землями увійшли в історію під назвою:

- а) прикордонні польсько/литовсько-московські війни
- б) порубіжні московсько-литовські війни
- в) прикордонні польсько-литовські війни
- г) порубіжні московсько-османські війни

16. З'ясуйте, кого в кінці XV – початку XVI ст. називали «некоронованим королем Русі»? :

- а) Константина Острозького
- б) Михайла Глинського
- в) Федора Коріятовича
- г) Яна Длугоша

17. Велике князівство Литовське, до складу якого входили українські землі, наприкінці XV ст. було:

а) групою майже самостійних земель, кожна з яких мала свого суверенного володаря

б) конгломератом майже самостійних напівдержав, пов'язаних між собою наявністю єдиного сюзерена-великого князя і єдністю зовнішньополітичних інтересів

в) об'єднанням удільних князівств-земель у конфедеративну державу із виборним спільним королем

г) централізованою становою державою, вся влада в якій належала великому князеві литовському

18. Визначте уніфікація правових систем українських земель і Великого князівства Литовського завершилась з прийняттям:

а) «Устав на волоки»

б) III Литовський статут

в) II Литовський статут

г) I Литовський статут

Контрольний блок №4

1. Вкажіть, у якому році галицькі землі було закріплено за польським королем Казимиром III:

а) 1348 р.

б) 1350 р.

в) 1352 р.

г) 1354 р.

2. Оберіть пару країн, яка протягом 50-80-х рр. XIV ст. воювала за Галичину і Волинь:

а) Польща і Угорщина

б) Угорщина і Литва

в) Литва і Польща

г) Золота Орда і Литва

3. Кревська унія між Великим князівством Литовським і Польським королівством була укладена насамперед з метою:

- а) об'єднати сили для боротьби з Тевтонським орденом
- б) запобігти посиленню Московського князівства
- в) створити велику державу і почати експансію в Європі
- г) союз у війні проти Османської імперії

4. Установіть хронологічну послідовність подій:

- а) Городельська унія
- б) Кревська унія
- в) Віленська привілей
- г) Віленська унія

5. Із наведених у дужках варіантів виберіть правильний:

Фактично з 1372 по 1387 рр. був розпорядником Галичини, що зберігала статус напів-суверенного, васального державного утворення (Любарт Гедимінович, Володислав Кор-мільчич, Володислав Опольський, Володимир Ольгердович), який правив під титулом («управитель Руського королівства»), а пізніше застосовував титул «самодержця Русі», визначаючи себе васалом угорського; «князем Руської землі» підпорядковуючись великому литовському князю; старостою русько-галицьким, що був під контролем польського короля; «королем руським» у залежності від молдавського господаря).

6. «Державні посади у Великому князівстві Литовському повинні обіймати лише католики. Литовські феодали-католики і польські пани мають рівні права», - це умови:

- а) Кревської унії
- б) Люблінської унії
- в) Віленської унії
- г) Городельської унії

7. Єдлинський привілеї Ягайла (1430 р.), поширений Владиславом III на Галичину, Західне Поділля (1434 р.), а пізніше і на Белзьке князівство (1462 р.):

а) закріплював за цими землями статус особливого домену королів і, відповідно, всі відмінності цих земель від Польського королівства

б) поширював на ці землі адміністративний устрій Польського королівства, її право і привілеї для шляхти

в) приєднував землі Литви й України до Польського королівства з широкими автономними правами

г) включав українські землі до складу Польського королівства на умовах самостійного устрою

8. Встановіть державну приналежність українських земель у XV – XVI ст.:

а) Волинь, Підляшшя, Київщина,
Східне Поділля	1) Московське царство
б) Галичина, Західне Поділля,
Холмщина	2) Велике князівство Литовське
в) Буковина	3) Польське королівство
г) Східне Закарпаття	4) Османська імперія
д) Західне Закарпаття	5) Трансільванське князівство
є) Чернігово-Сіверщина	6) Володіння австрійських
Габсбургів

9. Стани в Литві та Польщі XV – XVII ст. – це:

а) великі групи підлеглих, що відрізняються своїм економічним статусом

б) об'єднання за професійною ознакою фахівців у масштабах країни

в) стратифікація населення за етнічною або релігійною характеристикою

г) групи громадян, які відрізняються своїм політичним статусом

10. Доберіть визначення:

Магдебурзьке право – це норми, що регламентували:

- а) дії власника міста – магната чи шляхтича
- б) справи контролювались зі сторони адміністрації великого князя

ЛИТОВСЬКОГО

- в) діяльність міських общин та фіксували їх права і привілеї
- г) організацію церковного життя, будівництво нових культових споруд

11. Міста у Україні у XIV – першій половині XVII ст. належали лише:

- а) державі (королеві та великому князеві литовському)
- б) державі та церкві
- в) церкві, магнатам і шляхті
- г) державі, церкві, магнатам і шляхті

12. Багатогалузеве феодальне господарство, що ґрунтувалося на праці селян-кріпаків називали:

- а) фільварок
- б) фірман
- в) латифундія
- г) дворище

13. У землях України, що входили до складу Польщі та Литви, система норм, що встановлювали залежність селянина від феодалів і право останнього на селянина-кріпака як неповну власність сформувалася в:

- а) XIII-XIV ст.
- б) XIV-XV ст.
- в) XIII-XV ст.
- г) XV-XVI ст.

14. Встановіть відповідність:

Серед етнічних груп населення України XVI-XVII ст. займалися переважно:

а) сільським господарством	1) вірмени
б) ремеслом і торгівлею	2) поляки, євреї
в) орендою маєтностей і промислів	3) поляки, німці, євреї

- г) торгівлею та ювелірним ремеслом 4) татари, турки, волохи
 д) службою у військових загонах знаті 5) українці

15. Оберіть причини, що зумовили прихильне ставлення української шляхти до унії Литви та Польщі:

- а) наміри отримати більше орних земель і залежних селян
 б) надія на рівноправне становище України з Литвою і Польщею
 в) сподівання на широкі привілеї, права і впливи
 г) необхідність протидії Московському царству, Османській державі

16. Визначте наслідки Люблінської унії для України:

- а) утвердження шляхетської демократії
 б) виникнення православних братств
 в) об'єднання всіх українських земель у складі однієї держави
 г) розвиток національної культури

17. Владні кола Речі Посполитої:

а) підтримали унію 1596 р. і не визнали альтернативну Руську православну церкву

б) відкинули унію 1596 р. і не визнали новостворену Руську уніатську церкву

в) поставилися нейтрально до проблем церковного життя в Україні, вважаючи допустимими існування обох церков-православної й уніатської, конфлікт між якими послаблював українське суспільство

г) визнали унію 1596 р. і підтримували утворену Руську уніатську церкву в її діяльності

18. Громадські об'єднання православних українців-міщан, духовенства, шляхти, козаків, які займалися господарською, благодійною та релігійно-просвітньою діяльністю, називали:

- а) братствами
 б) цехами
 в) колегіями
 г) корпорація

19. Встановіть пропущені слова:

У складі _____ .Шипинська земля зберігала автономію. До середини _____ ст. офіційною мовою була руська (українська). Грошова система, територіальний поділ нагадували галицькі. У XV ст. зникає назва «Шипинська земля», а вживається термін _____ .

20. Про якого історичного діяча йдеться?

«Волинський князь, староста брацлавський, звенигородський і винницький, великий геть-ман литовський, маршалок волинський і староста луцький, світський глава православного населення; очолював військо в успішних кампаніях проти Кримського ханства і Московського царства; один із найвизначніших меценатів свого часу, який перетворив Острог на осередок української культури».

Тестовий пакет із культурології*Варіант 1*

1. На межі III-II тис. до н.е. з індоєвропейської спільноти виділяється мовна група:

- а. Індоєвропейська
- б. Германо-балто-слов'янська
- в. Германо-слов'янська

2. Початок праслов'янської культури за історичним фактом розвитку відбувся:

- а. На початку III тис. до н.е.
- б. Наприкінці I тис. до н.е.
- в. На межі III – II тис. до н.е.

3. Найяскравіше творчий геній давніх слов'ян на території України виявився:

- а. В черняхівській (II – V ст. н.е.) культурі
- б. В афанасівській (кінець III тис. до н.е.) культурі
- в. В окуневській (середина II тис. до н.е.) культурі
- г. В зарубинецькій (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) культурі

4. Слов'яни протягом тривалого часу розвивали провідну галузь господарства:

- а. Скотарство
- б. Землеробство
- в. Полювання

5. На межі нової ери носії зарубинецької культури користувалися певними сільськогосподарськими знаряддями, виробленими:

- а. З деревини
- б. З металу
- в. З каменю

6. Представники черняхівської культури для обробки землі користувалися такими знаряддями праці:

- а. Дерев'яним ралом
- б. Кам'яним наральником
- в. Залізним наральником і череслом
- г. Плужним ралом

7. Зарубинецьку та черняхівську культури відкрив відомий вчений наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.:

- а. В. Хвойко
- б. М. Сумцов
- в. Л. Левчук
- г. М. Кордон

8. Розвиток землеробства визначив прогрес інших галузей господарства, в тому числі й ремесл:

- а. Торгівля, виноробство, обробка дорогоцінних металів
- б. Виноробство, борошномельне виробництво
- в. Оброблення дерева, шкіри, каменю, прядіння, ткацтво
- г. Металургійна справа, ковальство, гончарство

9. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну з певного різновиду глини:

- а. З чорної глини
- б. З сірої глини
- в. З червоної глини
- г. З білої глини

10. Гончарне виробництво стає масовим, орієнтуючись на ринок, починаючи:

- а. З І ст. до н.е.
- б. З ІІІ ст. до н.е.
- в. З ІІІ ст. н.е.
- г. З ІІ ст. н.е.

11. Важливе місце у виробничій діяльності слов'ян займала:

- а. Металургія
- б. Ткацьке виробництво
- в. Деревообробна справа
- г. Виноробство

12. Токарний верстат як основна ланка деревообробної справи з'явився у слов'ян:

- а. В III-IV ст.
- б. В I ст.
- в. В VI ст.
- г. В I-II ст. до н.е.
- д. В III ст. до н.е.

13. Особлива широко розвинена сторінка духовно-релігійної культури слов'ян є:

- а. окультизм
- б. магія
- в. фетишизм
- г. міфологія

14. За релігійними уявленнями всесвіт слов'ян розподілявся на такі світи.

- а. Небо – світ предків, землю – світ людей
- б. Небо – світ богів, землю – світ людей та підземний світ
- в. Небо – світ богів, землю – світ людей

15. До рівня божеств, які пов'язані із господарським циклом відносяться такі:

- а. Ярило, Купала
- б. Дажбог, Перун, Купала
- в. Сварог, Макоша
- г. Дажбог, Купала

16. Деякі з давніх слов'янських свят через народнопоетичну творчість дійшли до наших днів, а саме:

- а. Коляда, Христини, Родини
- б. Коляда
- в. Івана Купала, зустріч весни

17. За міфологією стародавніх слов'ян нижчий рівень за функціями, що виконували божества, був найабстрактнішим, оскільки характеризував загальні поняття:

- а. Кривда, Правда
- б. Макоша, Марена
- в. Доля, Лихо
- г. Купало, Доля, Леся

18. У слов'янській міфології вагоме місце посідала богиня мудрості й краси:

- а. Макоша
- б. Леся
- в. Марена
- г. Лада

19. Богом, який навчив людей видобувати вогонь та ковальської справи був:

- а. Сварог
- б. Перун
- в. Дажбог
- г. Купало

20. Міфологічні персонажі за характером їх зв'язків з колективом, важливістю для людини поділяються на певні рівні. До найвищого рівня належали боги з найзагальнішими функціями (ритуально-юридична, військова, господарсько-природнича). До таких богів відноситься головний бог у слов'ян-язичників

- а. Перун

б. Дажбог

в. Сварог

г. Хорей

21. Період формування соціокультурного середовища Київської Русі:

а. VII – VIII ст.

б. VIII – IX ст.

в. IX – XIII ст.

22. Феномен надзвичайного злету культури давньоруської держави вчені пояснюють тісними зв'язками з могутніми країнами світу:

а. Польщею, Словенією

б. Країнами Центральної і Західної Європи

в. Молдовою, країнами Центральної Азії

г. Візантією, Хазарією

23. На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилась на нові елементи. Найважливішим з них стає:

а. живопис

б. богослов'я

в. архітектура

г. писемність

24. Відомо багато посудин дохристиянського періоду Київської Русі з цікавими графічними орнаментами. Аналіз показав, що це система, за допомогою якої рахували й ворожили. Яка це система?

а. Система божественних свят

б. Календарно-обрядова система

в. Землеробська система

25. Аналіз матеріальної культури дохристиянського періоду Київської Русі здійснений відомим вченим-археологом:

а. М. Сумцовим

б. А. Івановим

в. Б. Рибаківим

г. В. Тодоровим

26. Перше уявлення про слов'янське письмо язичницького часу дають відкриття ряду глеків і мисок черняхівської культури:

а. I – III ст.

б. II ст. до н.е.

в. V – VI ст.

г. II – V ст.

27. Племенам, що склали основу народонаселення Київської Русі був відомий річний календар, який складався з чотирьох сонячних фаз і 12 місяців

а. з IV ст.

б. з VIII ст.

в. з III ст.

28. Особливий інтерес у питанні розвитку писемності становить археологічна знахідка, виявлена С. Висоцьким в Києві. Ця знахідка написана на фресковій штукатурці, містить букви, що відповідають грецькому і слов'янському алфавіту

а. Літопис руський

б. Кирилиця

в. Глаголиця

г. Софійська абетка

29. Кириличною системою письма написані всі відомі давньоруські твори:

а. Остромирове Євангеліє

б. Слово о законі і благодаті

в. Густинський літопис

г. Повість временних літ

30. Розкопки в Новгороді та інших містах Північної та Північно-Східної Русі виявили археологічну знахідку, яка представляє собою листування громадян з приводу різних господарських справ.

- а. Ізборники Святослава
- б. Мстиславове Євангеліє
- в. Берестяні грамоти

31. Своєрідною компенсацією грамот в XI –XIII ст. є давні написи побутового характеру, зроблені парафіянами і священиками на станах культових споруд. Найбільше їх у Софійському та Успенському соборах Києва, печерах Києво-Печерської Лаври.

- а. Графіті
- б. Канонічні тексти
- в. Князівські переписи

32. За князювання одного з великоруських князів в Києві вже існувала державна школа, в якій навчались діти “нарочитої чаді” – найближчого оточення князя. Таких дітей брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священиків, а щоб виростити державних діячів, здатних підтримувати стосунки з іншими країнами. Державна школа розпочала існування за часів правління

- а. Княгині Ольги
- б. Володимира Великого
- в. Князя Олега
- г. Володимира Святославина

33. Про розвиток освіти в Київській Русі часто дбали правлячі князі. У Новгороді була відкрита школа для підготовки духівництва. У ній, за свідченнями літопису, навчалось 300 дітей заможних сімей. Відкрив такий навчальний заклад

- а. Князь Святослав
- б. Князь Володимир
- в. Князь Ярослав
- г. Князь Олег

34. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису В. Татищева, при Андріївському монастирі було засновано школу для дівчат. Заснувала таку школу

- а. Княгиня Ольга
- б. Дочка Всеволода Ярославича Янка
- в. Княгиня Анна Ярославна
- г. Дочка князя Володимира Святославина

35. Для продовження й поглиблення освіти слугували бібліотеки, які створювалися при монастирях і церквах. Любителями книг виступали давньоруські князі. На Русі було багато бібліотек, була й перша найзнаменитіша, в якій налічувалось до 900 книг, вона містилась в одній з церков

- а. У церкві Спаса на Брестові
- б. У Видубицькому монастирі
- в. В Києво-Печерській лаврі
- г. У Софії Київській

36. Найдавнішими книжками, що вийшли з київської писемної школи, вважаються

- а. Остромирове Євангеліє
- б. Густинський літопис
- в. Реймське Євангеліє
- г. Повість временних літ

37. Першою енциклопедією Київської Русі вважається праця, яка увібрала найширше коло питань, – від богословських та церковно-канонічних до ботаніки, зоології, медицини, граматики, поетики, філософії

- а. «Києво-Печерський патерик» XIII – XV ст.
- б. «Ізборник» 1073 р.
- в. «Житіє і ходіння Данила» бл. 1110 р.

38. У Києві в XI – XII ст. існувало три літературні осередки, в яких переписувались і перекладалися книги, писалися оригінальні твори,

літописання. Звідси література поширювалася по всій Київській Русі. Такі осередки існували:

- а. В Гуситському монастирі
- б. В Софійському соборі, Печерському монастирі
- в. В соборі Спаса на Берестові та у Видубицькому монастирі
- г. У Видубицькому монастирі

39. Література мала довести повну християнську чинність Русі, її “святість” й самодостатність як оплоту релігії. Велика увага приділялася збірникам життєписів отців церкви, монахів. Збірники називалися

- а. Патерик
- б. Повість
- в. Ізборник
- г. Літопис

40. Першим художньо-публіцистичним панегіричним (похвальним) твором на честь Ольги, Володимира та Ярослава Мудрого є твір митрополита Іларіона

- а. «Остромирове Євангеліє»
- б. «Слово о полку Ігореві»
- в. «Києво-Печерський патерик»
- г. «Слово про закон і благодать»

41. Зразком епічної поезії, що поєднувала рицарську доблесть, патріотизм, відвагу з письмовою фіксацією, співом і частковим усним речитативом, була повість

- а. «Ізборник Святослава»
- б. «Повість временних літ»
- в. «Слово о полку Ігореві»
- г. «Житіє і ходіння Данила»

42. Одним з кращих творів не лише в давньоруській, а й у європейській середньовічній літературі, де дається опис географічних, політичних і природничих свідчень про Палестину, є

- а. Хелмське Євангеліє
- б. Житіє і ходіння Данила
- в. Іпатівський літопис
- г. Ізборник Святослава

43. До оригінальних пам'яток давньоруської та давньоукраїнської літератури належать літописи. Найвідомішим літописом є:

- а. Хелмське Євангеліє
- б. Іпатівський літопис
- в. Густинський літопис
- г. Повість временних літ

44. Найпоширенішим типом церков у XI – XII ст. стали певні будівельні властивості. В такому архітектурному стилі побудовані Спасо-Преображенський (1036) і Борисоглібський (1128) собори в Чернігові, Кирилівська (1146) і Васиіївська (1183) церкви у Києві, Успенська церква (1078) Києво-Печерської Лаври, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1113). Такий тип отримав назву

- а. Тринавний тип
- б. Три-п'ятикупольна будівля
- в. Дев'ятиверхі заломі
- г. Тридільний тип

45. Визначте, що зумовило розпад великої держави Київської Русі на дрібні князівства

- а. Епідемія
- б. Політико-економічна криза
- в. Тривалі війни та революційні настрої народних мас
- г. Природний катаклізм

Варіант II

1. Гончарне виробництво стає масовим, орієнтуючись на ринок, починаючи:

а. З I ст. до н.е.

б. З III ст. до н.е.

в. З III ст. н.е.

г. З II ст. н.е.

2. Важливе місце у виробничій діяльності слов'ян займала:

а. Металургія

б. Ткацьке виробництво

в. Деревообробна справа

г. Виноробство

3. Токарний верстат як ланка деревообробної справи з'явився у слов'ян:

а. В III-IV ст.

б. В I ст.

в. В VI ст.

г. В I-II ст. до н.е.

д. В III ст. до н.е.

4. Особлива, широко розвинена сторінка духовно-релігійної культури слов'ян:

а. Окультизм

б. Магія

в. Фетишизм

г. Міфологія

5. За релігійними уявленнями всесвіт слов'ян розподілявся на такі світи.

а. Небо – світ предків, землю – світ людей

б. Небо – світ богів, землю – світ людей та підземний світ

в. Небо – світ богів, землю – світ людей

б. До рівня божеств, які пов'язані із господарським циклом відносяться такі слов'янські божества:

- а. Ярило, Купала
- б. Дажбог, Перун, Купала
- в. Сварог, Макоша (Макош)
- г. Дажбог, Купала

7. Деякі з давніх слов'янських свят через народнопоетичну творчість дійшли до наших днів, а саме:

- а. Коляда, Христини
- б. Родини, Святвечір
- в. Коляда
- г. Івана Купала, зустріч весни

8. За міфологією слов'ян нижчий рівень за функціями, що їх виконували божества, був найабстрактнішим, оскільки характеризував загальні поняття:

- а. Кривда, Правда
- б. Макоша (Макош), Марена
- в. Доля, Лихо
- г. Купало, Доля, Леля

9. У слов'янській міфології вагоме місце посідала богиня мудрості й краси:

- а. Макоша
- б. Леля
- в. Марена
- г. Лада

10. Богом, який навчив людей видобувати вогонь та навчив ковальської справи був:

- а. Сварог
- б. Перун

в. Дажбог

г. Купало

11. Міфологічні персонажі за характером їх зв'язків з колективом, важливістю для людини поділяються на певні рівні. До найвищого рівня належали боги з найзагальнішими функціями (ритуально-юридична, військова, господарсько-природнича). До таких богів відноситься головний бог у слов'ян-язичників

а. Перун

б. Дажбог

в. Сварог

г. Хорей

12. Період формування соціокультурного середовища Київської Русі:

а. VII – VIII ст.

б. VIII – IX ст.

в. IX – XIII ст.

13. Феномен надзвичайного злету культури давньоруської держави вчені пояснюють тісними зв'язками з могутніми країнами світу:

а. Польщею, Словенією

б. Країнами Центральної і Західної Європи

в. Молдовою, країнами Центральної Азії

г. Візантією, Хазарією

14. На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилась на нові елементи. Найважливішим з них стає:

а. Живопис

б. Богослов'я

в. Архітектура

г. Писемність

15. Визначте, що зумовило розпад великої держави Київської Русі на дрібні князівства

а. Епідемія

- б. Політико-економічна криза
- в. Тривалі війни та революційні настрої народних мас
- г. Природний катаклізм

16. Нині відомо близько десятка посудин дохристиянського періоду Київської Русі з досить цікавими графічними орнаментами. Аналіз їх показав, що перед нами добре розроблена система, за допомогою якої рахували й ворожили. Яка це система?

- а. Система божественних свят
- б. Календарно-обрядова система
- в. Землеробська система

17. Аналіз матеріальної культури дохристиянського періоду Київської Русі здійснений відомим вченим-археологом:

- а. М. Сумцовим
- б. А. Івановим
- в. Б. Рибаківим
- г. В. Годоровим

18. Перше уявлення про слов'янське письмо язичницького часу дають відкриття ряду глеків і мисок черняхівської культури:

- а. I – III ст.
- б. II ст. до н.е.
- в. V – VI ст.
- г. II – V ст.

19. Племенам, що склали основу народонаселення Київської Русі був відомий річний календар, який складався з чотирьох сонячних фаз і 12 місяців

- а. з IV ст.
- б. з VIII ст.
- в. з III ст.

20. Особливий інтерес у питанні розвитку писемності становить археологічна знахідка, виявлена С. Висоцьким в Києві. Ця знахідка написана

на фресковій штукатурці, містить 27 букв, з яких 23 відповідають грецькому алфавіту, а чотири – Б, Ж, Ш, Щ – слов'янському мовленню.

- а. Літопис руський
- б. Кирилиця
- в. Глаголиця
- г. Софійська абетка

21. Кириличною системою письма написані всі відомі давньоруські твори:

- а. Остромирове Євангеліє
- б. Слово о законі і благодаті
- в. Густинський літопис
- г. Повість временних літ

22. Розкопки в Новгороді та інших містах Північної та Північно-Східної Русі виявили археологічну знахідку, яка представляє собою листування громадян з приводу різних господарських справ.

- а. Ізборники Святослава
- б. Мстиславове Євангеліє
- в. Берестяні грамоти

23. На межі III і II тис. до н.е. з індоєвропейської спільноти виділяється певна мовна група:

- а. Індоєвропейська
- б. Германно-балто-слов'янська
- в. Германно-слов'янська

24. Початок праслов'янської культури за історичним фактом розвитку відбувся:

- а. На початку III тис. до н.е.
- б. Наприкінці I тис. до н.е.
- в. На межі III – II тис. до н.е.

25. Найяскравіше творчий геній давніх слов'ян на території України виявився:

- а. В черняхівській (II – V ст. н.е.) культурі
- б. В афанасівській (кінець III тис. до н.е.) культурі
- в. В окуневській (середина II тис. до н.е.) культурі
- г. В зарубинецькій (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) культурі

26. Слов'яни традиційно, протягом тривалого часу, розвивали провідну галузь господарства:

- а. Скотарство
- б. Землеробство
- в. Полювання

27. На межі нової ери носії зарубинецької культури користувалися певними сільськогосподарськими знаряддями, виробленими:

- а. З деревини
- б. З металу
- в. З каменю

28. Представники черняхівської культури для обробки землі користувалися такими знаряддями:

- а. Дерев'яним ралом
- б. Кам'яним наральником
- в. Залізним наральником і череслом
- г. Плужним ралом

29. Зарубинецьку та черняхівські культури відкрив відомий вчений наприкінці XIX – XX ст.:

- а. В. Хвойко
- б. М. Сумцов
- в. Л. Левчук
- г. М. Кордон

30. Розвиток землеробства визначив прогрес інших галузей господарства, в тому числі й ремесел:

- а. Торгівля, виноробство, обробка металів
- б. Виноробство, борошномельне виробництво

в. Оброблення дерева, шкіри, каменю, прядіння, ткацтво

г. Ювелірна справа, бжільництво, тваринництво

31. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну з певного різновиду глини:

а. З чорної глини

б. З сірої глини

в. З червоної глини

г. З білої глини

32. Для продовження й поглиблення освіти слугували бібліотеки, що створювалися при монастирях (церквах). Знавцями книг виступали давньоруські князі: Ярослав Мудрий, його син Святослав, князь Микола Святоша, Волинський князь Володимир Васильович. На Русі було багато бібліотек, але була перша й найзнаменитіша (до 900 примірників), що за мірками Середньовіччя було досить вражаючим. Містилась ця бібліотека в одній з церков

а. В церкві Спаса на Брестові

б. У Видубицькому монастирі

в. В Києво-Печерській лаврі

г. В Софії Київській

33. Найдавнішими книжками, що вийшли з київської писемної школи, вважаються

а. Остромирове Євангеліє

б. Густинський літопис

в. Реймське Євангеліє

г. Повість временних літ

34. Першою енциклопедією Київської Русі вважається праця, яка увібрала найширше коло питань, – від богословських та церковно-канонічних до ботаніки, зоології, медицини, астрономії, граматики, поетики, філософії

а. «Києво-Печерський патерик» XIII –XV ст.

б. «Ізборник» 1073 р.

в. «Житіє і ходіння Данила» бл. 1110 р.

35. В Києві в XI – XII ст. існувало три літературні осередки. У них переписувались і перекладалися книги, з'являлися оригінальні твори, літописання. Звідси література поширювалася по всій Київській Русі. Такі осередки існували:

- а. В Гуситському монастирі
- б. В Софійському соборі, Печерському монастирі
- в. В соборі Спаса на Берестові та у Видубицькому монастирі
- г. У Видубицькому монастирі

36. Саме література мала довести повну християнську чинність Русі, її “святість” й самодостатність як оплоту релігії. Тому велика увага в давньоруській літературі приділяється збірникам життєписів отців церкви, монахів якого-небудь одного монастиря. Такі збірники називалися

- а. Патерик
- б. Повість
- в. Ізборник
- г. Літопис

37. Першим художньо-публіцистичним панегіричним (похвальним) літературним твором на честь Ольги, Володимира та Ярослава Мудрого є твір митрополита Іларіона

- а. «Остромирове Євангеліє»
- б. «Слово о полку Ігореві»
- в. «Києво-Печерський патерик»
- г. «Слово про закон і благодать»

38. Зразком епічної поезії, що поєднувала рицарську доблесть, патріотизм, відвагу з письмовою фіксацією, співом і частковим усним речитативом, була повість

- а. «Ізборник Святослава»
- б. «Повість временних літ»
- в. «Слово о полку Ігореві»

г. «Житіє і ходіння Данила»

39. Одним з кращих творів у давньоруській та світовій середньовічній літературі, де дається опис географічних, політичних, природничих свідчень про Палестину, є:

- а. Хелмське Євангеліє
- б. Житіє і ходіння Данила
- в. Іпатівський літопис
- г. Ізборник Святослава

40. До оригінальних пам'яток давньоруської та давньоукраїнської літератури належать літописи. Найвідомішим літописом є

- а. Хелмське Євангеліє
- б. Іпатівський літопис
- в. Густинський літопис
- г. Повість временних літ

41. Найпоширенішим типом церков у XI – XII ст. стали певні будівельні властивості. В такому стилі побудовані Спасо-Преображенський (1036) собор в Чернігові, Успенська церква (1078) Києво-Печерської Лаври, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1113). Такий тип будівництва отримав назву

- а. Тринавний тип
- б. Три-п'ятикупольна будівля
- в. Дев'ятиверхі заломы
- г. Тридільний тип

42. Своєрідною компенсацією грамот в українських землях є давні (XI –XIII ст.) написи побутового характеру, зроблені парафіянами і священиками на станах культових споруд. Найбільше їх у Софійському та Успенському соборах Києва, печерах Києво-Печерської Лаври, на стінах Михайлівської церкви Видубицького монастиря, на церкві Спаса на Брестові, Кирилівській церкві.

- а. Графіті

- б. Канонічні тексти
- в. Князівські переписи
- г. Літопис

43. За князювання одного з великоруських князів у Києві вже існувала державна школа, в якій навчались діти “нарочитої чаді” – найближчого оточення князя. Таких дітей брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священників, а щоб виростити державних діячів, здатних підтримувати стосунки з іншими країнами. Державна школа розпочала існування за часів правління

- а. Княгині Ольги
- б. Володимира Великого
- в. Князя Олега
- г. Володимира Святославина

44. Про розвиток освіти в Київській Русі дбали багато з правлячих князів. Так, у Новгороді була відкрита школа для підготовки освіченого духовництва. В ній, за свідченнями “Повісті временних літ”, навчалося 300 дітей із заможних сімей. Відкрив такий навчальний заклад

- а. Князь Святослав
- б. Князь Володимир
- в. Князь Ярослав
- г. Князь Олег

45. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису В. Татищева, при Андріївському монастирі було засновано школу для дівчат. Заснувала таку школу

- а. Княгиня Ольга
- б. Дочка Всеволода Ярославича Янка
- в. Княгиня Анна Ярославна
- г. Дочка князя Володимира Святославина

Тестовий пакет етики та естетики

1. Естетика – це наука про:
 - а) загальні закономірності буття, процеси мислення та пізнання.
 - б) про становлення чуттєвої культури людини.
 - в) про закономірності розвитку та функціонування соціальних систем.
2. Предметом досліджень естетики є:
 - а) художня діяльність людини, мистецтво.
 - б) чуттєве пізнання навколишньої дійсності.
 - в) відображення життя людей у художніх образах.
3. Естетичні знання формувалися у межах наступної науки:
 - а) соціальної.
 - б) філософії.
 - в) філології.
4. Естетична культура середньовіччя вплинула на формування двох європейських художніх стилів:
 - а) давньоруський, класицизм.
 - б) романський, готичний.
 - в) модерн, еkleктика.
5. Головною темою естетики і художньої культури доби Відродження є:
 - а) людина.
 - б) природа.
 - в) ідеальна форма.
6. Правила поведінки, що стосується зовнішнього прояву ставлення до людей:
 - а) професійна етика.
 - б) етикет.
 - в) рефлексії.
7. Серед структурних елементів естетичної культури є такі:

- а) естетична свідомість.
- б) естетична діяльність, естетичне виховання.
- в) естетична свідомість, діяльність, виховання.

8. Найголовніша праця Аристотеля з теорії мистецтва:

- а) “Мистецтво та дійсність”.
- б) “Іон”.
- в) “Поетика”.

9. Яка, на Вашу думку, основна мета мистецтва?

- а) відтворення реальної дійсності.
- б) відтворення та перетворення буття, виявлення в ньому прихованого, глибинного.

в) відтворення тільки прекрасних чи тільки потворних сторін дійсності.

10. За теорією З. Фрейда невичерпним джерелом усіх видів мистецтва є:

- а) людська фантазія.
- б) любовні переживання.
- в) зацікавленість дійсністю, яка оточує людину.

11. Композиція це:

а) структурна побудова художнього твору, розміщення і співвідношення всіх його елементів і частин в єдиному цілому.

б) в естетиці немає такого поняття.

в) єдність теми, ідеї та авторської оцінки..

12. За піфагорійським тлумаченням гармонія – це:

- а) незмінний закон, що піддається математичному обчисленню.
- б) мир, згода, злагода.
- в) боротьба протилежностей.

13. Предметом мистецтва є:

- а) дійсність.
- б) природа.
- в) ідеальне.

14. Естетичні категорії прекрасне та потворне – це:

- а) нерухомі, незмінні сутності.
- б) історично змінні сутності.
- в) усталені сутності, які зазнають майже непомітних змін з часом.

15. Дизайн орієнтується на досягнення єдності 3-х принципів:

- а) кольору, зручності, краси.
- б) корисності, зручності, краси.
- в) корисності, зручності.

16. Кому належать слова: “Краса врятує світ, якщо вона добра”?

- а) Сократу.
- б) Леонардо да Вінчі.
- в) Ф.М. Достоєвському.

17. Хто з філософів першим виділив естетику, як самостійну науку:

- а) Лессинг.
- б) О. Баумгортен.
- в) І. Кант.

18. В яку добу стверджувалось, що краса потребує ясності усвідомлення, краса осягається не почуттям, а розумом:

- а) Відродження.
- б) Нового часу.
- в) античності.

19. Який вид мистецтва поєднує естетичну та практичну функцію в житті людини:

- а) музика.
- б) архітектура.
- в) скульптура.

20. Які види мистецтва ви можете назвати синтетичними:

- а) музика, кіно, театр.
- б) література, скульптура.
- в) кіно, театр.

21. Для класицизму, художній течії мистецтва, що виникла у Франції на початку XVII ст. властиві:

а) раціоналізм, тяжіння до завершених гармонійних форм, монументальності.

б) ідеалізм, тяжіння до відображення народних думок та почуттів.

в) напруга пристрастей, глибокі і палкі почуття, витонченість, орнаментальність візерунків інтер'єру.

22. Бароко і рококо – це художні течії, які з'явилися у мистецтві:

а) XVII - XVIII ст.

б) XIX - XX ст.

в) XV - XVI ст.

23. Центральною темою творів класицизму стає:

а) проблема взаємодії людини і суспільства.

б) проблема співвідношення розуму та почуттів.

в) проблема непорозуміння між людьми.

24. До митців доби класицизму належать:

а) Корнель, Расін, Мольєр.

б) Шекспір, Сервантес, Рабре.

в) Рубенс, Веласкес.

25. Звернення до внутрішнього духовного світу людини, оскільки реальність не відповідає ідеалові, властива для:

а) реалізму.

б) романтизму.

в) класицизму.

26. Головні представники романтичної естетики і філософії:

а) Сартр, Камю, Шопенгауер.

б) Кант, Шпенглер, Гердер.

в) брати А. і Ф. Шлегелі, Новалис, Шеллінг.

27. Головний принцип зображення реалізму:

а) “типовий герой у типових обставинах”.

б) “надзвичайний герой у надзвичайних обставинах”.

в) обидві версії вірні.

28. Який творчий метод відображає процеси розвитку художньої культури в добу соціалістичних революцій, виражає соціалістично усвідомлену концепцію світу і людини:

а) критичний реалізм.

б) постмодернізм.

в) соціалістичний реалізм.

29. До модерністських течій та напрямків, які з’явилися у мистецтві ХХ ст., належать:

а) сюрреалізм.

б) рококо.

в) сентименталізм.

30. “Абстракціонізм” у перекладі – це:

а) “позбавлений сенсу”.

б) “далекий від дійсності”.

в) “надреальний”.

31. Філософсько-естетичною основою для виникнення абстракціонізму була:

а) теорія інтуїтивізму А. Бергсона.

б) теорія підсвідомого З. Фрейда.

в) теорія надлюдини Ніцше.

32. Який митець-модерніст втілював світ внутрішніх суб’єктивних переживань у “духовну сутність” геометричних фігур, роблячи особливий акцент на кольорі:

а) В. Кандинський.

б) С. Далі.

в) П. Елюар.

33. Базою для розвитку мистецтва всіх народів світу була:

а) міфологія.

б) філософія.

в) наука.

34. Теоретична програма сюрреалізму формувалася:

а) на протязі невичерпаності підсвідомого та алогічного, загадкового процесу творчості.

б) на ідеї неможливості пізнання світу та людини.

в) на ідеї хаотичності та безглуздя життя.

35. Найвідоміший представник сюрреалізму у художньому мистецтві:

а) Малевич.

б) П. Пікассо.

в) С. Далі.

36. Предметом етики є:

а) мораль;

б) культура;

в) будь-яка діяльність людини.

37. Основні принципи етики:

а) “не роби іншому того, чого б ти не хотів, щоб він робив тобі”;

б) “що ти робиш іншим, не роби собі”

в) “око за око, зуб за зуб”;

38. Автор твору «Нікомахова етика» є:

а) Фома Аквінський;

б) Аристотель;

в) Гегель.

39. Норми і звичаї, церемонії і ритуали, що регулюють культуру поведінки людини в суспільстві називаються;

а) етикою;

б) етикетом;

в) естетикою,

40. Провідними етичними категоріями є :

а) прекрасне та потворне;

б) аксеологія та гносеологія;

в) добро та зло.

41. Структурними складовими моралі є:

а) виховання, трудова діяльність;

б) свідомість, діяльність та спілкування;

в) правила поведінки та культура спілкування.

42. Засновниками напрямку етичного релятивізму були:

а) софісти;

б) стоїки;

в) Кант.

42. Практичний акт цілеспрямованого утвердження певних моральних цінностей у ситуації, де ці цінності беруться під сумнів або заперечуються називається:

а) дія в екстримальних умовах;

б) вчинок;

в) подвиг.

43. Основними категоріями морального спілкування є:

а) вчинок, честь, гідність, справедливість;

б) любов, толерантність, милосердя;

в) добро та зло.

44. Сутність однієї з принципів позицій вирішення проблеми співвідношення засобів і цілей є – «Ціль виправдовує засоби», кому можна приписати авторство цієї формули :

а) Платон та Сенека;

б) Ніцше та Гайдегер;

в) Ігнатій Лайола та Н. Макіавеллі.

45. Крайні позиції в підході до проблеми свободи людської волі називаються:

а) волюнтаризм та фаталізм;

б) аскетизм та гедонізм;

в) відповідь не містить правильної відповіді.

46. Сутність парадоксу «буріданова віслиюка» полягає:

- а) у відсутності свободи вибору;
- б) у відсутності мотивів вибору;
- в) в етиці не існує такого парадокса.

47. Проблемою, з якої починається етика як теорія моральної діяльності це:

- а) проблема толерантності;
- б) проблема свободи;
- в) проблема справедливості.

48. Напрямок етичного раціоналізму започаткував:

- а) Сократ;
- б) Гегель;
- в) Г. Йонас.

49. Прихильниками позиції заперечення використання жорстких, сумнівних у моральному відношенні засобів заради яких би то не було цілей:

- а) К. Маркс та В. Ленін;
- б) Л. Толстой та Ганді
- в) стоїки.

50. Вчинок відрізняє від подвигу :

а) відсутністю гарантій щодо стверджуваних цінностей та наявністю морального ризику;

- б) різниці немає;
- в) альтруїстичним напрямком.

51. Категоричний імператив: «Чини так, щоб результати твого чину не були руйнівними для можливостей життя в майбутньому, або просто не чини шкоди умовам подальшого існування людства на Землі» був вперше сформульований в роботі :

- а) Аристотеля «Нікомахова етика»;
- б) Г. Йонаса «Принцип відповідальності»;

в) О. Шпенглера «Занепад Європи».

52. Характеризують певну цілісну лінію поведінки людини та постають складовими її морального характеру:

- а) моральні принципи;
- б) моральні норми;
- в) моральні цінності.

53. Міра співвідношення між змістом тієї чи іншої дії та його оцінкою, яку дає суспільство має назву:

- а) справедливість;
- б) чесність;
- в) мораль.

54. Категоріями моральної самосвідомості є:

- а) совість, сором, честь, гідність;
- б) вчнок, мотив, ціль;
- в) толерантність, честь, гідність.

55. Форма самосвідомості, яка санкціонує певний моральний статус людського індивіда, певний стандарт його оцінки згідно з належністю до тієї чи іншої конкретної групи людей – соціальної, професійної, національної, статево-вікової, за тими або іншими конкретними уподобаннями тощо є:

- а) честь;
- б) гідність;
- в) милосердя.

56. Сукупність правил, що регулюють зовнішні прояви людських стосунків (поводження з людьми, формули звертання, вітання, вибачення, поведінка в місцях загального користування, манери, одяг тощо) називається:

- а) культура спілкування;
- б) етикет;
- в) виховання.

57. Своєцентристське самоствердження суб'єкта всупереч інтересам інших суб'єктів, а також цілого, до якого він належить це:

- а) зло;
- б) милосердя;
- в) вчинок.

58. Якого кольору навчальний посібник В. Малахова «Етика»:

- а) рожевий;
- б) темно-зелений;
- в) різнокольоровий.

59. Оцінюючи з позиції моралі поведінку людини слід враховувати наступні фактори:

- а) мотиви та засоби;
- б) мотиви, наслідки, умови, засоби;
- в) наслідки, мотики, цілі.

60. Ситуація, в якій особистість при всьому своєму бажанні не в змозі вчинити однозначно добродібно, має назву:

- а) подвиг;
- б) морального конфлікту;
- в) несправедливість.

61. Хто з філософів вперше розглядав «чисту моральну філософію» як окрему науку:

- а) І. Кант;
- б) Ф. Гегель;
- в) Аристотель.

62. Ф. Аквінський причиною існування зла в людському житті вважав:

- а) наявність вольної волі у людини;
- б) діяння сатани;
- в) він заперечував наявність зла на Землі.

63. Кому належать слова: «Ми не знеємо, в чому сенс нашого життя. Але пошук цього сенсу і складає сенс життя»:

а) М. Бердяєву;

б) Ф. Ніцше;

в) В. Малахову.

64. «Я знаю, що нічого не знаю» - ці слова належать:

а) Платону;

б) Сократу;

в) К. Юнгу.

Тестовий пакет з української мови

1. Укажіть рядок, у якому всі дієслова належать до особових форм.

А писнувши, привіз би, зліпимо, оббила, буду вирізьблювати

Б віддзеркалилися, бренькав, похитуватись, бовванів би, проллється

В малюй, виняньчатъ, підклеїш, розбив би, роззброїш

Г здивований, зібрало, вечоріти, оспіваємо, збила б

Д танцюй, гуляймо, буду радіти, бряжчати, поновлений

2. Укажіть рядок із дієсловами недоконаного виду.

А попросить, зазначив, ходить, сміється, чув

Б сумував, тішила, знає, вчитиме, читають

В скасували, навідався, тікає, гратиме, м летить

Г цікавиться, дізнається, пробачила, хотіла, будують

Д біжить, наздоганяє, відчув, слухала, знешкодила

3. Позначте рядок, у якому всім дієсловам притаманне значення способу.

А отримав, віддаю, шепотітиму, проводжай, електрифікувати

Б телеграфуватимеш, мирилася, агітуватимеш, будемо плавати, розрісся

В гарантуватиме, хай дарують, лежачи, рахуємо, свиснув

Г хвастнула, писнуло, вискнула б, ллють, пити

Д будете знати, лови, зловлено, рухаймося, збираючись

4. Укажіть рядок, у якому всі дієслова мають однакове граматичне значення часу.

А співав, глянула, пасся, спинилося, розбив би

Б обробив, працювала, прикрашала, кричали, сміятися

В розмовляв, жебоніли, казала, спілкувалися, заквітчати

Г мазали, махнув, сватали, посміхнувся, розрісся

Д купив, виріс, приніс, завіз, подивись

5. Укажіть рядок, де всі дієслова належать до II дієвідміни.

- А мчати, відпустити, кипіти, горіти, полоти
- Б любити, приходити, мріяти, їздити, боротися
- В котити, верещати, клеїти, летіти, бігти
- Г ревіти, подорожувати, переконувати, хотіти, цвісти
- Д ставити, одягати, заздрити, радіти, бриніти

6. Укажіть рядок, у якому всі дієслова належать до однієї дієвідміни.

- А слухати, розуміти, відчувати, платити, шити
- Б запалити, хвилюватися, затоплювати, гріти, нити
- В допомагати, тримати, вити, біліти, крикнути
- Г шуміти, дивитися, мріяти, затихати, плавати
- Д господарювати, з'єднувати, хотіти, розповісти, їсти

7. Укажіть рядок, у якому допущено помилку в правописі особових закінчень дієслів.

- А бачимося, говориш, сиплеш, купаєшся, колються
- Б мелять, стукочеш, наколешся, свистиш, белькотять (від белькотіти)
- В гуркотиш (відгуркотіти), зварите, стеляться (від стелитися), стелешся (від слатися), стежиш
- Г белькочеш (від белькотати), відпорюють, стругаєш, завадиш, збіжать
- Д крають, хилишся, спізнишся, відкриєш, розіллеш

8. Установіть відповідність між способовими формами дієслів та їх назвами (один варіант зайвий).

А лежу, сплять, сипатимемо,	1 умовний спосіб
ріс, будеш жити	2 наказовий спосіб
Б голосували б, їв би, знай-	3 дійсний
шла б, жилося б, щастило б	
В зніми, віддайте, знайдімо, їж,	
нехай повірять, женіть	
Г відступи, одцвісти, знайдіть, ілюструєш	

9. Установіть відповідність між граматичними формами дієслів та їх назвами (один варіант зайвий).

А стріляєшся, готуй, регу-	1 форми, які змінюються
люватиме, буду оформ-	за особами
ляти, оцінімо	2 форми, які змінюються
Б зарезервував, очистилася,	за родами
надколалося б, надихнулася,	
нащетинився	
В нашарувати, викинь, зустрівся,	
зумовлюються, зцілюватимешся	

10. Установіть відповідність між дієслівними формами в реченнях та їх назвами.

- А О, дзвени голосніш, розливайся повніш, казко-пісне майової ночі.
- Б Десь там, за горою, погуркувало.
- В Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром.
- Г Ех, якби мені сила та воля, жив би без горя.
- Д Горе, кажуть, об горе чіпляється.
- 1 дієслово наказового способу
 - 2 дієслово дійсного способу
 - 3 дієслово дійсного способу майбутнього часу
 - 4 дієслово дійсного способу теперішнього часу
 - 5 дієслово умовного способу

11. Укажіть відповідність між рядами дієслів та дієвідмінами (один із варіантів зайвий).

- А тремт..мо, закінч..мо, гор..те, побач..мо, суд..те
- Б рост..мо, плет..мо, хоч..мо, сохн..мо, бор..мося
- В шкод..мо, їзд..мо, зав'яз..мо, теш..мо, пуст..мо
- 1 I дієвідміна
 - 2 II дієвідміна

12. Визначте граматичне значення способу поданих дієслів.

Лізь, сміймося, повірте, розчешімося, їжте

13. Запишіть дієслово *стелити* у формі другої особи множини теперішнього часу.

14. Запишіть дієслова *перемолоти, помолитися* у формі 3 особи множини майбутнього часу.

15. Укажіть, дієслова якого способу змінюються за часами.

16. Укажіть назви форм майбутнього часу наведених дієслів.

А вивчу

Б вивчатиму

В буду вивчати

17. Назвіть дві основи дієслова й наведіть приклади їх визначення.

18. Наведіть приклад словосполучень, у яких те ж саме дієслово є перехідним у першому випадку й неперехідним у другому.

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ
УКРАЇНИ**

майдан Захисників України, 3,
м. Харків, 61001,
тел./факс 732-37-56, mail@nangu.edu.ua
http://nangu.edu.ua, код ЄДРПОУ 08610502

30.04.2021р. № 84/2-1487

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
Гарбара Євгенія Олександровича
за темою «Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів
військових ЗВО», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки**

Упровадження результатів дисертаційного дослідження Гарбара Євгенія Олександровича «Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО» в освітній процес факультету логістики Національної академії Національної гвардії України за спеціальністю 255 Озброєння та військова техніка (освітньо-професійні програми «Експлуатація та відновлення автомобілів та бойових машин підрозділів НГУ» та «Експлуатація та відновлення ракетного, артилерійського та стрілецького озброєння підрозділів НГУ») та спеціальністю 254 Забезпечення військ (сил) (освітньо-професійна програма «Тилове забезпечення підрозділів НГУ») здійснювалося упродовж 2018–2020 років.

Науковий доробок Є. О. Гарбара щодо вирішення зазначеної проблеми полягає у розробленні педагогічних умов, що сприяють ефективному процесу виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти України. Запропоновані автором організаційні форми, методи, прийоми та засоби координації виховних впливів на майбутніх офіцерів створили сприятливі можливості для ефективного виховання громадянської відповідальності. Теоретичні положення дисертації використовувались курсантами при написанні наукових публікацій і наукових робіт.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Гарбара Євгенія Олександровича отримала позитивні відгуки науково-педагогічних працівників

закладу вищої освіти та доцільність упровадження її результатів у практику роботи військових закладів вищої освіти.

Начальник факультету логістики
полковник

Владислав ЄМАНОВ

Підпис полковника Єманова В.В. засвідчую

Заступник начальника Національної академії
Національної гвардії України
полковник

Сергій МАРТИНЕНКО

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
(НУЦЗ України)

вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, тел./факс (057) 700-31-71, (057) 715-63-91, тел. (057) 707-34-20
www.nuczu.edu.ua код ЄДРПОУ 08571363 e-mail: nuczu@dsns.gov.ua

№ _____ на № _____ від 07.05.2021 р.

Акт

про впровадження в навчальний процес Національного університету цивільного захисту України результатів дисертаційної роботи Гарбара Євгенія Олександровича «Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», що подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної роботи Гарбара Євгенія Олександровича «Виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових ЗВО» протягом 2018–2020 років упроваджено в освітній процес кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету та віднайшли практичне втілення у процесі виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Практичну цінність має розроблена дисертантом онлайн-бібліотека «Виховання громадянської відповідальності», з каталогами: 7 чудес України (інформаційні матеріали, відео сюжети, фото, буклети про Києво-Печерську Лавру; Софію Київську; Софіївку; Херсонес Таврійський; Заповідник «Кам'янець»; Святогірську Лавру; Хортицю; Почаївську Лавру); духовна спадщина України (представлено унікальні відео та фото матеріали, книги, журнали, а також буклети інформаційного характеру з історії України та Слобожанщини тощо); етикет сучасного офіцера ЗСУ (збірка відео фрагментів щодо правил та норм поведінки в громадських місцях, статутні відносини військовослужбовців, службовий етикет офіцера тощо); книгозабезпечення освітнього процесу (інформація щодо підручників, навчальних посібників, конспектів лекцій та додаткових матеріалів для здійснення самоосвітньої діяльності майбутніх офіцерів).

Апробація результатів дисертаційної роботи Гарбара Євгенія Олександровича отримала позитивні відгуки наукових та науково-педагогічних працівників закладу вищої освіти та доцільність упровадження її результатів у практику роботи закладів вищої освіти України із специфічними умовами навчання.

Проректор з наукової роботи –
начальник науково-дослідного центру
доктор технічних наук, професор
Заслужений діяч науки і техніки

Володимир АНДРОНОВ

УКРАЇНА

**МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
«ВІЙСЬКОВА АКАДЕМІЯ (м. ОДЕСА)»**65009, Одеса, Одеса-9, код 24983020. Тел.: +380 (482) 63-76-60
E-mail: mail@vaodesa.mil.gov.uaвід 05.05.2021 р. № 28/4/260

на _____ від _____

ДОВІДКА**про впровадження результатів дисертаційної роботи
Гарбара Євгенія Олександровича
за темою «Виховання громадянської відповідальності майбутніх
офіцерів військових ЗВО», поданої на здобуття
наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки**

Упровадження результатів дисертаційного дослідження Гарбара Євгенія Олександровича «Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО» в освітній процес Військової академії (м. Одеса) здійснювалося упродовж 2018–2020 років під час викладання навчальних дисциплін «Військова педагогіка та психологія (у тому числі лідерство)» та «Морально-психологічне забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України».

Науковий доробок Є. О. Гарбара щодо вирішення зазначеної проблеми полягає у розробленні педагогічних умов, що сприяють ефективному процесу виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти України. Запропоновані автором організаційні форми, методи, прийоми та засоби (спецкурс «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», онлайн-бібліотека «Виховання громадянської відповідальності» з каталогом «Фільми про героїчні подвиги українського народу у Другій Світовій війні», коучинг-сесії «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтеракція громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони

України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу» тощо) координації виховних впливів на майбутніх офіцерів створили сприятливі можливості для ефективного виховання громадянської відповідальності. Теоретичні положення дисертації використовувались курсантами, при написанні наукових публікацій і наукових робіт.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Гарбара Євгенія Олександровича отримала позитивні відгуки науково-педагогічних працівників Військової академії (м. Одеса) та доцільність упровадження її результатів у практику роботи військових закладів вищої освіти.

Заступник начальника Військової академії (м. Одеса)
з наукової роботи, начальник науково-організаційного відділу
кандидат технічних наук, доцент
полковник

Денис Лісовенко

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ПОВІТРЯНИХ СИЛ
ІМЕНІ ІВАНА КОЖЕДУБА

Код 24980799

26 Квітня 2021 р.

№ 350/176/09-298/31

61023, м. Харків,
вул. Сумська 77/79

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Харківського
національного університету Повітряних Сил
імені І.Кожедуба з навчальної роботи
Заслужений діяч науки і техніки України

доктор філософських наук, професор

підполковник

Костянтин ВАСЮТА

2021 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційної роботи
Гарбара Євгенія Олександровича за темою «Виховання громадянської
відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО», поданої на
здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки
в освітній процес Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба**

Комісія у складі: голови комісії – начальника кафедри психології та педагогіки, кандидата філософських наук, доцента КРОТЮКА В. А.;

членів комісії – професора кафедри психології та педагогіки кандидата психологічних наук, доцента КИСЛОГО В.Д.; доцента кафедри психології та педагогіки кандидата педагогічних наук, доцента СОБОЛЄВОЇ С.М.

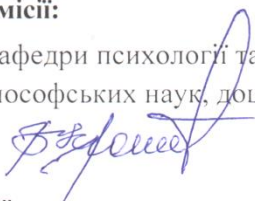
встановила, що результати дисертації Гарбара Євгенія Олександровича на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки за темою «Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО», яке здійснювалось упродовж 2018-2020 рр. використовуються в освітньому процесі на кафедрі психології та педагогіки при викладенні навчальних дисциплін «Педагогіка та психологія вищої військової школи», «Військова психологія та педагогіка». Зокрема, було впроваджено авторську структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО, що дало можливість спрямувати професійну підготовку курсантів на виховання у них громадянської відповідальності як професійно значущої якості майбутнього офіцера.

Комісія вважає, що результати проведеного дослідження Гарбара Євгенія Олександровича є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення. Вони дозволять вдосконалити напрями виховання громадянської відповідальності, громадянської культури й соціалізації особистості майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах, закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, а також розроблення базових понять та дефініцій для забезпечення громадянознавчого змісту в підготовці курсантів, визначення педагогічних умов виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів.

Результати впровадження дисертації Гарбара Євгенія Олександровича обговорені на засіданні кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, протокол № 11 від 24 травня 2021 року.

Голова комісії:

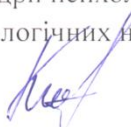
Начальник кафедри психології та педагогіки
кандидат філософських наук, доцент
полковник

Василь КРОТЮК

Члени комісії:

Професор кафедри психології та педагогіки
кандидат психологічних наук, доцент

Віталій КИСЛИЙ

Доцент кафедри психології та педагогіки
кандидат педагогічних наук, доцент

Світлана СОБОЛЄВА